

LISAMATERJALI MÕISTATUSTE KOHTA

I. EESTI MÕISTATUSTE ALLIKALOOST

1. PUBLIKATSIOONE JA KÄSIKIRJU AASTAIST 1660–1980

Varaseimad 2 teksti **Heinrich Gösekeni** grammatikas "*Manuductio ad Linguam Oesthonicam*" (1660):

- alt söhb / pehlt sittub 'Bohr' (Animadversiones > lk. 144)
- Lip lippe pehl / lap lappi pehl / ilma nõhla pistmatta 'Kohl' (lk. 262)

Mõistatusena on käsitatud veel 3. teksti:

- Suh suizeb / habba werriseb / louwat loddisewat / hambat kerrisewat 'Singer', aga see on küsitav.

Johann Hornungi "*Grammatica Esthonica*" (1693) toob mõistatuse teeraja kohta:

- ænigma. *Pitkemb puid / pitkemb maid / maddalamb ma rohto* / ein Fuszpfad / Länger alsz Bäume / länger alsz Äckern / niedriger als da[s] Grasz auff erden (113)

Salomo Heinrich Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikiri "*Lexicon Esthónico Germanicum*" (1720-ndad? 1730-ndad?, publitseeritud Kirjandusmuuseumi poolt 1998) annab kõikekokku üle 20 mõistatuse, kuid enamik neist on ära kirjutused Thor Helle grammatikast (1732) või selle käsikirjast. Iseseisvaid mõistatustekste on Vestringil ehk 4:

- Lihhane Kattel kedab raudse roga Anigma Os (lk. 40; hiljem läbi kriipsutatud)
- Lihhane Püss lasseb Kando, ossab ninnase. Eine fleischerne Büchse, zielt nach den Hacken und trifft die Nase anigma (lk. 123)
- Rangid kaelas, rööm ees rööm tagga. Die Spanische Fiedel (128)
- Anigm. Raudne Ussike, Wilne hannike (lk. 183)

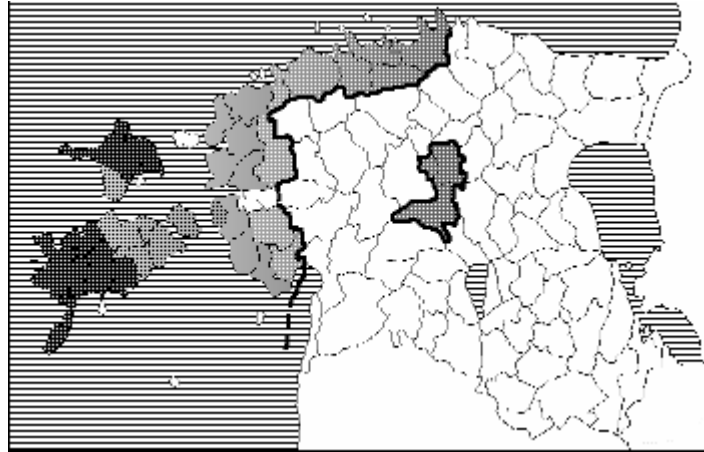
Anton Thor Helle grammatikas "*Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache*" (1732) on lk. 325–360 hästituntud 525-punktiline seeria eesti vanasõnu ja kõnekäände; kohe seejärel (lk. 361–372) tuuakse ka 135-punktiline seeria eesti mõistatusi.

Helle seerias on esindatud juba suurem osa tuntumaid eesti mõistatusi, toome näiteks 10 arhiivimaterjali põhjal suurimat:

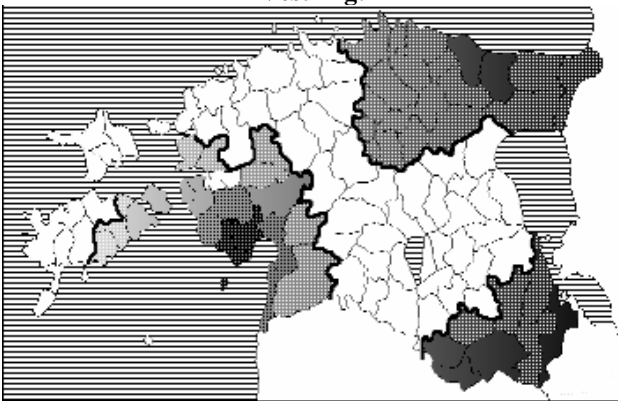
- Hark al, hargi peäl paun, pauna peäl rist, risti peäl nup, nuppo peäl mets, metsas ellajad (nr. 35)
- Lip lippi peäl, lap lappi peäl, ilma nõälata pistmata (nr. 57)
- Seest siro wirolinne peal külla-karwalinne (nr. 102)
- Nelli hoost tallis, üks hobbone ümber talli ikka joseb (nr. 79)
- Üks hiir kaks sabba (nr. 115)
- Mees lähhäb metsa / naene nabba-piddi selgas (nr. 67)
- Otsast kui orra / keskel kui kerra / tagga kui labbidas (nr. 84)
- Laut härgi täide ja keik punnased härjad; must härg lähhäb lauta, aiab keik punnased härjad wälja (nr. 51)
- Keerleb ja weerleb / kui otsa saab / munneb (nr. 29)
- Keleto meleto ilmama tark (nr. 28)

Gösekenil, Vestringil ja Hellel leidub ka rohkesti vanasõnu. Raamatus "*Fraseoloogiline aines eesti vanimais grammatikates ja sõnastikes*", lk. 109–120 on püütud hinnata nende vanasõnade geograafilist tausta. Selle hinnangu tulemused olid (eriti Vestringi ja Helle osas) üllatavalt loogilised:

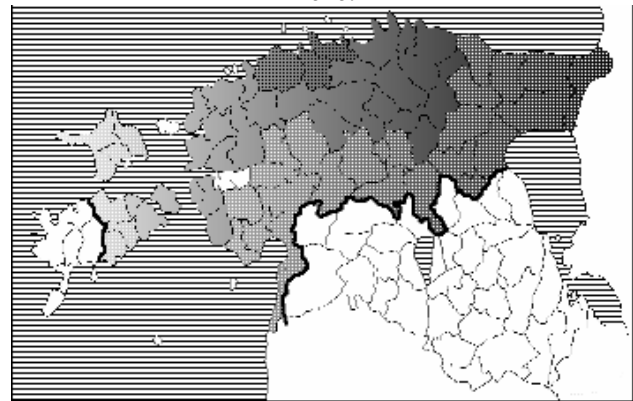
Göseken:

Vestring:

Helle:

Kuna eesti mõistatuste teaduslik väljaanne (EM) on valmimisjärgus ja selle aluseks olev andmebaas praktiliselt valmis, siis püüdsin katseks hinnata ka Thor Helle mõistatuste geograafilist tausta (Gösekenil ja Vestingil on seda ainet kvantitatiivseks mõõtmiseks lootusetult vähe).

Näitan 2 arvutuskatse tulemusi.

1. Leiti Hellel leiduvate mõistatustekstide tüpoloogilised “lähiümbrused” (st. tekstid, mis olid Helle omadega suuresti kattuvad) ja loendati, kui palju selliseid pärines igast kihelkonnast läbi kogu Helle aine (y). Taustana oli teada igast kihelkonnast üleskirjutatud tekstide üldarv (x). Koostati vastav regressiooniväli, normeeriti see teatava polünoomiga, leiti iga xy -paari jaoks erinevus normist (nn. residuaal), lõpuks siluti residuaalide kartogramm rutiinsel viisil (3 iteratsiooni naaberkihelkondade keskmiste j.), et üldtendets selgemini esile tuleks. Tulemused on näha vasakpoolsel kaardil.

2. Hellel käsitati eraldi “kihelkonnana”, leiti, kui palju ühiseid mõistatustüüpe on uue kvaasikihelkonna ainel iga normaalkihelkonna omaga, seejärel hinnati kõigi kihelkonnapaaride vaheline seosetihedus nn. kolligatsioonikoefitsientide kaudu, mis arvutati valemist

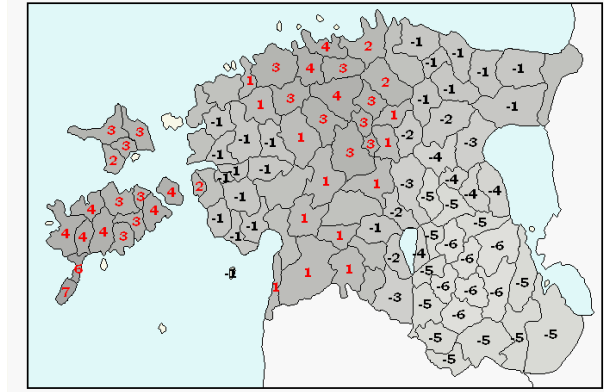
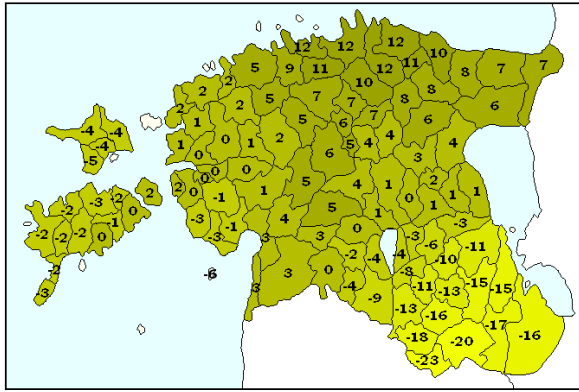
$$\lambda_{AB} = \frac{AI B \times \Sigma_{tab}}{\Sigma A \times \Sigma B}$$

$A \cap B$ märgib siin nähtuste A ja B vahelise ühisosa suurust, Σ_{tab} — tabelinäitude kogusummat läbi kõigi ridade ja veergude, ΣA — nähtuse A summaarset sagedust ja ΣB — nähtuse B summaarset sagedust;

kui $\lambda = 1$, siis on sündmused A ja B teineteisest sõltumatud; kui $\lambda > 1$, siis on A ja B seos positiivne, kui $\lambda < 1$, on seos negatiivne

Koefitsientide väli standardiseeriti seejärel niiviisi, et rea- ja veerusummad (~-keskmised) ühtlustusid.

Tulemused kanti kaardile ja siluti taas ülalkirjeldatud viisil. Lõpptulemus on näha parempoolsel kartogrammil.

On tavaline, et eri arvutusviisid annavad sama aine kohta mõnevõrra erinevad tulemused, nii ka siin. “Lähiümbruste kaardil” (vasak) on tihedaima seose ala Viru-, Järva- ja Harjumaa kokkupuutetekolmnurgas, “ühistüüpide” kaardil (parem) Harju- ja läänepoolsel Järvamaal ning lisaks ka saartel. Kuid Harjumaa dominant esineb igatahes mõlemal kaardil ja aine põhjaeestiline päritolu on samuti selgesti näha. Seega on tulemus jämedais joontes täiesti analoogiline Helle vanasõnade tausta kartogrammiga. See seik ei luba muidugi veel oletada, et Helle vanasõnad ja mõistatused pärineksid ühelt ja samalt või ühtedelt ja samadelt informantidelt (st. vanasõnade puhul silmas pidades muidugi seda osa Helle ainest, mis EI PÄRINE Vestringilt — hea hulk nimelt pärineb).

August Wilhelm Hupeli grammatika "*Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte*" (1780) ja selle veidi erineva pealkirjaga 2. trükk (1818) ei paku pea mingit iseseisvat lisaainet ei vanasõnade ega mõistatuste kohta, vaid taandub praktiliselt Helle grammatikale. Kuid Hupelist sai Helle võimendi ja paljud järgmised allikad laenasid (st. kopeerisid) neist meeeldi vanasõnu kui ka mõistatusi. Seda tehti VÄGA rohkesti, ja see on tekstoloogile ilmatu nuhtlus: vanasõnade juures on iga Helle teksti taga näiteks ümmarguselt 20 koopiat hilisemaid trüki- või käsikirjatekste.

Helle-Hupeli seeriast laenas nt. **Friedrich Wilhelm Willmann** oma rahvaraamatusse "*Juttud ja Teggud*" (1782; faksiimile "*Loomingu*" Raamatukogu 1975, nr. 47–52; 3. parandatud tr. pealkirjaga "*Juttud ja Moistatussed*") on Helle-Hupeli materjalist võtnud 50–60 vanasõna ja kõnekäändu ning 125 mõistatust.

Lindforsi kalender ning **Gresseli** "*Ma Rahwa Kalender ehk Täht-Ramat*" on 18. saj. lõpul ja 19. saj. esikümnendil sama materjali uuesti avaldanud vist juba Willmanni raamatu kaudu, samuti **Otto Reinhold v. Holtzi** rahvaraamat "*Luggemissed Eestima Tallorahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamisseks*" (1817).

Otto Wilhelm Masingu "*Marahwa Näddala-Leht*" on tähelepanuväärne sellepolest, et seal on aastail 1821–1822 avaldatud kümme-kond värssmõistatust ja tähemängu, nende seas hilisema trükisõna võimendusel tuntuks saanud, nt. salm algusega *Pitk ma ollen kui üks laew...* kõrtsi kohta, algusega *Mo südda mo seest wänetud...* pajupilli kohta, algusega *Must ja haljas, sille ja paljas...* kirbu kohta. Salmid on tõenäoliselt Masingu enda luuletatud, aga ilmselt ka väga lopsakasse suulisse pruuiki läinud — vt. lähemalt SFL I, ptk. 2.3 (“Enigmaatiline autoriluule”).

Küllalt tähtis keeleajaloo-, aga ka folkloori-, sh. lühivormiallikas 19. sajandi algupoolelt on **Johann Heinrich Rosenplänteri** väljaanne "*Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache*" (Pärnu, 1813–1832). Mõistatusi ilmub *Beiträge* III (1814) ja VI (1816) vihus kokku 39 — see on enamasti Saaremaa, aga ka Tori ja Kodavere originaalmaterjal.

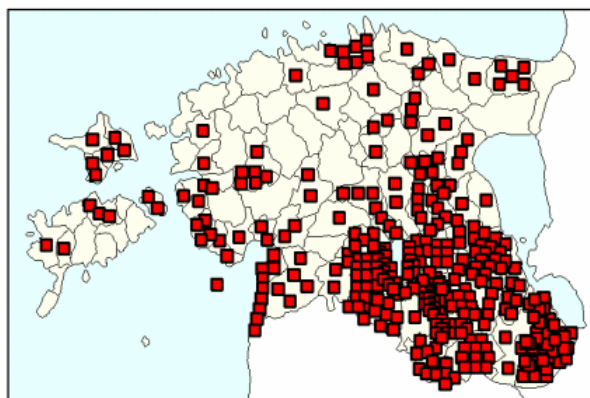
ÕES-i ja *Beiträge* estofiilse tegevuse tulemustest on meieni säilinud veel mitmeid käsikirju, nende hulgas tähtsamaid on **Johann Friedrich Helleri** võrukeelne sõnaraamat. Selles on esindatud üle 110 vanasõnatüübi, enamik neist kena Võrumaa aines, paljudest vanasõnadest on toodud mitu

erinevat varianti. Kõnekäände ja fraseoloogiat on Helleril väga rikkalikult, kuid keegi ei tea seni, kui ohtralt just.

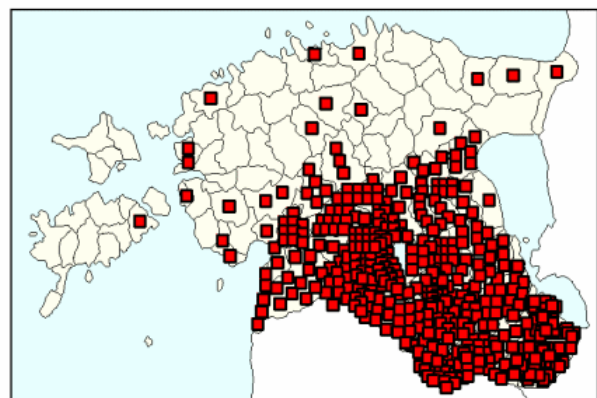
Mõistatusi ja keerdküsimusi on Helleril kümmekond või veidi enam (mõnede üksuste žanriline kuuluvus on problemaatiline; lk-d ÕES-is tehtud koopiafoliandi järgi):

- Keerdlep ja weerdlep (letztes eine nichts sagende bloße Alitteration) otsa saap, munnep (Räthsel vom Hopfen) (lk. 184/5).
- Kohhe ei woi innimenne omma jallaga minna? Hauda (lk. 111).
- Kunningas istup (od. astub?) omma sitta sees (Räthsel) das Licht (lk. 261).
- Ein Räthsel von der Elster: Mes om kõrgemb kui kiriko torn, ja maddalamb kui äggel (darunter die Elster gerne geht), mustemb kui hüdsi, ja walgemb kui lummi? (lk. 74).
- Mes om maggusamb kui messi? — Unni. H. Ehstnischer: Mes om maggusamb met? H. (lk. 348, viimane vorm ka lk. 748).
- Must mulk, werrew pulk. Räthsel: die Gelbrübe (Burkann) in der Erde (lk. 363).
- Nelli neitsi kussewa ütte potti sisse (Räthsel) die Stricknadeln (lk. 265).
- Tuhhat hobbost teel; ei karust ei hainust murret; siski ussina käügil. Räthsel: die Schneeflocken im Winde. Bw. j. (lk. 635).
- Werrew lehm, jõhwine lõig. d.i. die Kransbeere am Stiele. Kirb. (lk. 711).
- Üks sant, sadda mäntlit ilma nõkla pistmata. Räthsel: der Kohlkopf. Bw. j. (lk. 548).
- Üts warrik olli; warrikun olliwa zea; üts kähra päga poisikenne aije neid wälja [märksõna Pä harri] (lk. 74).

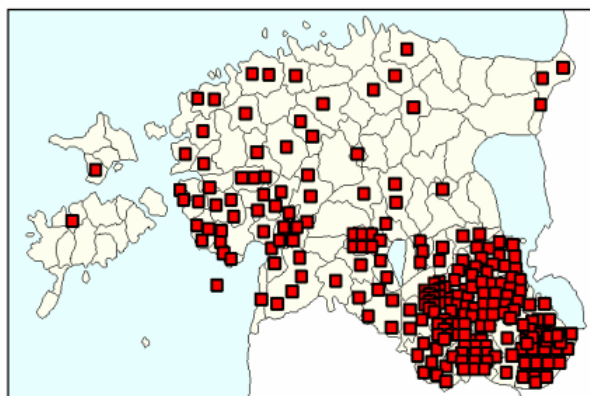
Nende hulgas on kena lõunaestilise levikuga üksusi:

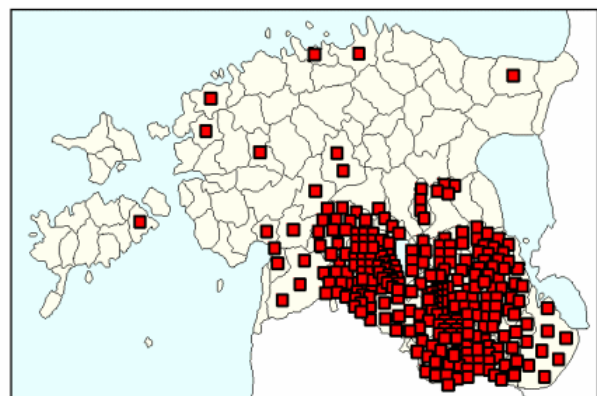
Must mulk, punane pulk

Punane pullike, jõhvist lõake

Üts sant, sada mäntlit

Kähärä pääga poiss aa varikust tsiku vällä

Enamasti koopiad Hupelist ja “Beiträgest” jm. varasemaist allikaist on ka **Friedrich August Heinrich Schmidt** eesti sõnaraamatu ja keeleõpetuse käsikirjad (enne 1841): üle 180 vanasõna ja 65 mõistatust, samuti **Elias Lönnroti** raamatus “*Suomen kansan Arvoituksia ynnä 135 Viron arvoituksen kanssa*” (Helsinki, 1844; 2. täiendatud trükk 1851) leiduvad eesti mõistatused (kokku 189 teksti),

ning ka **August Ahlqvisti** raamatus "*Suomalainen murteiskirja tahi lukemisia viron, karjalan, vatjan, vepsän ja liivin kielellä suomalaisten sanastojen kanssa*" (Helsinki, 1869) leiduvad 100 eesti mõistatust ja 35 vanasõna.

Helle-Hupeli põhjal koostatud sarju sugeneb rohkesti ka edaspidi, nt. **Alexander Heinrich Neusi** lauluantoloogias "*Ehstnische Volkslieder*" I–III (Tallinn, 1850–1852) leidub u. 40 vanasõna- ja 18 mõistatusteksti, mis pärit Hellelt, samuti **Schünmanni, Bormi, Lindforsi** jt. koostatud kalendrites 19. saj. keskpaiku

Suur imeasi eesti lühivormide tekstoloogias on **Julius Altmanni** töö "*Beiträge zum Sprichwörter- und Räthselschatz der Ehsten*" (Erman, Archiv XIV, 1855), mis toob saksa keeles 257 vanasõna- ja 25 mõistatusteksti. Altmann kirjeldab konkreetseid kohti nimetades oma 1839. a. uurimismatka Peipsi-äärseile Eesti aladele, kuid tema materjali eestilisus on kardetavasti müstifikatsioon: tekstide tõlgetel eesti keelde on väga vähe ühist eesti vanasõnade ja mõistatustega. Kust Altmann oma tekstid sai (kui sai), pole teada.

1860-ndail aastail hakkab jõudsalt suurenema eestikeelsete kooliraamatute hulk. Neis saab väga tavapäraseks vanasõnade ja mõistatuste esitamine lugemikuosades, lünkharjutustes ja mujal. 1867. a. ilmub **Carl Robert Jakobsoni** "*Uus Aabitsaraamat /---/*", samal aastal tema "*Kooli lugemise raamatu*" I osa, 1875. a. II osa ja 1876. a. III osa. Neis leidub kokku 43 mõistatust ja u. 20–30 vanasõna lugemisraamatu igas osas. Kust Jakobson need tekstid sai ja kui täisfolkloorsed nad on, pole täpselt teada. Igatahes ei pärine Jakobsoni tekstid enam kurikuulsast Helle-Hupeli materjalist. Kuid Jakobsoni lugemikel on olnud eesti lühivormi-tekstoloogias arvestatavate võimendite roll, kuna nad olid hästi populaarsed ja pikaajalised (nt. *Kooli Lugemise raamatu* I jaost ilmus 1906. aastani 15 trükki), ning mitmedkümnend rahvaluulesaattjad on Jakobsoni lugemikke kasutanud ka lihtsalt tekstide mahakirjutamiseks.

Karl Eduard Malmi lugemikust "*Laulud ja Loud*" I ja II jagu (Tallinn, 1874) antakse samuti aastani 1892 välja 10 trükki.

Malmi lugemik väärrib tähelepanu veel sellega, et siin võib peituda eesti nn. **(liit)sõnamängude** kui selliste algidee ja lähtematerjal — nimelt lk. 47 leiduv pikk (võib-olla Malmi enda kumuleeritud) jada elementidest *tee tolmuta + puu lehetä + pea juukseta + pukk sarvita + nina tatita + silmad ei näe + särk õmblemata + roog keetmata + jutt rääkimata + maks põlgamata + saabas sääreta + saar ääreta + poiss tööta + päev ööta + suu hambata + vaimul ihu*; sellele seeriale ja ta üksiklülidele taandub samuti palju mahakirjutusi.

Karl Körberi (Vändra pastor, Martin Körberi vend) "*Wanna rahwa moistusse kõnned ja targad sannad*" (Tartu, 1869) toob rubriikideks jaotatuna mitmesugust eesti jm. rahvaste pröömikat, piiblisententse, valme, ütlushi jm. ainet, nende hulgas on ka 24 mõistatust ja 21 keerdküsimust. Tema aabitsas "*Uus ABD-Ramat ehk esimesse lapse ramat*" (1872) leidub samuti u. 50 vanasõna ja 20 mõistatust.

Körberi lühivormitekstid taanduvad samuti põhiliselt Helle-Hupeli omadele.

Akadeemik **Ferdinand Johann Wiedemanni** teos "*Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*" (St. Petersburg, 1876) on väga tähtis allikas, mis lõpetabki eesti lühivormide allikaloo 1. põhiperioodi. Wiedemann kogus materjali oma eesti-saksa sõnaraamatu (1. tr. 1869) ja eesti keele grammatika (1875) jaoks, tegi selletarvis ise mitmeid kogumismatku ja vaatas ka läbi praktiliselt kõik eesti keelt käsitlevad ja/või eesti keeles kirjutatud trüki- ja käsikirjad, mis talle kättesaadavad olid. Paljud allikad pole teada. Lähtetekstidest sõltuvalt on Wiedemanni lühivormide rahvaehtsuse tase mitmekesine. Wiedemanni sõnaraamat sisaldab vanasõnu üsna tagasihoidlikult (ehk paarsada teksti), kuid väga rikkalikult muud fraseoloogiat. 1876. a. raamatusse on koondatud enam-vähem kogu tolleks ajaks olemasolnu eesti lühivormide, ka uskumuste-kommete, mängude jm. kohta, sh. u. 4500 punkti vanasõnu ja kõnekäände ning 428 mõistatust (tekstide täpset hulka on

raske hinnata, sest teksti(kirje)d võivad olla vormistatud mitmesõlmeliste "variaablusvalemitega"). Wiedemanni *Aus dem inneren...* on eesti vanasõnade suurim publikatsioon enne eesti vanasõnade teaduslikku väljaannet (EV), mis ilmus alles 1980–1988.

1878. a. ilmub C.E. Mõtteleja (selle pseudonüümi all peitub tõenäoliselt Carl Eduard Malm) väike "*Mõistatuste raamat. Esimene korjandus*" (Tallinn), mis on tegelikult esimene eesti mõistatuste spetsiaalväljaanne. Sisaldab 185 mõistatust, nende seas mitmeid tuntumaid värssmõistatusi, ning raamatu lõpus omaette peatükina 35 tähemängu, nende seas Fr.R. Kreutzwaldi, Ado Reinvaldi, C.E.M. enda omi. Mõtteleja raamat on oluline võimendi uueaegsele sekundaartraditsioonile, aga ka vahetu allikas mitmeile trükistele ja rahvaluulesaatjaile-kopistidele.

M. J. Eiseni kogumistöö üldse algaski mõistatuste kogumisega ja mõistatusi koguma hakkas ta alul lihtsalt selleks, et neid välja anda. Suurem osa Eiseni mõistatusteraamatute alustekste on koondatud säilikusse SKS, Eisen. Sellesse kuuluv materjal on kogutud aastail 1887–1888. Saatjaid on tal olnud 70 ümber. Kogus on üldse u. 5400 teksti. 1890. a., peale osa materjali avaldamist saatis Eisen oma korjanduse Soome Kaarle Krohnile ja käsikiri oli Soome Kirjanduse Seltsi valduses kuni 1931. aastani, mil SKS andis selle üle äsja asutatud Eesti Rahvaluule Arhiivile.

Eiseni esimene mõistatusteraamat ilmub Tartus 1890. a. pealkirjaga "*Eesti rahva mõistatused*" ning sisaldab 1770 mõistatust ja keerdküsimust alfabeetilises järjestuses, raamatu alul ka 10 mõistatuslaulu. Eisen ütleb eessõnas, et raamatust on välja jäetud ilmsed saksa laenud, liiga "noored" (st. hilistekkelised) mõistatused, nood, mille tähendus pole teada, ja "kõlvatuma sisuga" mõistatused (mõeldud on nimelt lahenduste sisu; "pealtnäha" kõlvatuid mõistatusi Eisen ei põlga).

1913. a. ilmub raamatust 2. täiendatud trükk pealkirjaga "*Eesti mõistatused*" (Tartu). 1890. a. valimile on lisatud üle 500 mõistatusteksti Eiseni hilisemaist kogudest, üks mõistatuslaul ja 5 mõistatusjuttu. Mõistatuste ja keerdküsimuste üldarvuks on 2304.

Kohe järgmisel, 1914. aastal annab Eisen välja noorsoole mõeldud mõistatusvalimiku "*Mõista, mõista, mis see on. Mõistatused, keerulised küsimused ja mõistatus-jutud*" (Tartu), kus leidub 289 mõistatust, 428 keerdküsimust ja 9 mõistatusjuttu. Põhivalik on tehtud *Eesti mõistatuste* järgi, kuid keerdküsimused on eraldatud omaette rubriigiks ja nende hulka on oluliselt suurendatud; uute keerdküsimuste hulgas on rohkesti Eiseni enda veidravitõitu leiutisi. *Mõista, mõista...* 2. trükk ilmus 1920. a. Tartus ja oli üsna kattuv esitrükiga: 292 mõistatust, 439 keerdküsimust ja 9 mõistatusjuttu.

Eiseni ütluste publikatsioonid on:

1) raamatuke "*Meie vana hõbe. Sarjatäis Eesti rahva endist tarkust, kõnekäänusid ja ütlust*" (Tartu, 1913): valdavalt (üle 1000 punkti) kõnekäänud, lisaks u. 400 vanasõna ja kümme laulukatkendit.

1) "*Eesti vanasõnad*" (Tartu, 1914). Ainestik on taas peam. Eiseni kogudest, kuid kindlasti on otseselt kasutatud ka Wiedemanni 1876. a. raamatut. Käsikirjatekstide valik on eisenlikult hooletu: on nähtavasti läbi vaadatud ainult osa saadetisi, tihti on sisse valitud küsitava kvaliteediga saadetisi, materjali ebaehtsus on isegi markantseil juhtudel tähele panemata jäänud.

3) eelmise raamatu 2., täiendatud ja ümbertöötatud trükk "*Eesti vanasõnad*" (Tartu, 1929). Tekstide arv selles on suurenenud u. 2300-ni. Tekstide alfabeetiline järjestus on asendatud vanasõnade bukvaalsisu järgiva märksõnastustega. Tekstide sõnastust on EKS-i toimetaja poolt jõuliselt redigeeritud.

Oskar Kallas kogus oma ekspeditsioonidel lutsi ja kraasna setumurdelistelt keelesaartelt rohkesti unikaalset teavet nende keelesaarte geograafia, ajaloo, demograafia, olme ja etnograafia, uskumuste ja kommete, murdekeele ja folkloori kohta. Raamatud, kus ta selle teabe avaldas, väärivad märkimist ka lühivormide poolest:

"*Lutsi maarahvas*" (Helsinki, 1894) toob lk. 125 jj. 236 mõistatust ja 22 vanasõna, mujal (lk. 28–29) veel kõnekäände jm. väljendeid;

"*Kraasna maarahvas*" (Helsinki, 1903), lk. 124–125 annab 24 mõistatust.

K.A. Hermann "*Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani*" (Tartu, 1898) on tähelepanuväärne sellepoolest, et püüab ära tuua enam-vähem kõik eesti vanimais grammatikais leiduvad vanasõnad ja mõistatused: Gösekenilt enamik vanasõnu ja 2 mõistatust; Hornungi 2 vanasõna ja üks mõistatus; Thor Helle vanasõnade (525 p.) ja mõistatuste (129 p.) põhiseeriad.

Tõnu Sander "*Eesti kirjanduse ajalugu. I. jägu: Rahva-luule*" (Tartu, 1899) annab sissevaateid ka lühivormidesse: loetleb tekstiallikaid, iseloomustab poeetilist vormi, teeb liigitusi jne. Sander toob muu jutu sees näidetena u. 50 vanasõna, 17 mõistatust ja 3 mõistatuslaulu-komponenti.

Sajandi lõpukümnendeil ilmub juba hästi paljude autorite kooliraamatuid, ja needki sisaldavad üsna rohkesti lühivorme. Nende õpikute tuntumad autorid on **Ado Grenzstein**, **Mats Tõnisson**, **Mihkel Kampmann**. Viimasel on palju kooliraamatuid ja neist on antud väga palju kordustrukke ning ta avaldab läbi kõigi oma õpikute ja nende uustrukkid sadu ja sadu lühivormitekste (täpset arvu on raske määrata). Samuti väärivad märkimist **Ernst Petersoni (Särgava) õpikud**, **A. Tanderi "Lapse esimene Raamat"** (Riia, 1908), **Timotheus Kuusiku õpik "Keeletark"** (1899) jm.

Palju mõistatusi ja muid lühivormitekste avaldatakse ka 19. sajandi lõpukümnendite kalendrites ja perioodikas. **On märgata just perifeersete allžanride — keerdküsimuste, värssmõistatuste, tähemängude, arvutusülesannet jms. moodiminekut.**

Rohkesti aforistikat ja mõistatusperifeeriasse kuuluvat ainet avaldab 1870-ndail—1890-ndail aastail näiteks ajaleht "*Eesti Postimees*". Selle aastakäigus 1881 ilmuvad lehes väljakuulutatud tähemänguvõistluse paremad tulemused (üle 100 tähemängu, peam. omalooming), (1889. a. (nr. 2) veel 18 vanasõna.

"*Eesti Postimehe lisaleht (ehk Jututuba)*" avaldab juba 1871. a. ligi 100 p. mõistatuste töötlust, riimilisi mõistatussalme ja keerdküsimusi: materjal (ja vast ka töötlused) on **Jakob Hurdalt**; ka 1875. a. ilmub u. 20 analoogilist mõistatussalmi, osa neist on omistatud **Jaak Järvele**. Ka "*Eesti Postimehe Kalender ehk aastaraamat*" toob a. 1876–1879 kõrvuti vanasõnade jm. aforistikaga aastail 1879–1880 ka u. 30 punkti keerdküsimusi, värssmõistatusi, tähemänge, arvutusülesandeid.

Üsna kogusalt mõistatusperifeeriat (salme, tähemänge jm.) on ka Tartus **Schnakenburgi** poolt väljaantavais kalendreis: "*Isamaa Kalendris*" aastail 1879–1897 (kokku u. 180 p.), samuti "*Kasulises Talurahva Kalendris*" a. 1880–1897 ligi 120 mitmesugust mõistatusžanri esindavat teksti; 1880. a. "*Sakala Kalendris*" 30 vanasõna ja 23 mõistatust; "*Kodumaa Kalendris*" 1881–1883. a. üle 50 p. mõistatusperifeeriat ja rohkesti õpetuslauseid, sh. üle 50 vanasõna.

Mats Tõnissoni kalendreis, eriti "*Tõnissoni Täht-raamat*" 1890. a. väljaandes (lk. 48 jj.) leidub märkimisväärne jutuke pealkirjaga "Mõistatused", kus saarlane, hiidlane, ..., tartlane, võrulane esitavad mulgile keerdküsimusi (sh. praeguseks tuntumaid, nagu *Mitu teed läheb Paidesse?*; *Mis on Tartu keskel?*; *Miks jookseb jänes üle mäe?* jts.); mulk lahendab ja annab omalt poolt küsimuse, mida teised ei suuda mõistatada, ning ta valitakse targimaks eestlaseks.

Eestimaa sinodi (peam. Kluge ja Ströhmi raamatukaupluse kirjastusel) ilmunud "*Eesti Rahva Kalender ehk Täht-raamat*" avaldab a. 1880–1894 kõrvuti rohkete piiblitseaatidega ka ligi 200 p. mõistatusperifeeriat: keerdküsimusi, tähemänge jm.

Jaan Nebocat'i ajaleht "*Kündja*" avaldab aastail 1882–1884 suure osa F.J. Wiedemanni teoses *Aus dem inneren und äusseren Leben...* sisalduvast folklooriaainestikust. *Kündja* 1885. aastakäigus leidub ka ligi 40 mõistatust, mis pole aga saanud Wiedemannilt, vaid **Jaan Leppikult** (Pst; originaalid Hurda kogus).

Hästi palju lühivorme ilmub aastail 1878–1887 ajalehes "*Meelejahutaja*": kokku u. 220 vanasõna-teksti ja ligi 400 p. mõistatusi, keerdküsimusi, tähemänge jms. (sh. soome mõistatuste tõlkeid). Eriti tootlik on olnud aasta 1887, mil trükitakse ära ka palju algupärast materjali mitmetelt kaastöölislalt, kelle hulgas on nt. **M. Kampmann** (Pär), **G. Wulff-Õis** (Ote), **H. Prants** (Vas).

"*Oleviku Lisa*" toob a. 1882–1888 u. 150 mõistatust (sh. palju värssmõistatusi ja tähemänge); enamik pärimõistatustest on vist originaalmaterjal.

Või "*Sakala Lisa*": 1894. a. u. 30 keerdküsimust ja tähemängu.

Või "*Virulase Lisa*", mis avaldab aastail 1886 ja 1888 u. 30 ilmselt omaloomingulist tähemängu.

Märkus eesti lühivormide allikaloo periodiseeringust:

1. põhiperiood lõpeb Wiedemanniga ja selle tunnuseks oli see, et avaldati rohkem kui koguti.
2. perioodil avaldatakse ka seda-teist, ja ilmuvad ka Eiseni historiograafiliselt tähtsad lühivormiraamatud, Oskar Kallase lutsi ja kraasna raamatud jm. Kuid selle perioodi põhitunnus on nüüd see, et kogutakse rohkem kui avaldatakse ja lühivormide publitseerimine jääb koondkokkuvõttes nende kogumisest maha.

ERA asutamisega 1927. a. algab ka eesti rahvaluule kogumistöös kvalitatiivselt uus järk: muutuvad süstemaatiliseks kutseliste folkloristide ja filoloogide stipendiaatide kogumismatkad, kohalike saatjate juhendamiseks hakatakse välja andma bülletääni "*Rahvapärimate Selgitaja*", mille järglaseks on Kirjandusmuuseumi "*Rahvapärimate Koguja*".

E. Normann on avaldanud *Rahvapärimate Selgitajas* nr. 6 (1939), lk. 188 jj. küsitluskava "*Küsimusi mõistatustest*", kus antakse mäluks 180 haruldase mõistatusteksti katkendid (alguosad); mitmed saatjad on need katkendid oma fantaasia järgi lõpetanud ja tulemused arhiivi saatnud. Sama autori küsitluskava *Rahvapärimate Kogujas* 2 (1961) pärib teavet 32 hämaravõitu sisuga vanasõna tähenduse kohta; mitmed saatjad on kirjutanud üles oma luulusid selle kohta, mis need vanasõnad **võiksid ehk** tähendada, ja need märkmed arhiivi saatnud.

1922. a. alustab **Walter Anderson** oma lastefolkloori fondi (A) loomist, aluseks koolidele saadetud küsitluslehed, saatjaiks vist tuhatkond õpilast. Kuigi nii J. Hurt kui ka O. Loorits on õpilaste kogumistöös suhtes avaldanud tõsiseid kahtlusi, on õpilaste kaudu kogumine 1920-ndaist aastaist alates üsna tavapäraseks saanud (kogumisvõistlused jmt.). Kahtlemata on õpilaskorjanduste kvaliteet žanriti väga erinev ja lastefolkloori kuuluvate žanride osas paiguti lausa hea, kuid vanasõnade (ning vist ka mõistatuste) osas kahtlemata väga madal: siin on kaduvalt vähe head kohalikku ainet ja vahvalt steetüüpsed õpikurepertuaari, mille allikaid on tihti raske jälgida. On palju ka otseseid mahakirjutusi, esmajoones jälle kooliraamatuist.

Eriti värssmõistatuste, keerdküsimuste, tähemängude jm. mõistatusperifeeria tutvustamine ja kopeerimine on toimunud ka lasteperioodika kaudu: nt. "*Lasteleht*" sisaldab oma aastakäikudes 1901–1940 u. 610 p. sedalaadi ainet (ja ka tavalisi mõistatusi), "*Laste Rõõm*" aastail 1930–1940 ligi 240 p., "*Õppuri A ja O. Kalender käsiraamat*" 1937/1938 40 p.

Mõistatuste võimendina on kindlasti arvestatav **Elmar Nugise** "*Ajaviitetaskuraamat*" (Tallinn, 1939; 2. tr. pealkirjaga "*Ajaviiteraamat*" Tallinn, 1991), mis pakub seltskondlikke mänge, kaardi-, tiku- jm. trikke, huvitavaid füüsikakatseid, arvutusülesandeid, tuntud paradokse, ka keerdküsimusi ja kirjutusülesandeid ning 255 tavalist mõistatust.

Järgnev nõukogude periood lisab hulga omi kooliõpikuid ja lasteperioodikat ning folklooriväli saastub trükirepertuaarist üha enam.

Kuid ajavahemikus 1955–1979 saavad lapsed ka kolm kena folklooriraamatut, mille sisu pärineb Kirjandusmuuseumi kogudest ja milles on (ka) lühivorme, mõlema koostajaiks on **E. Normann** ja **S. Läht**: need on "*Üle õue õunapuu*" (Tallinn, 1955) ja "*Sada saarelehte, tuhat toomelehte*" (Tallinn, 1968). Esimeses on muu folkloori kõrval ka 176 mõistatust ja u. 30 vanasõna, teises 133 mõistatust ja u. 80 vanasõna; vanasõnade hulgas on mõlemas palju didaktilisi monolooge.

1979. a. annab **Vilma Metstak** välja lasteraamatu "*Mõista, mõista... Eesti rahva mõistatusi*" (Tallinn), milles leidub 264 mõistatust temaatilises järjestuses lahenduste järgi ja üks mõistatusjutt ning saatesõna, kus räägitakse mõistatuste temaatikast, maagilisest funktsioonist jm. asjust. (V.M. on kirjutanud ka peatüki eesti mõistatuste kohta ülevaates "*Эстонский фольклор*" (Tallinn, 1980), lk. 323 jj.)

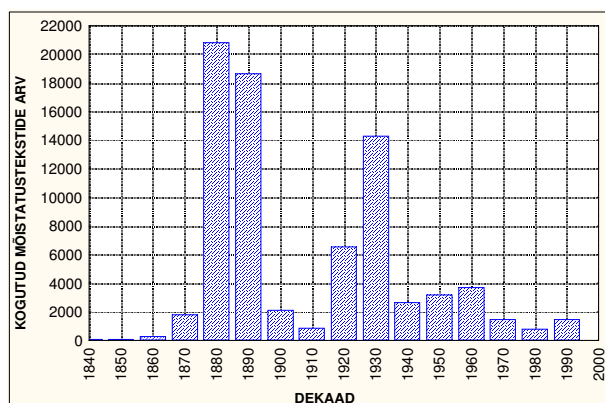
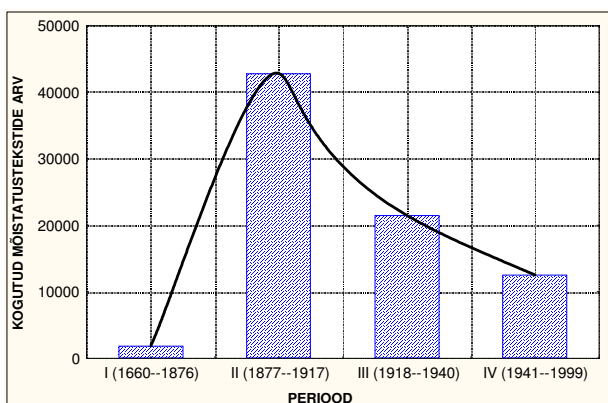
2. FONDID, KOGUMISTÖÖ

Ajaline dünaamika:

Allikad on jagatud siin 4 suurde perioodi:

- 1) 1660–1876 e. "Gösekenist Wiedemannini";
- 2) 1877–1917 e. "Wiedemannist Oktoobrirevolutsioonini";
- 3) 1918–1940 e. "esimese vabariigi" aeg;
- 4) 1941–1999 e. II maailmasõda ja sellele järgnev aeg tänini.

Eesti mõistatuste kogumisdünaamika on kujutatud kahel järgmisel histogrammil — vasakul nelja põhiperioodi lõikes, paremal nende põhilise kogumisperiodi (1850–1999) kohta 10-aastaste intervallide kaupa:

Mõistatusi (st. rahvaehtsaid tekste) on läbi kõigi aegade üles kirjutanud kokku u. 3260 nimepidi identifitseeritavat inimest + hetkel määratlematu, kuid suur hulk anonüüme (eriti kooliõpilaste hulgast).

Mõistatuste üleskirjutajate esikümnesse kuuluvad materjali suuruse järgi:

Nimi	Tekste
R. Viidebaum	827
E. Ennist	663
M. J. Eisen	417
T. Wiedemann	405
J. ja P. Einer	387
J. A. Rehberg	375
N. Oinas	368
H. Martinson	351
J. Leppik	339
A. Korb	322

Pingerida kogude kaupa (andmed võivad edaspidi pisut täpsustuda):

Kogu	Tekste
Hurt	31951
Eisen	13884
ERA	12760
RKM	9128
Sommer	3709
KKI	2392

EVR (= E, StK)	1554
EKRK	1115
EKS	916
A	804
EÜS	495
Vilbaste	436
ES, AES	335
EKnS	291
ARS	284
Kallas Lutsi ja Kraasna	254
EKLA	224
Ojansuu Estonica	215
EFA+EFAM	186
SKS, Niemi	114
Wiedemann	96
ERM	65
Suuremad kogud kokku:	81208

3. EESTI MÕISTATUSTE TEADUSLIK VÄLJAANNE

Koostamisloost ja problemaatikast

1988. aastal, kui EV köited olid täielikult ilmunud, läänemeresoome väljaande jätkamise perspektiivid aga endiselt ähmased, hakkas Tartu parömioloogiarühm tegelema EV-ga analoogilise mõistatuste väljaande (edaspidi: EM) ettevalmistamisega — alul muude muga ja aega parajaks tehes, kuid juba 90-ndate aastate algusest päris tegelikult ja intensiivselt. Väljaande valmimise tähtajaks on pandud aasta 2000 ja see peab ilmuma eesti folkloori fundamentaalväljannete sarjas “Monumenta Estoniae Antiquae”. Töös on seni osalenud **Rein Saukas, Anne Hussar, Arvo Krikmann ja Piret Voolaid**, 1994. aastani ka **Ingrid Sarv**, kes on praegu juba pensionil. EM-i, nagu EV-gi ettevalmistamise rutiinsed põhiprotseduurid olid:

1. Lisamaterjali hankimine: uuema või vahelejäänud arhiivimaterjali arvelevõtt ja kopeerimine, mõistatuse sisaldavate trükiallikate täiendav arvelevõtmine jms.
2. Tekstide rahvaehtsuse kontroll, st. trükistest kopeeritud või omaloomingulise ainese avastamine ja eraldamine. Nagu EV, nii ka EM-i juures kujunes see tööjärg ennustatavalt kõige aeganõudvamaks, kuigi eesti mõistatuste arhiivitekstide autentsustase on vanasõnatekstide omast tunduvalt kõrgem.
3. Mõistatustüüpide seesmine korraldus. Mõlemad väljaanded esitavad oma materjali tüpoloogiliselt, st. koondades kokku kõik “sama vanasõna” või “sama mõistatust” esindavad tekstid. Igat vanasõna- / mõistatustüüpi esindav allikmaterjal korraldatakse ka seesmiselt, püüdes järgida eelkõige kohalikke erivorme e. lokaalredaktsioone (olgu öeldud, et eesti mõistatuste lokaliseerimised on koondkokkuvõttes märksa reljeefsemad ja efektsamad kui vanasõnade omad).
4. Tüübipiiride täpsustamine, tüübiliidete e. kontaminatsioonide leidmine ning dubleerimine jm. viimistlustöö.

EM-i ja EV ettevalmistamise mikrokliimaatiline üldfoon oli diametraalselt erinev. Töö EV juures oli paljudel põhjustel pea algusest lõpuni üksainus kriisist kriisi liikumine (EV taustadest ja koostamiskäigust lähemalt vt. SFL II, ptk. 8.2). EM koostamiskäiku pole olnud segatud mingeid vähegi tõsisemaid ja põhimõttelisemaid probleeme.

Mõlemad väljaanded põhinevad tehniliselt ERA tüpoloogilistel žanrikartoteekidel, mille rajajaks oli Erna Normann. Kuid mõistatuste kartoteeki hakati rajama 30-ndate aastate lõpupoolel ja see viidi ka lõpule (v.a. ehk tüübisisene detailkorraldus, mida siis ei peetud vajalikukski). Normann oli tollal

oma parimais 30-ndates, ta vaim oli erk ja mälu terav ning tema ristviidetest, mis osutavad leksikaalseile või struktuurilistele sarnasustele eri mõistatuste vahel, on EM-väljaande tegijail olnud ülehindamatu abi. Vanasõnakartoteegi tegemine aga jäi sõjale jalgu, see oli EV-projekti alul (aastal 1964) alles üsna pooleli ja lõpetati tegelikult alles EV-meeskonna poolt väljaande ettevalmistamise käigus. Kuid lõppkokkuvõttes on mõlema lühivormiväljaande kõrvaltulemuseks žanrikartoteegid, mis on ERA omadest paremaid kui mitte parimad nii arhiivmaterjali täieliku esindatuse kui ka korraldustaseme poolest.

EV- ja EM-meeskondade põhituumik on sama ja EM-tööd alustades oli meie käsutuses kogu EV juures saadud (küll suuresti negatiivne, kuid ehk seda õpetlikum) kogemuspagas. Algusest peale oli teada, millised etapid töö peab läbima ja kui palju need umbes aega nõuavad. Erinevalt EV-st, mille esialgseks valmimisajaks oli määratud täiesti sinisilmselt kaks aastat (!!), oli EM-väljaande tarvis võimalik otsekohe garanteerida piisav ajavaru. Erinevalt EV-st pole väljaande ja originaalkogude vahel ajakääre: kui EV ei sisalda 1960-ndate aastate kesksajast hiljem kogutud ainekogudest, siis mõistatuste originaaltekstid on kopeeritud ning lülitatud tüpoloogilisse kartoteeki ja EM-i *up to date* (praktiliselt žanri eluea absoluutse lõpuni, sest eesti mõistatuste kliiniline surm on kõige järgi otsustades praeguseks saabunud).

1992. a kevadel korraldasid Kirjandusmuuseumi ja Eesti Keele Instituudi folkloristid Eesti koolides tänapäeva õpilasfolkloori kogumise võistluse, mis tõi arhiivi väga suure hulga (ligi 27 000 lk.) uut materjali, sh. ligi 3200 "tavaliste" mõistatuste teksti ja ligikaudu 25 000 mõistatuste "perifeeriasse" kuuluvat teksti. See ainekogu võimaldab saada huvitavat infot eesti mõistatuste praeguse staatuse kohta. Toimunud muutused on lühidalt öeldes sellised:

- 1) žanri "tsenter" (harilikud mõistatused) ja "perifeeria" (keerdküsimused, pildid jms.) on funktsionaalses ja produktiivsuses mõttes kohad vahetanud: endine perifeeria tradeerib elavalt ja lopsakalt, pärimõistatused seevastu on kõigi parameetrite lõikes taandumas ja kidumas;
- 2) triviaalse ainekoguse osasagedus pärimõistatuste repertuaaris on kasvanud (*resp.* haruldase osasagedus langenud); uute mõistatuste naturaalne suuline teke on vähene; mõistatuse õpitakse valdavalt raamatutest;
- 3) puhttekstoloogilisel tasandil on raamatuist päevselgelt mahakirjutatud tekstide osakaal neis kirjapanekuis erakordselt kõrge – u. 60%.

Vt. eesti mõistatuste nüüdisseisust lähemalt kirjutises "*Lipitud-lapitud "Kommunaari" king*" kogumikus "Lipitud-lapitud. Tänapäeva folkloorist" (1995).

EV ajal oli tehnoloogiliste unistuste tipuks elektrikirjutusmasin ja mõistatuste väljaanne tegema asudes kujuteldi, et selle väljaande profiil ja tehniline väljanägemine peaksid olema pea täiesti samased EV omadega. Kuid EM-i ettevalmistamise "teisel viisaastakul" jõudis IT-plahvatus Eestisse ja Tartu folkloristide üks kaugperspektiivilisi unelmaid on sestpeale olnud eesti folkloori täieliku andmebaasi rajamine. Mõistatustekstide autentsuskontroll lõpetati 1996. a oktoobris ning nüüd seisib EM-meeskonna ees juba täiesti pakilisena leninlik küsimus "mida teha?". Kas asuda peatselt EM-väljaande käsikirja koostamisele, kasutades arvatult lihtsalt käsikirja enda vormistamiseks, ehk ka vajalike ümberjärjestuste, registrite jms. tegemiseks? Või toimida riskantsemalt, kuid strateegilisemalt: rajada arvutipank, mis sisaldaks praktiliselt kogu olemasoleva info eesti mõistatuste kohta (ja ühtlasi täidaks oma niši ERA juures kujunevas suures folkloori-andmebaasis) ja luua tarkvara, mis selle andmestiku põhjal vormistaks — täiesti omal jõul, korralikult ja kiiresti — EM-i käsikirja, tehes ühtlasi ka vajalikud statistikad jne.?

Teadsime, et Indrek Hein oli Eesti Keele Instituudi Roosikrantsi-poolel sõnastikutootmise ammuilma digitaliseerinud, nõnda et tarkvara sööb teatud viisil ettekorraldatud ja -märgendatud andmemassiivi ja väljastab tehniliselt tip-top käsikirja. Kuid teadsime ka, et meile vajalikku tarkvara ei õnnestu ilmselt n-ö. külast tellida ja exe-režiimil vmt. moel pimesi kasutada. Meil võib hiljem tekkida tahtmine mõnesid üksikasju muuta ja see tähendaks uute konsultatsioonide alustamist. Ka juhtub andmete sisestamisel paratamatult igaliiki näpukaid ja on raske ette näha, kuidas programm peaks neile reageerima. Tarkvara häälestamisaeg, mille kestel programmi autor

peaks meile operatiivselt kättesaadav olema, kujuneks tõenäoliselt üsna pikaks. Ja üldse — küla asjad aetakse külmalt, nagu teada. Ja andmebaasisüsteemide juurde kuuluv tarkvara polegi üldiselt mõeldud nüansseeritud formaatimiseks, nagu teada.

Kujutelm, mille juurde 1997. a. suveks jõudsime ja mida läbi töötama hakkasime, oli selline: andmebaasi lähtevormiks saab olema lihtsalt suur-suur kimp Word'i tabeleid ja vahend, mille abil tabeliandmetest toodetakse käsikiri, saab olema lihtsalt üks Word'i makro. Keegi meist ei osanud sel hetkel ette öelda, kas WordBasic kätkeb piisavalt vahendeid kõigi meie soovide rahuldamiseks või annab mingis eriti olulises asjas otsad. Paarinädalase katsetamise järel oli selge, et midagi fataalset ei juhtu ja pärast suvepuhkust algas andmetabelite sisestamine. Selle töö tegid u. pooleteise aastaga ära Anne Hussar ja Piret Voolaid, Rein Saukase hooleks jäi tüüpide lõpliku redaktsioonilise liigenduse ja redaktsioonitähiste määramine. 1999. a. kevadeks oli andmebaas valmis (vajab küll veel väikest korrektuuri ja viimistlust murdekeele ühtlustamise jm. mõttes). Kui andmetabeleis pole vigu, võtab EM-väljaande materjaliosa käsikirja tootmine aega paar ööpäeva, mitte enam. Arvame siiski, et eesti mõistatuste "paberipealne" publikatsioon ei peaks olema EV-ga täpisealt samane tekstivariantide ja lisaandmete enam-vähem tühjendav loetelu (tekstide jm. andmete tühjendava leidmise tagab arvutipank), vaid pigem mõistatustüüpide lühimonograafiate korpus, mis pakuks küll rikkalikult ka tekstide iga eesti mõistatuse kõigi peamiste redaktsioonide kohta, kuid ühtlasi annaks palju enamal määral kui EV teaduslikumat järku kokkuvõtteid ja analüüse mõistatuste lokaalredaktsioonide, päritolu- ja laenusuhete jmt kohta, sh rohkesti levikukaarte (sedalaadi kaarte, kokkuvõtteid jm. infot on hakatud koondama ka e-saiti "Egah kolgah uma kiil").

Olgu öeldud, et eesti mõistatusaines ise võimaldab sedalaadi analüüside esitamist märksa enamal määral kui vanasõnad, sest mõistatuste üldine produktiivsustase arhiiviaines on palju kõrgem ja vastavalt ka produktiivsete ja üliproduktiivsete tüüpide osakaal märksa suurem kui vanasõnaaines; samuti on mõistatuste sõnastus- ja tähendusvariantide geograafilised levikupildid märksa selgemad ja korrapärasemad kui vanasõnadel.

Näidisfragmente

Toome illustratsiooniks fragmendid 1) eesti mõistatuste andmetabelist ja 2) makro vahendusel toodetud EM-käsikirjast.

Andmetabeli fragment

Tabelis paiknevad andmetüübid on veeruti järgmised: **1:** tüübi järjenumbrid väljaandes ja ebaautentsete tekstide arv; **2:** redaktsioonitähised ja viited kontaminatsioonidele; **3:** &-märk osutab väljaandes tsiteerimisele tulevaid tekste; **4:** mõistatustekst (poolpaksu kirjaga on tähistatud tüübi tiiteltekst ja selle juurde kuuluv lahendus järgmises veerus); **5:** lahendus; **6:** teksti folkloorsusstaatus tähistav märkend (autentsetel tekstidel kihelkonnalühend vm. päritolukoht, trükistes esinevail koopiatel “0”, omaloomingul “ø” jne.); **7:** teksti üleskirjutamise või trükise ilmumise aasta; **8:** üleskirjutaja nimi (trükitekstidel “L”); **9:** teksti kohaviidad arhiivis või trükises (leppeliste lühenditena).

1	2	3	4	5	6	7	8	9
#1	A	&	Ilma isata, ilma emata, katmata tuli, kaetud läks	Aadam	Trv	1889	M. Jõgi	H III 6, 286 (4)
			Ilma isata, ilma emata, katmata tuli, kattetud läks	Aadam	Trv	1895	J. Lims	E 21673 (2)
	B	&	Emad ei olnud, isa on meheks	Aadam ja Eeva	Vai	1893	H. Masing	H II 36, 400 (57)
	C	&	Kes olli ilma emätä	Eeva	KJn	b:dat- ta	A. Pihlak	E 451 (75)
#2 +1		&	Mees kaheteistkümneme näuga	aasta ja kuud	ø	b:dat- ta	J. Abreldal	E 4279 (54)
			Mees kaheteistkümneme näuga	aasta	0	1979	L	Metstak 27 ja 35 (261)
			Mees kaheteistkümneme näuga	aasta	0	1992	L	Metstak2 72
			Mees kaheteistkümneme näuga	aasta	0	1994	L	Siirak EKTv VII2 58 (8)
			Kaheteistkümneme näuga mees	?	0	1994	L	Mihkel nr. 5 (1994) 38 (7)
#3 +5	Aa	&	Pool musta, pool valget	suvi ja talve	Vil	1872	H. Leoke	Leoke 3, 223
			Pool musta, pool valget	päev	Vig	1894	T. Pulst	H III 18, 545 (45)
	Ab	&	Pool valget, pool musta	kukesitt	Mus	1909	O. Liiv	EÜS VI 1281 (29)
	B+	&	Üks isä, kakstoist poiga, igäl pojäl neli naist, igäl naisel seitse poiga, igäl pojäl üks külge must, toine valge	aasta, kuu, nädal, päev ja öö	Kuu	1954	E. Lindström	KKI KS
			Mina olen vana, sündisid minust kaksteist poega, igastühest neist kolmkümmend tüttart, pool valged ja pool mustad	aasta	Prn	1901	A. Gärtner	E 41623 (12)
	C1a1 *A		Üks tamm, kaksteistkümmend haru, igal harul neli pesa, igas pesas seitse muna, igal munal üks pool must, teine valge	aasta, kuud, nädalad, päevad	0	1923	L	Huvit. II 216 ja 224 (45)
			Üks tamm, kaksteist haru, igas harus neli pesa, igas pesas seitse muna, pool musta, pool valget	aastaajad	Kuu	1970	R. Kravtsov	RKM II 276, 252 (7)
			Üks tamm, kaksteist haru, igal harul neli pesa, igas pesas seitse muna, igal munal üks pool must, teine valge	?	Hlj	1982	E. Kaljuvee	RKM II 360, 85
			Üks tamm, kaksteist haru, igas harus neli pesa, igas pesas seitse muna, igal munal üks pool musta, teine valget	aasta, kuud, nädalid ja päevad	Hää	1934	J. Nurme	ERA II 86, 195 (50)
			Üks tamm, kaksteist haru, igal harul neli pesa, igas pesas seitse muna, munal üks pool musta, teine valget	aasta	Mär	1937	R. Lundt	ERA II 147, 525 (38)
		Üks tamm, kaksteist haru, igal harul neli pesa, igas pesas seitse muna, igal munal teine pool must, teine valge	üks aasta	Kuu	1940	H. Malm	ERA II 263, 206 (3)	

EM-väljaande käsikirja fragment

- #1. **ILMA ISATA, ILMA EMATA, KATMATA TULI, KAETUD LÄKS?** Aadam — $0+4+0+0 = 4$ (4) var.
- A. **Ilma isata, ilma emata, katmata tuli, kaetud läks?**
Aadam
Trv 1889 (M. Jõgi)
2Trv — 2 var.
- B. **Emad ei olnud, isa on meheks?** Aadam ja Eeva
Vai 1893 (H. Masing)
- C. **Kes olli ilma emätä?** Eeva
KJn dat-ta (A. Pihlak)
- #2. **MEES KAHETEISTKÜMNE NÄUGA?** Aasta ja kuud — $0+1+0+0 = 1$ (6) var.
J. Abreldal (dat-ta): omaloominguline tekst
Metstak 27 ja 35 (261); Metstak² 72; Mihkel nr. 5 (1994) 38 (7); Siirak EKTv VII2 58 (8)
- #3. **POOL MUSTA, POOL VALGET?** Suvi ja talve — $1+4+6+5 = 16$ (22) var.
- Aa. **Pool musta, pool valget?** Suvi ja talve
Vil 1872 (H. Leoke)
Vig, Vil — 2 var.
- Ab. **Pool valget, pool musta?** Kukesitt
Mus 1909 (O. Liiv)
- B+. **Üks isä, kakstoist poiga, igäl pojäl neli naist, igäl naisel seitse poiga, igäl pojäl üks külğ must, toine valge?**
Aasta, kuu, nädal, päev ja öö
Kuu 1954 (E. Lindström)
Kuu, Prn — 2 var.
- C_{1a1}*. **Üks tamm, [kaksteist] haru, igal harul [neli] pesa, igas pesas [seitse] muna, igal munal üks pool must, teine valge?** Aasta
VJg 1988 (S. Vaikvee)
Hlj, VJg, 2Kuu, Mär, Hää — 6 var.
Huvit. II 216 ja 224 (45)
Vt. #5 E_{1a1}
- C_{1a2}. **Üts tamm, tuul [kaksteist] ossa, õgah ossah [neli] pessä, õgah pesäh [seitse] muna?** Aasta, [kaksteist] kuud, kuus [neli] nädalat, nädalas [seitse] p[äeva], päeval on öö ja päev
Se 1938 (J. Ilvik)
Vt. #5 E_{1a2}
- C_{1b}. **Üks tamm, kaksteist haru, igal harul neli pesa, igas pesas seitse muna, üks külğ musta, teine valget, igal munal ise nimi?** Aasta, kuud, nädalad, ööd-päevad
Sim 1938 (E. Lippus)
Vt. #5 E_{1b}
- C_{2a}. **[Üks] puu, [kaksteist] oksa, igas oksas [neli] pesa, igas pesas [seitse] muna, igas munas [pool] musta, [pool] valget?** [Lahend puudub]
Har 1921/2 (P. Voolaine)
Vt. #5 E_{2a}
- C_{2b}. **Üks puu, kaksteist haara, igäl haaral neli pesä, igäss pesäss seitse muna, igäl munal üks külğ must, toine valge?** Aasta, kuu, nädal ja ööpäev
Kuu 1980 (E. Lindström)
Vt. #5 E_{2b}
- C₃. **Üks saar, kaksteistkümmend haru, igas harus neli pesa, igas pesas seitse muna, igal munal isi nimi, igal munal üks pool valge, teine must?** Aasta, kuud, nädalid ja päevad
Rap 1895 (J. Reinthal)
Vt. #5 E₃
- #4. **VIIS EI KANNA SEITSET JA [KOLMKÜMMEND KAKS] EI ANNA JÄRELE?** Suvekuud, [seitse] talvekuud ja hambad — $0+11+6+2 = 19$ (21) var.
- Aa₁. **Viis seitset ei kanna, kolmkümmend kaks järele ei anna, see on, et seitse kuud on söömaaega, viis kuud on tööaega, kolmkümmend kaks on hambad, need alati tahavad?** [Lahend puudub]
Muh 1947 (U. Mägi)
- Aa₂. **Viis ei kanna seitset ja [kolmkümmend kaks] ei anna järele?** Suvekuud, [seitse] talvekuud ja hambad
Pil 1889 (J. Kärsten)
Hää, Pil, Pal — 3 var.
- Aa₃. **Viis ei kann seitset ülal, kolmkümmend kaks ei anna järele?** Hambad
Mih 1920 (A. Leppik)
- Ab. **Viis seitset ei kanna, kolmkümmend kaks järgi ei anna, sest näeme vaeva?** Hambad
Tös 1889 (M. Kampmann)
- Ac. **Viis seitset üleval ei pea ja kolmkümmend kaks aega ei anna?** Viis suvekuud seitset üleval ei toida ja kolmkümmend kaks hammast aga ei anna kurta
Hls 1893 (O. Sapas)
- Ad. **Viis ei pea seitset üleval ja kolmkümmend kaks ajavad taga?** Viis sõrme ei pea seitset sõrme üleval, kolmkümmend kaks hammast tahavad süüa, seega siis ajavad taga
Lai 1939 (P. Tammepuu)
- B*. **Viis ei kann saätset. katskümmend neli ei anna järgi?** Viie kuuga ei või seda ära teeni, miska [seitse] kuud üle võid eläde, katskümmend neli hammast tahtva süvvä
Krl 1887/9 (J. ja P. Einer)
Kos, Krl — 2 var.
- Ca. **Seitse ei kaalu viite ülesse, aga kolmkümmend kaks ei anna neljale järgi?** Seitse on talv, see ei kaalu suve viide ülesse, kolmkümmend kaks on hambad, need ei taha ühtegi kuud – nelja nädalat söömata olla
Sim 1938 (E. Lippus)
- Ec. **Viis ei jõua teha, mis seitse söövad ja kolmkümmend kaks ei anna järele?** Viis kuud ei jõuta töötada selleks, et teenistusest seitse kuud ära elada
Pee 1930 (M. Lauk)

Eesti mõistatusfondi koondkarakteristikuid

Olen raamatus SFL I väsimatult kurtnud, et pean eesti mõistatustest rääkima palju udujuttu, kuna žanri arhiivilised üldparameetrid pole teada, kasutama statistiliste hinnangute andmiseks “toortekstihulki”, mitte aga rahvaehtsate tekstide hulki jne. Nüüd siis on võimalik öelda eesti mõistatuste arhiivifondi kohta juba üht-teist tegelikumat ja kokkuvõtlikumat (toodavad parameetrid võivad täpsustuste käigus ebaolulisel määral muutuda).

1. Eesti arhiivis on ligi 2400 folkloorset mõistatustüüpi e. “eri mõistatust”. Võrdluseks meenutame, et EV-s oli 15 140 tüpoloogilist üksust (oma paar tuhat neist, tõsi küll, avaldatud *in spe bona* või *honoris causa* ega oma kardetavasti folkloorset kvaliteeti). Kui mitmeks tüpoloogiliseks üksuseks jaguneb eesti kõnekäändude ja fraseologismide aines (ja kas ta on üldse piisavalt homogeenne, et teda vaadelda ühtse žanrina), pole hetkel võimalik täpselt öelda. Fraseologismide nn. “üldosa” ja võrdluste-osa annavad kokku u. 12 350 tüpoloogilist üksust. Kuid siit on väljas nn. konsekutiiv- ja kontsessiivfraasid (*Valetab nii et suu suitseb; Sadagu kas või pussnuge alla*) jm. intensiivistav-hüperboolsed väljendid, samuti retoorilised tõrjevormelid e. reparteed (*Mis kell on? — Masinavärk*), naljasõnalised kaksikvärsid (*Tere hommikust, tulin tammikust, tõin teile sooja sepikust*), uuemad nn. killud ja paroolid, sõimu- ja tervitusvormelid, tekstid, kus fraseologismi esindab sõnapaar või lühimetafoor, samuti suur hulk üheainsa tekstiga esindatud retoorilisi improvisatsioone. Ma ei imestaks, kui eesti kõnekäändude ja fraseologismide terviknimistu pikkus selguks olevat kuskil 20 ja 30 tuhande vahel.

2. Eesti allikmaterjal on u. 81 400 rahvaehtsat mõistatusteksti. Meenutame võrdluseks taaski, et EV-s esindavas vanasõnaaines oli vastav parameeter u. 84 000. Kõnekäändude ja fraseologismide autentsuskontroll on seni kahjuks tegemata, kuid kuna siin on keeleteadlaste pärinevate tekstide osakaal tunduvalt suurem kui eesti vanasõnade, liiati mõistatuste empiirikas, siis võib ennustada, et aine üldine autentsustase on kahe ülejäänud lühikäändega võrreldes tunduvalt kõrgem ja rahvaehtsate tekstide koguhulk kaugelt ülalpool 100 000 piiri. Küll on siin teistega võrreldes märksa problemaatilisem traditsioonilise ja improvisatoorse aine eristamine.

Seega võib nüüd juba senisest kindlamal alusel väita, et eesti mõistatusfond on “kitsa aluse ja kõrge istumisega” (arhiivitüübi keskmine suurus u. 34 teksti), vanasõnafond tunduvalt laiema alusega, kuid lamedam (tüübi keskmine suurus u. 7 teksti), kõnekäändu- ja fraasifond aga pea olematu kõrgusega laialivalgunud “loik”: siin põrkub kasutaja alatasa juhtudele, kus täiesti igapäevasest fraasist on olemas vaid 1–2 üleskirjutust, ja see puudus on praegu kahjuks juba korvamatu.

3. Arhiivi- ja trükitekstide üldarv eesti mõistatuste kartoteegis on u. 133 200. Võrdluseks jälle sama parameeter EV-aine kohta — u. 162 500, lisaks veel vast 50–60 tuhat uuemast EV-järgsest arhiivimaterjalist pärit teksti, kokku siis kuhugi 220 000 kanti. Kõnekäändude ja fraaside fondi kogusuurus on kuskil nende kahe vahepeal. Igatahes selgub rahvaehtsa aine osakaal eesti mõistatustekstide kogumassiivis olevat märksa kõrgem kui vanasõnafondis — u. 61% vanasõnade 52% vastu. Kõnekäändude kohta on selles plaanis esialgu võimatu mingit arvnaitu pakkuda.

4. Materjali sagedusjaotused kahes põhilöikes. Me saame nüüd mõistatuste andmed lisada muudele teadaolevaile.

SFL I, ptk. 4.2 oli juttu sellest, et kui me teeme **tüpoloogiliste üksuste** “suuruse” või “võimsuse” histogramme mingist naturaalsest keele- või folklooriainest (nt. sõnadest, vanasõnadest, mõistatustest), siis kalduvad need reeglina võtma nn. Zipfi jaotuse vormi. Ükskõik, kas kasutame üksuse võimsusmõõduna teda esindavate arhiivitekstide arvu, ta levikuulatust vm. — ülivõimsaid, suure sagedusega üksusi selgub fondis olevat nii või teisiti ülivähe, keskmisi keskmisel määral ja nõrku, vähesagedasi üksusi ülikülluses. Ja järsult enim tekib just ainukordse esinemusega üksusi.

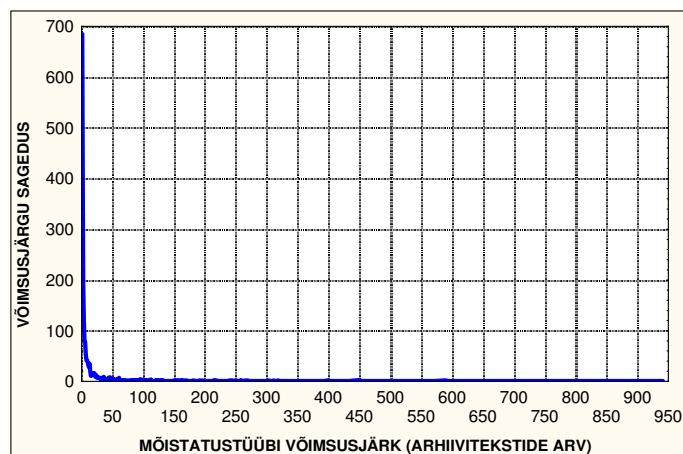
Viimane seik näib keele või folkloori spetsiifikat arvestades paradoksaalne ja loomuvastane: ons üheainsa teatega esindatud pala üldse folkloor? või mida arvata üheainsa teatega esindatud sõna tegeliku levikuulatuse kohta?

On aga selge, et arhiiv pole elu, vaid elust tehtud valim ja sedalaadi sageduspiltides on tegelikult otsakuti kaks mõjurit — vastava aine enda tegelik võimsus ja selle aine talletatuse määr, nn. kogumistihedus. St. empiiriline sagedusnäit “1” esindab tegelikult ikkagi kas korduvusastet “>1” või “0”. Viimane võimalus on eriti mõeldav just folkloori puhul: arhiivi võib tõesti olla sattunud kogujate endi poolt leiutatud või kelleltki kuulnud ainukordseid improvisatsioone. Kas me suhtume sedalaadi improvisatsioonidesse hea- või pahatahtlikult, loeme neid folklooriks või mitte, üks näib olevat ilmne: improvisatsioonid on folkloorse žanri jaoks (ja ehk ka laenulised jm. leksikaalsed neologismid keele jaoks) korvpallikeeles öelduna “pink” ning nende sügenemine arhiivimaterjali näitab žanri (või ka sõnavara) vitaalsena ning ta tulevikku optimistlikuna. Sagedusastmete “1” ja “2” suhe mõnedes seni äramõõdetud eesti ainetes nähtub järgmisest tabelikesest (murdeleksika puhul on võimsusmõõduks olnud kihelkondade arv, kust sõna on üles kirjutatud, ülejäänute puhul folkloorset tüüpi esindavate autentsete arhiivitektide arv; suhe 3,12 saadakse näiteks nii viisi: sõnu, mida on üles tähendatud vaid mingist ühestainsast kihelkonnast, on murdearhiivis 31 184, kahest eri kihelkonnast noteeritud sõnu on 9992, nende jagatis on 3,12):

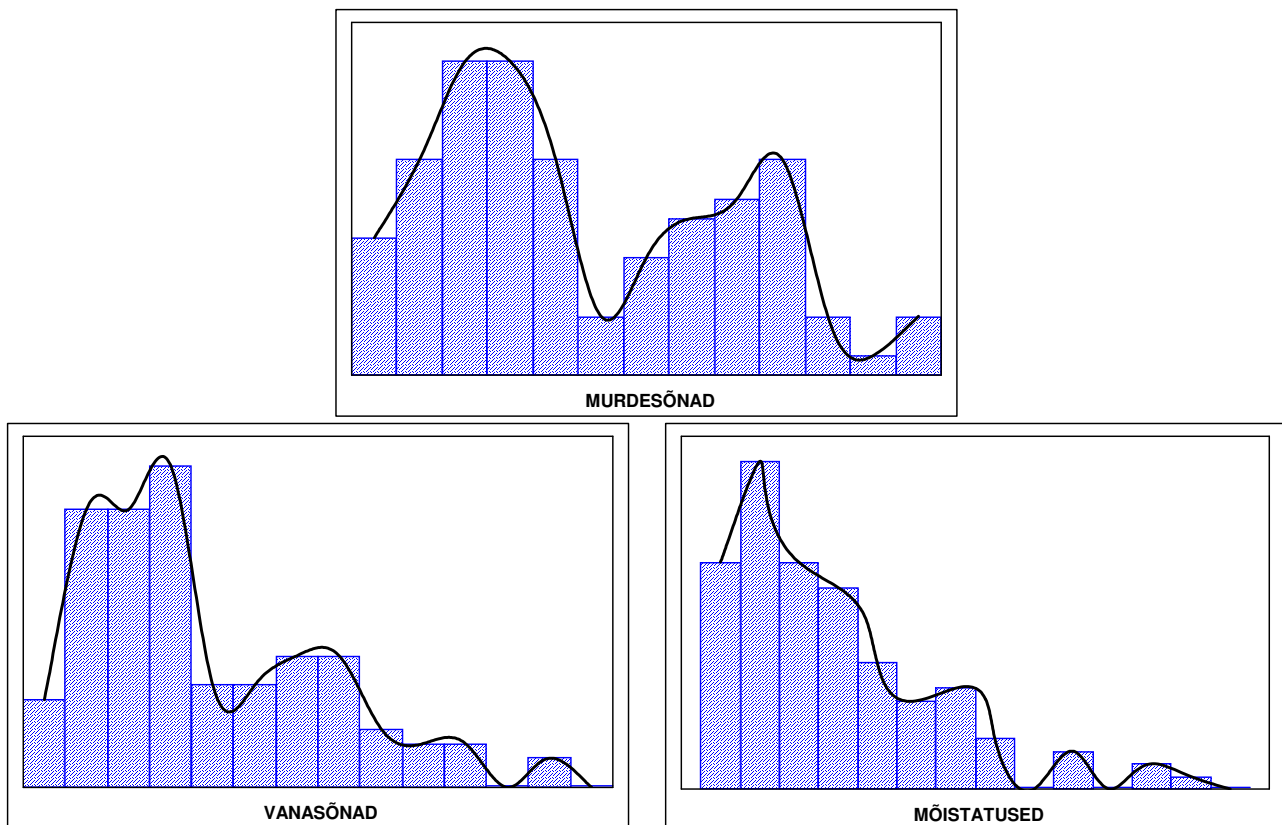
Murdeleksika	3,12
Vanasõnad	4,32
Mõistatused	2,04

Näib siis nõnda, et kuigi eesti mõistatuste “arhiivitüübid” on keskel läbi vägagi suured, on mõistatuste “pink” teisalt tõesti lühike. See on vana ja praeguseks traditsioonist pea täiesti väljakidunud žanr, mis on loovutanud oma koha nooremale vennale — keerdküsimusele.

Zipfilikud hüperboolse käigujoonega graafikud, mis liuglevad alul vastu y-telge liibudes järsult allapoole ja pärast käänupunkti roomavad vastu x-telge liibudes peaaegu horisontaalselt paremale, on üsna igavad vaadata, seepärast esitame neist näidiseks ainult ühe ja värskema — eesti mõistatusfondi põhjal tehtu:

Kihelkondade (või õigemini ühte x-intervalli sattuvate kihelkonnarühmade) histogrammid (vt. järgnev joonis) neist üleskirjutatud ainehulkade lõikes on teistsugust loomu (vanasõnade histogramm on toodud ka raamatus SFL I, lk. 199):

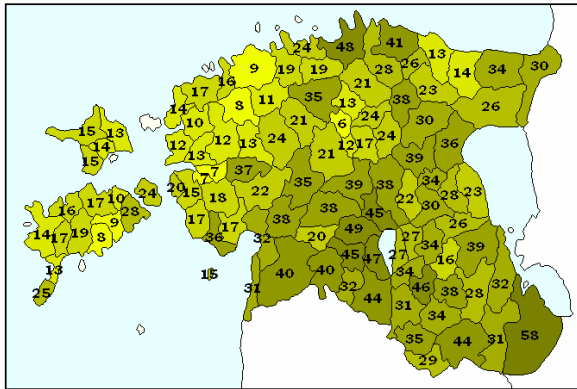
Siin oleks nagu kõrvuti või osaliselt pealestikku kaks või enam normaaljaotusküüru ning kogu jaotuspildi raskuskese ja mediaan on selgesti vasakul — st. ainult **väga** rikkaid kihelkondi näib olevat üsna vähe, ainult **väga** vaeseid paiku on enam, kuid mitte enim; enim on **suhteliselt** vaeseid paiku. Ärgu huvitagu meid siinkohal see, millised on konkreetsed arvandmed ühel või teisel juhul, sh. kihelkondade kokkürühmitamise intervall (need on graafikutelt meelega kõrvaldatud), vaid sellise sagedusjaotuse mõeldavad tekkefaktorid.

On üsna loomulik oletada, et Eestis või kus iganes on olemas folkloorilt rikkamaid alasid (nt. perifeeriad, mis on vahendanud ka eri suundadest tulevat laenutransiiti) ja vaesemaid (nii on Lääne-Eesti teadaolevalt folkloorivaene, väidetavalt ka oma hernhuutliku mineviku tõttu). Kuid näib täiesti loomuvastane oletada, et üks ala võiks olla teisest märgatavalt vaesem oma sõnavara poolest. Kuid otse loomulikult on neilgi graafikutel ülestikku tegelikkusfaktor ja kogumisfaktor. St. kui mingi murdesõna või mõistatus on kihelkonna K graafikus sees 0-näiduga, võib see tähendada, et see sõna või mõistatus on seal tõesti tundmatu, kui ka seda, et seda pole lihtsalt jõutud sealt üles kirjutada. Tundub, et jõuline parempoolne küür murdeleksika histogrammil peegeldabki mitte erilise sõnarikka kihelkonnagrupi olemasolu, vaid pigem tõika, et on välja kujunenud murdeliselt üldhuvitavaks loetav kihelkonnagrupp, mille liikmeid koguvad on alatasa ja muudest sagedamini külasthanud. Mulle isiklikult jätab “mõistatuskihelkondade” histogramm siinsest kolmest üldse kõige naturaalsema mulje ja näib enimal määral peegeldavat traditsiooni tegelikku jõulisust ja vähimal määral kogumisseiku.

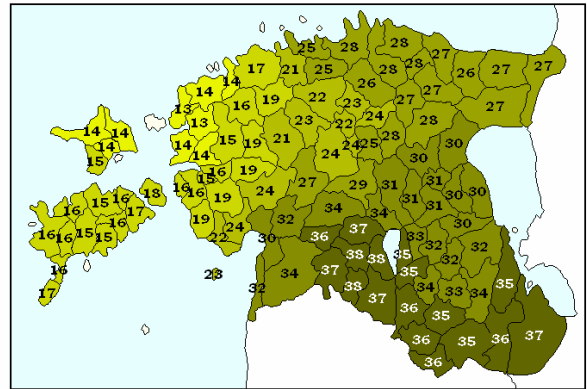
5. Eesti mõistatusfondi ajaline kujunemiskäik ja kogumisdünaamika. Tänu jutuks olnud andmebaasile on mõistatusest saanud vist esimene eesti folkloorižanr, mille kohta sedalaadi teave on võimalik esitada nii täielikul ja usaldataval kujul (vt. histogrammid allosas "Fondid, kogumistöö").

6. Eesti mõistatuste kogumistihedus kihelkonniti on järgmine andmekoond, mille saame siin esitada (vt. järgnev kartogramm: arvud tähistavad sadasid variante). Näeme, et Setust korjatud mõistatusaines on küll lausa ülivohavalt ulatuslik, kuid üldiselt ei kinnita mõistatusžanr siiski üldreeglit “Perifeeriad on eesti folkloori kuldalad” nii selgelt kui mõned muud ained (nt. regilaulud

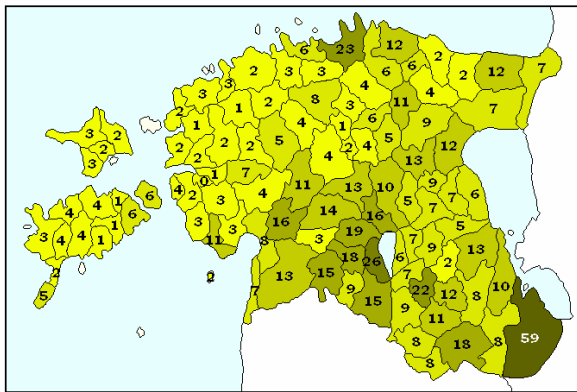
või vanasõnad). Mõistatusaine geograafiline jaotuspilt (nt. Põhja-Pärnumaalt ja Põhja-Viljandimaalt pärineva aine üllatavalt suur hulk) sunnib mõtlema võimalusele, et ehk käituvad suuresti laenatavad ja suuresti kohapeal loodavad folklooriosad geograafilises plaanis otse põhimõtteliselt eri moodi.

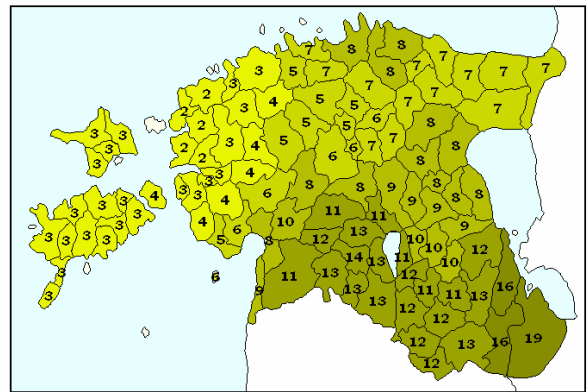
Tüüpe (toorandmed)

Tüüpe (silutud kaart)

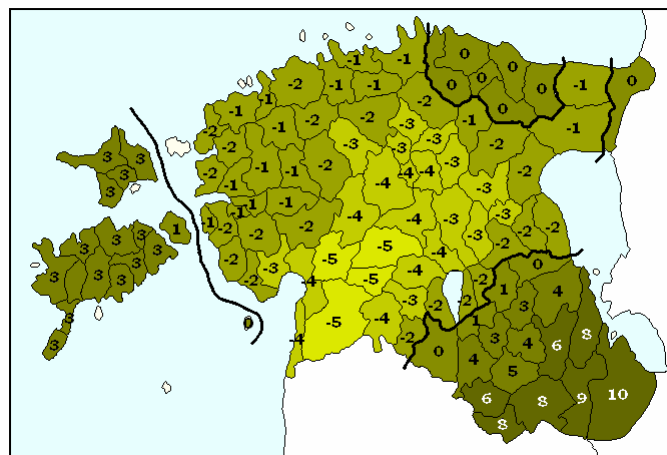

Tekste (toorandmed)

Tekste (silutud kaart)

Ja lõpuks mõistatusaine jagunemine unikaalsuse / stereotüüpsuse lõikes (silutud kartogramm):

II. EESTI MÕISTATUSTE LAHENDITEST

Selle osa põhiallikas on "Sissevaateid...", ptk. 6.5;
samuti vt. e-antoloogias "Mõista, mõista, mõlle-rõlle" saatesõna —
<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/MOISTA/saateks.htm>

Siin on toodud lihtsalt mõningaid kommentaare ja täiendusi.

1. Erna Normanni roll eesti mõistatuste tekstoloogias on olnud äärmiselt suur. Ta on rajanud 1930-ndate aastate lõpul ERA ulatusliku mõistatuste tüpoloogilise kartoteegi põhiliste lahendmärksõnade süsteemis ja varustanud ka sugulastüübid ristviidetega ning EM-väljaande koostajail on olnud sellest eeltööst hindamatu abi. Kuigi EM-is see lahendmärksõnastüsteem ise ilmselt lammutatakse maha, sest on kavas järjestada seal tüübid alfabeeti tüübitiitli esimese "sisutähtsa" sõna järgi (st. niisamuti nagu on EV-s).

2. Teema mõistest

Vanasõnade puhul tundub teemadest rääkimine igati normaalne, kuigi mõni neist on sisult väga lai ja "kõige kohta käiv":

Iga asjal on kaks otsa
Kui kuagi, nii hüügi (Se)
Igamehele oma
vms.

Vist keegi ei taju metafoorsete vanasõnade "bukvaalteemasid" teemadena, kuna ju *Haukuja koer ei hammusta* pole ütlus koerte ja haukumise kohta, *Vaga vesi, sügav põhi* ei pea silmas tegelike vete vagadust ja sügavust jne.

Kõnekäändude ja fraaside puhul on pilt selles suhtes üsna heterogeenne. On kerge (ja põhjendatud) öelda näiteks, et ütluste *lakku täis, ei näe selget päevagi, prill rasvane* teemaks on joomine või purjusolek, või et *pani plagama, pistis punuma, tegi kaabet* jne. on väljendid põgenemise, pakkujooksmise teemal, või et *Vana mees, varsa aru* käib ea ja mõistuse suhete kohta. Küll aga võib katsetaja tajuda humoorikat abitust, kui tal paluda määratleda nt. nn. reparteede (naljatavate tõrjevormelite) temaaatikat (*Mis kell on? — Uurmaakri leivakannikas; Mis? — Kassi tiss* jts.). Ka on raske tituleerida teemaks nt. tähendust 'väga', 'palju', millele vastavad (kahtlemata retoorilist järku, kuigi tihti ühesõnalised) üksused, nagu *loomamoodi, sittamoodi, lollimoodi, maailma, ilmatu, kuradi(ma), maru, puhta, jõle, jube, jäle, ilge(lt), kole, hirm(us), õud(ne ~ -selt), lõpp-* jt.

Mõistatuste teemadena tundub samuti loomulikem kujutleda just nende "tegelikke" ainealasisid v. tähendusi, st. lahendusi e. vastuseid.

Keerdküsimuste juures on olukord taas mitmekesine: paljud neist apelleerivad teatud poliitiliste või seksuaalsete tabude rikkumisele ja nende tabude sisu on kaunis normaalne kujutleda teemadena. Teiste, eriti loogikale ja väljendusplaanile sihitud küsimuste-vastuste temaatikale mõtlemine kutsub aga esile sama naljaka abitustunde: mis teema alla kuulub nt. meie valvenäide *Millal hakkavad pardid ujuma?* — meie meel tõrgub seda sidumast partide või millega iganes; või *Milleks on inimesel käed?* — *Et särk seljas ringi ei käiks*; või küsimus hapukurkide ja välistrepi erinevusest, vms.

3. Raamatus "Sissevaateid...", ptk. 6.5 on väsimatult kurdetud, et seal antud eesti mõistatuste lahendite sagedusstatistika on tehtud tekstide autentsuskontrolli tulemusi arvestamata ning seetõttu võib seal olla vigu ja disproportsioone. Palun seda kurtmist mitte väga tõsiselt võtta: nüüd on ehtsuskontroll ning eesti mõistatuste andmebaas tervenisti ammu valmis, kuid

- 1) tekkinud muutustele vaatamata näivad lahenduste sisulised üldproportsioonid olevat jäänud umbes samadeks, nagu nad olid enne;
- 2) kvantitatiivseid hinnanguid pole ikkagi võimalik anda kuigi täpselt — selle häda põhjustest on juttu ka mõistatuste e-antoloogia saatesõnas, samuti siin alamal.

4. Lahendite koherentne ja difuusne jagunemispilt — lisanäiteid (vrd. sama ka tekstide plaanis — "Sissevaateid...", ptk. 3.3).

- **Koherentse jagunemise näiteid:**

Lipp lipi peal, lapp lapi peal... (= kapsas)
Neli hobust tallis, viies jookseb ümber talli (= sukavardad, -kudumine)
Üks hiir, kaks saba (= pastel)
Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas (= kana)
Kolmejalgne kurat ~ kits, raudhambad suus (= vokk)
Hobu hirnub Hiiumaal, hääl kostab meie maile (= äike)
Must siga läheb lauta, ajab punased põrsad välja (= ahjuroop)

• **Difuusse jagunemise näiteid:**

Isa pikk ja peenikene... ~Isal pikk samm... ~Isa sirge... (= leivateoriistad ~ humal ~ hernes ~ kaev ~ ...)
 — vt. "Sissevaateid...", lk. 286 jj.)
Üks saun, sada akent (= puupinu ~ haoriit ~ sõrmkübar ~ sõel)
Harakas ~ Hiir aidas, saba väljas (= võti ~ leivalabidas ~ kulp pajas)
Ühest august ~ uksest läheb sisse, aga kahest tuleb välja (= särk ~ seedetrakt ~ püksid)
Papi titt mii seeh (= peahari ~ taarihaani pulk)
Ilma luuta kongerdab (= paha hais ~ fekaalid ~ vesi, jõgi, oja ~ keel ~ (seina)kell ~ äke, äestamine ~ inimese vari ~ lehma udar ~ ussike ~ õmblusnõel)
Valge väli, kirju kari (tark karjakaitsja) (= kirikulised ja pastor ~ raamat)
Lagi all, lagi peal, lae peal lauldakse (= kannel ~ viiul)
Hele kuusk, hele tamm rikka mehe läve all (= torupill ~ aken ~ trepp ~ laudpõrand ~ püss ~ kirikukell ~ klaver ~ koera händ ~ äke)
Härg magab, maksad liiguvad (= maja ja inimesed ~ ahi köeb ~ haavapuu ~ järvelained ~ ...)
Tuule-putu, taale-putu, keskelt oli kena putu, pealt oli putu peenike (= pudel ~ tuuleveski)
Tuhat tuudi-luudi auku, sada sandi sitaauku (= puuriit ~ sõel ~ äke ~ sõrmkübar)
Isa ehib, ema ehib, poeg saab poolde ilma (= tuli ja suits ~ heinakuhi ja saod)
Jänes istus iä pääl, puukilt pää pääl (= pesupink ~ taarikann ~ söögilaud ~ vesi jää all ~ kana muneb)
Mäger mängib mäe pääl, perse tolmab taga (= jahu sõelumine ~ äestamine ~ veski)
Hani läheb üle õue, tiivad tilguvad verd (= veekandmine kaelkookudega ~ aerupaat)
Maarik maka ~ (Punane) härg magab, seitse aastat ase tunda (= heinakuhi ~ tulease)
Taat istub toa taga, tuhat auku taadi taga (= äke ~ puuriit ~ õlekubu)
Neli neitsit ajavad üksteist taga, ei saa kätte kunagi (= vankrirattad ~ veskitiivad ~ kerilauad)
Noorik nulgah, kaadsa kaalah ~ Vanamees nurkas, kaatsad kaelas (= pühane ~ võrguhark ~ taaritõrs ~ ahjuluud ~ rangid)
Liha lian, liim vardan (= paadi-, laevasõit ~ piip ~ tuli ja suits)
Vintlik, väntlik, üle metsa heitlik (= haspel ~ vikerkaar ~ tuul ~ suits ~ (maan)tee ~ püss)
Ligu linu, pugu puid, natuke nahka, raasuke rauda... (põhitähendus: vokk, aga ka: püss ~ hari ~ linahari ~ laev ~ piip ~ saag ~ saabas ~ rangid ~ margapuu ~ kangasteljed)
Hall härg, auk seljas (= veskikivi ~ vaat, aam, õlleankur)
Pikk mets, paks mets, silguvarrast seest ei saa (= hobusesaba ~ juuksed ~ habe ~ hernes ~...)

Mis muudab lahenduste pildi hajuvaks?

A. Eri mõistatused võivad olla sõnastuselt sarnased ja sel juhul nende lahendid võivad hakata segunema:

- *Harakas aidas, saba väljas* tähendab peamiselt aidavõtit, *Part meres, saba väljas* tähendab peamiselt kulpi, *Täkk tallis, saba väljas ~ räästas* tähendab peamiselt tuld ja suitsu, kuid nad on sarnased ja nende lahendite hulgas on ka samu.

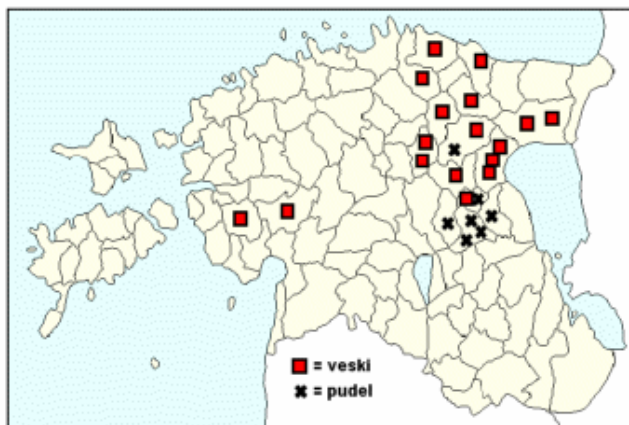
B. Mõistatusteksti enda sõnastus varieerub ning vastavalt ka lahendid. Sellistel puhkudel võib muidugi küsida "kuimitme eri mõistatusega" antud sarjas üldse tegu on. Näiteks:

- *Isa pikk ja peenike...* -algusega tekstid (vt. ka "Sissevaateid...", lk. 286–288): ema on see, kelle järgi tuleb lahenditesse peamine veelahe: kui ema on *kõver ~ viida-väädaline* vms., on lahendiks 'humal', kui *paks ~ lai ja lapergune* vms., on lahendiks 'leivateoriistad'.
- *Ligu linu, pinu puid, natuke nahka, raasuke rauda* — tavaline lahend on 'vokk', selle kõrval aga ka mitmeid muid. Kui lahendiks on 'püss', on tekstis enamasti *rauda*, tihti ka *tina*. Kui lahendiks on 'hari', on tekstis harilikult *tõrs tõrva, ratas rasva* (so. kirdepoolse levikuga vorm). Kui lahendiks on 'laev', on tekstis tihti *rauda* v. *tõrva* v. *takku*. Kui lahendiks on 'saabas', on tekstis tüüpiliselt *tõrs tõrva, härg nahka*.
- ... *härg magab maas, aasta ~ seitse aastat ase tunda* — kui härg on punane, tähendab mõistatus enamasti tuleaset, kui härjal on muud värvid ~ epiteedid ~ nimed (nt. *Maarik*), siis peamiselt kuhjaaset.

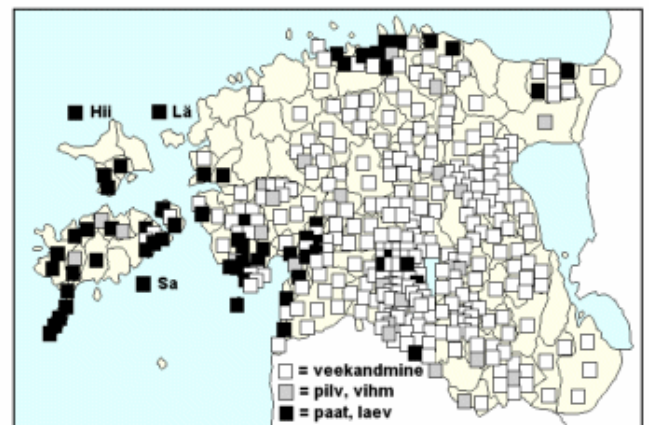
C. Juba teksti põhivorm, kujund ise on tihti võimaldanud anda mõistatusele erinevaid vastuseid, neid on praktilisel mõistatamisel ilmselt ka välja pakutud ja nad on traditsiooni püsistunud:

- *Tuhat tuuli-luuli auku...*, *Üks saun, sada akent* jts. võivad peale tavalise puupinu assotsieerida ka muid suure hulga aukudega asju (haopinu, sõel, sõrmkübar).
- *Lagi all, lagi peal, lae peal lauldakse* tähendab u. pooltel juhtudel kannelt, pooltel viiulit ja sobib samahästi tähendama mõlemat.
- *Liha süüakse, nahk müüakse, kondid ei kõlba koertelegi* sobib samuti võrdse eduga tähendama nii lina kui ka kanepit.
- *Hele kuusk, hele tamm rikka mehe läve all* on päris huvitav ja erandlik oma sotsiaalse (*contra* "imidžilise") orientatsiooni poolest. Jutt on rikkast mehest ja see on nähtavasti ajendanud pakkuma lahenditeks mitmesuguseid erinevaid asju, mis on sobinud jõukuse atribuutideks ja on ühtlasi puust: torupill, trepp, laud(!)põrand, püss, klaver. Lahend 'koera saba' seevastu on nähtavasti laen veidi sarnasest mõistatusest *Kõver kuusk koopa läve all*.
- *Hall härg auk seljas* sobib tõesti olema mõistatus suvaliste hallide ja auguga asjade kohta: veskikivi, vaat jne.

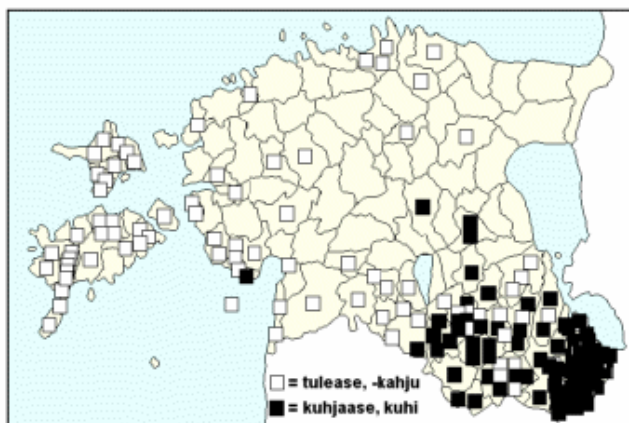
5. Ka sama mõistatuse eri lahendid võivad ilmutada "lokaalredaktsioone" (tihti on neil küll ka korrelatsioon tekstide sõnastusega):

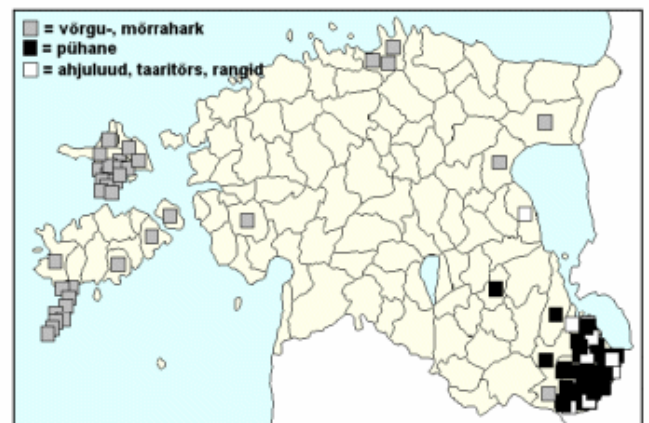
Tuule-putu, taale-putu, keskelt oli kena putu...

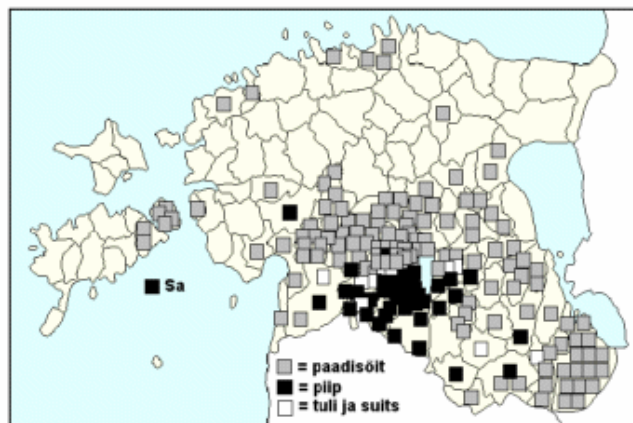
Hani lendab üle õue, tiivad tilguvad verd

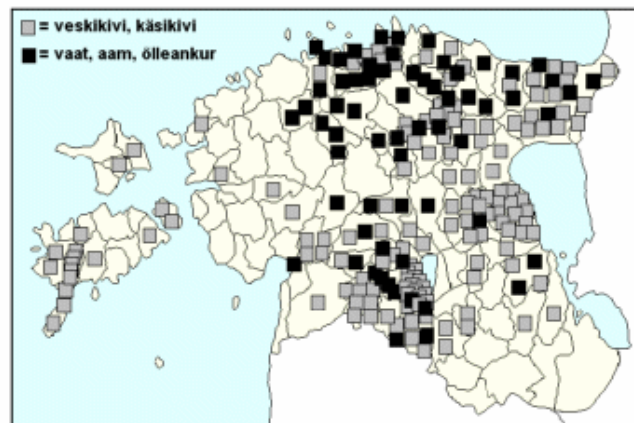
Maarik maka ~ (Punane) härg magab, aasta ~ 7 aastat ase...

Noorik nulguh, kaadsa kaalah ~ Vanamees nurkas, kaatsad...

Liha liuan, leem vardan

Hall härg, auk seljas

6. Mõistatuse “lahend” võib olla ebamäärase või laia tähendusega:

6.1. Mõistatused ei esita tihti mitte selgete ruumipiiridega “diskreetseid” objekte, vaid terveid objektide komplekte või paljudest elementidest koosnevaid situatsioone (vt. ka “Sissevaateid...”, ptk. 6.5.1, allosa “Kolmandaks” (lk. 288 jj.))

6.2. Mõistatused pakuvad ka selgelt määratletud objektide kohta tihti pikki “analüütilisi” loetelusid, kus see objekt (eriti sageli loom) või tegevus esitatakse ta üksikosade kaudu. Näiteks:

Otsast kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas — Kana

Nui ees, vääta taga, hiirekeller keskel — Kass

Siidikera, niidikera, aganakott ja toobripuu — Kass

Aam aami peal, vaat vaadi peal, ankur ankru peal, oravasaba otses — Pilliroog

Üks teeb timp-tamp, teine teeb timp-tamp, kolmas teeb timp-tamp, neljas teeb timp-tamp, viies teeb karviuh — Hobune

Lidu linu, pudu puid, natuke nahka, raasuke rauda — Vokk

Üks impab, teine timpab, kolmas koguni kõver, neljas neitsinina, viies vigurivänt, kuues kogudusepulk, seitsmes setiauk, kaheksas karvalõug — Vokk

Neli tiib aset, kaks näitavad tuld, üks heedab piäle — Koer, neljä kápäga tiib aset, silmäd on tuled ja üks keri heedab piäle

6.3. Vahel tähistavad mõistatustes esinevad loetelud terveid asjade komplekte, stseene või dialooge:

Isa pikk ja peenikene, ema lai ja latergune, lapsed kõik ühesugused ümmargused — Ahjuruup, leevalabidas ja leevad

Puust tettu puka-paka, niidsist tettu nika-naka, sõmerine räätoskop — Leivamõhk, sõgel, ahi

Puust puginad, luust luginad, nahksed nigi-naginad — Härjaike, sarved ja jutad

Kats pääd, katsa jalga, neli silmäsombukest, kats hannarootsukest, tükk puud, tõine luud, kolmas nahanärtsuke — Härjad ikkega

Kaks pead, kolm silma, kuus jalga, neli kõrva, üks saba, kaks nipi — Ühe silmaga tüdruk istub märahobuse selgas

Hiline ees, taline taga, kökats peal ja nakats käes — Hobune, regi, mees ja piits

Till-tall tii ääres, kanamuna kannu õtsas, litt-lätt lehe piäl — Postimiis sõidab kellaga ja lumemuna kannu õtsas; litt-lätt lehe piäl, sii tähendab veepiisad lehe piäl

Puine pistab, luine salvab, kãnter-vãnter vãnab kokku, viskab alla keldriauku — Sõõtmine

Hilbat-hilbat teenistusse, teenistusest tedremetsa, tedremetsast majorisse, majorist matsi kiriku, matsi kirikust kellatorni, kellatornist luugnasse, luugnast nakkajalga, nakkajalst kaabumetsa, kaabumetsast välja vurr-tum — Sõõtmine

Muista mutre, mutrest vetru, vedrust kierupãsse, kierupãst munasse, munast maha plaksti — Tulelukuga püss

6.4. Mõistatustekst võib olla isegi selgelt “narratiivse” või dialoogilise laadiga:

Tuli tõllardi, viis villardi, täna pääv sai täisnãdal, tulin teilt telkat saama, tahan minna taga ajama — Hunt viis lamba, toob naabrist koera ja läheb hunti taga ajama

Kats jalga istus kolmõ jala pääl, tege ütte jalga, neli jalga tulõ ja taht ütte jalga är võtta, kats jalga võtt ütte jala ja lüü nelä jalalõ nii, et kolm jalga saa — Kängsepp, kolmõ jalaga pink, saabas ja pini
Taevaaluse lehvõtaja võttis valgusekuulutaja kinni, viis ta maatasuja peale, mõistis talle õiget kohut — Kull võttis kuke kinni, viis põllale äkke peale ja sõi seal ära
“Kiver-köver, kos sa lähät?” – *“Lühike lõigat, mis sa tahat? Ma lää oma esä Öisu mõisa”* — Kiver-köver – jõgi, lühike lõigat – hein, hein küsib jõelt, kuhu sa lähed, jõgi vastab, et ma lähen oma isa koju – Öisu järve
Üks ütleb: öö pikk, teine ütleb: päe pikk, kolmas ütleb: mul ükskõik — Säng, tool ja parand

6.5. Mõistatustel on tugev kalduvus organiseeruda sarjadeks. Sarja tähenduskomponentide seos võib piirjuhtudel olla isegi enam mitte “stsenaarne”, vaid vaevuaimatavalt “paradigmaatiline”, või siis on sellist seost üldse võimatu tuvastada. Näiteks:

Hahk nahksepp, must nühksepp, savihaua pühksepp — Täi, kirp, lutik (Har);
Punapart kukk, rägasilm Rein, mudamagu Mihkel — Lutikas, täi, kirp (Pst v. Pil);
Üits oli musta mürgitükki, tõine punast sakk-silma, kolmas halli riiminukki — Kirp, lutik, täi (Pst)
Mustlase uur, sia tamm, konna kaev ja kassi õun — Pää, lepp, lusikas ja kadakamari (Pil);
Tirkus tiid pite, markus maad pite, kudi-kadi kuust pite — Kass, hiir, orav (Kan);
Punder puus, mander maas, Hindrek all heinamaal — Pähkel puus, maasikas maas, heinputk heinamaal (Jõh), või samast tüübist *Purge puuh, Marge maah, Toomas torre taivah* — Orav, äke, kuu (Se);
Kärt puus, Mart maas, Hindrek taivas, taba suus — Pähkel, maasikas, humalas (Vig); tähendab tihti ka kaevu;
Teeliba, maasuga, meresikk ja metsakukk — Regi, äke, vähk, kägu (Iis) ~ *Teeliba, maasuga, merehärk, metsakukk, laane valge peaga vasikas* — Teeliba tähendab rege, maasuga – äke, merehärk – laev, metsakukk – kägu, laane valge peaga vasikas (JJn) ~ *Teeliba, maasuga, meremikk, mõtsakukk ja linna valgepää hani* — Lumi, äke, silk, kägu, sool (Pst) ~ *Merelukk, metsakukk, laane valgepea vasikas* — Hülge, mõtus, jänes (Tor).

7. Temaatiliste regioonide sagedus eesti mõistatuste lahendites (e-antoloogia põhjal)

Järgnev koondtabel järgib e-antoloogia "*Mõista, mõista, malle-rõlle*" sisulist rubrikatsiooni ja mõõdab rühmade suurust kilobaitides, mis on esmapilgul veider, kuid kajastab loodetavasti rühmade vahekordi enam-vähem adekvaatselt — muidugi kõiki ülaltoodud reservatsioone silmas pidades.

Kui lisaks sirvida veidi ka e-antoloogiat ennast, võib öelda, et "Sissevaadete" absoluutses lõpus nimetatud ülddominandid jäävad jätkuvalt kehtele.

1. "Visuaalsusdominant": mõistatused peavad silmas eelkõige oma lahendobjektide **füüsilist kuju**; soositud näivad olevat eriti **silmatorkava kontuuriga**, "**sakilise siluetiga**" asjad (vokk, laev, veski, kirik, äke, regi, lehm jts.), samuti asjad, millega kaasneb **valgusefekte** (lumi, päike, ahi jne.).

2. Praktitsismi-, olmelisusdominant:

- Eriti küünib esile **rõivaste ja nende valmistamisega** seotud teemaring, mis antoloogias on põhiliselt tehnilistel põhjustel kaheks jaotatud (rühmad 15 ja 16, mis annavad kokku 144 kB e. 12,9% antoloogia kogumahust).
- Teisele kohale võib paigutada **toiduga** seotud vastused, arvestades liiati seda, et mõistatused vaatavad ka mitmeid taimseid ja loomseid lahendobjekte toidunduslikust vinklist.
- Kolmas favoriit võiks olla **inimese keha, füsioloogia, ka seksuaalelu** puudutav lahenditering.
- Jätkuvalt on **hooned, igapäevased asjad, tööriistad**, nendega tehtavad **tööd**, samuti **koduloomad** ja nendega ümberkäimine ümberkäimine lahendites produktiivsed.
- Jätkuvalt on inimese **sotsiaalset, kultuurilist, religioosset** elu puudutavad objektid, samuti **abstraktsed** asjad lahendite hulgas tagaplaanil.

Seega võib jätkuvalt öelda, et ka mõistatused on — küll omal, vanasõnadest erineval moel, kuid ometi — oma tähendustes väga ja väga **inimkesksed**.

Nr.	Teemariühm	kB	%
15.	Tekstiilide ja jalatsite valmistamine	107	9,6
5.	Hooned jt. rajatised, nendega seotud tööd	88	7,9
18.	Toit ja jook: ained, riistad, tegemine, söömine	74	6,6
19.	Inimese keha, füsioloogia. Iga, haigus, surm	71	6,4
9.	Põllu- ja heinatöö ning -tööriistad	70	6,3
28.	Ilmastik, taevaolus, ajaarvamine	66	5,9
22.	Koduloomade ja -lindude välimus, füsioloogia, käitumine	65	5,8
24.	Kultuurtaimed, nende viljad	62	5,5
6.	Soojus ja valgustus. Küttekolded ja -ained	56	5,0
11.	Rakend. Sõidukid. Sõit, vedu, teekond	49	4,4
23.	Mitte-koduloomad (sh. metslinnud, kalad jt.)	44	3,9
25.	Metsikult kasvavad taimed, nende viljad	43	3,8
8.	Mahutid, anumad. Veekandmine	42	3,8
16.	Rõivad, jalatsid ja ehted. Riietumine ja kängimine	37	3,3
1.	Kirik, pastor, usk, piiblitegelased	33	3,0
21.	Sekssfäär. Abielu. Laps. Sugulased	32	2,9
17.	Puhtusepidamine, saun, parasiiditõrje	29	2,6
12.	Meresõit ja kalastus. Jaht ja tapariistad	25	2,2
10.	Loomapidamine ja mesilased	24	2,1
27.	Maastik, pinnavormid	18	1,6
7.	Toasisustus	15	1,3
14.	Mitmesugused riistad ja asjad (kell, kepp, köis, labidas, lipp jne.)	14	1,3
2.	Lugemine, kirjutamine. Raamat, kiri. Muud teabekandjad	13	1,2
3.	Pillid ja laul	11	1,0
4.	Ühiskond, seisused, ametid. Raha. Suhtlemine. Eetika	11	1,0
13.	Puutööriistad, teritamine, teritusvahendid	10	0,9
20.	Suits ja viin. Kõrts	6	0,5
26.	Mitmesugused ained (elavhõbe, lubi, tahm, vaha, vesi, vaht)	3	0,3
	Kokku:	1118	100,0

III. EESTI MÕISTATUSTE KUJUNDITEST

Raamatus SFL I pole mõistatuste semantilistest teisendustest (või troopidest, või kujunditest) lugeda pea mitte kui midagi. Lk. 17 on toodud pelgalt 6 näidet mõistatustekstide erinevate disainimismooduste kohta — ja see on enam-vähem kõik. Tollal, kui ma seda raamatut kirjutasin, oli vähegi selgema ülevaate saamine mõistatuste semantilis-leksikaalsest kujundiplaanist tõesti juba tehniliselt üsna vaevaline, kuna mõistatuste andmebaasi kui sellist polnud veel olemas, oleks tulnud teha käsitsi massiivset kopeerimis- ja korraldustööd jne.

Teiseks on mõistatustes toimuvad semantilised teisendused kardinaalselt erinevad **retoorikas** valitsevatest metafoorilooe põhimõtetest ja ma pean kurbusega tunnistama, et ma pole senini suutnud pihta saada ühelegi üldreeglile, mis siin kehtivad, ega tea ka, et keegi teine oleks neile edukalt pihta saanud.

Retoorilistes metafoorides on ülekannetel üsna selge ja kindel suunitlus:

abstraktseid asju on hõlpus termineerida **konkreetse** leksika kaudu — kuid mitte vastupidi;

ideaalseid objekte on hõlpus mõtestada **materiaalsete** objektidena — kuid mitte vastupidi;

saab väga hästi kõnelda **mentaalses** sfääris toimuvast protsessidest **füüsilise** maailma protsesside terminites — aga mitte vastupidi. Jne.

Ühesõnaga: **on kerge mõelda ja kõnelda keerukamaist ja segasemaist asjust lihtsamate ja selgemate asjade terminites, rääkida ka vähemtuntust tuntuma kaudu jne. — kuid mitte vastupidi.**

Naturaalne ruum, füüsiline maailm, füüsiline kausatsioon, tuntumad energialiigid (mehaaniline ja soojusenergia) — need on igapäevaste e. nn. **konventsionaalsete metafooride** tavalisimad allikalad, st. need osad maailmast, millede abil toimub kõige sagedamini muude maailmaosade metafoorne modelleerimine ja mõtestamine, ja neid äsjanimetatud maailmaosi disigneeriv leksika ongi see, mis põhiliselt moodustabki igapäevaste käibemetafooride leksikaalse põhiarsenali.

Vanasõnad näiteks järgivad neid metafooride konstrueerimise üldsuundi täiesti regulaarselt.

On kaks paari distinktsioone, mis vanasõnades valitsevad metafoorireeglid põhiliselt paika panevad:

1) **mitteinimlik / inimlik** ja

2) **naturaalne / kulturaalne** (või: **füüsiline / mentaalne** — ma ei oska öelda, kumb on just täpsem).

Seega siis:

Kõik mitteinimlik on ühtlasi naturaalne.

Inimlik jaguneb naturaalseks (so. füüsilised ja bioloogilised küljed inimesest) ja kulturaalseks (inimese mentaalne tegevus, intellekt, sotsiaalsed aspektid, eetika jne.).

Ja siit saame formuleerida küllalt lihtsad ja paikapidavad üldised rusikareeglid paröömiliste metafooride lahtimõtestamiseks:

1. reegel: Kui vanasõna väline, bukvaalne sisutasand jääb tervenisti n-ö. spetsiifiliselt inimliku regiooni alale (st. mõistuse, eetika, sotsiaalsete suhete, abstraktsete mõistete vms.) alale, siis pole vanasõnas midagi "ümbert mõtestada": kõik on juba nagunii seal, kuhu tavaliselt asju ümbert mõtestatakse:

Kes kahju kardab, see kasu ei saa

Kes teeb, see saab

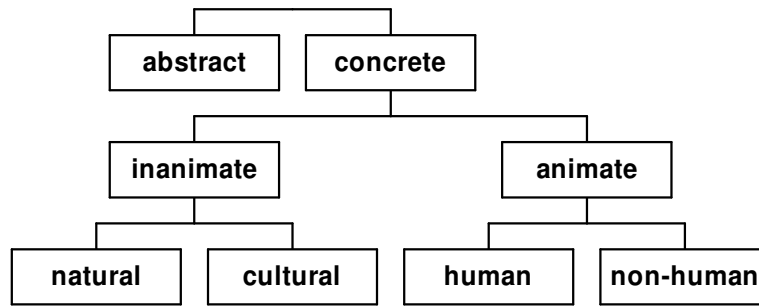
Igal asjal oma aeg

Lõpp hea — kõik hea

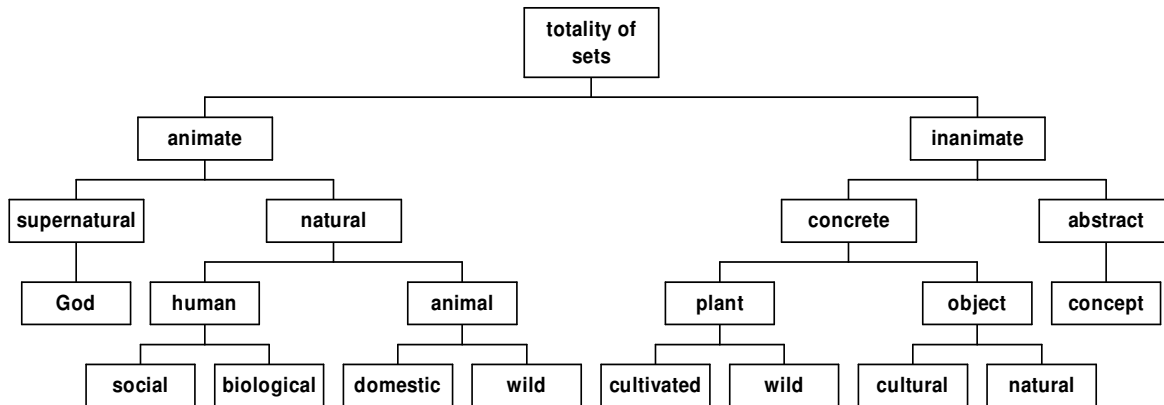
Pole halba ilma heata

jts.

[Mitmed autorid, kes püüavad metafoori kirjeldada teatavate semantiliste tunnusjoonepaaride abil, teevad selle vea, et ei arvesta, et kõik abstraktne seondub inimesega (ja ka inimese poolt toodetud asjad, kui materiaalsed ja elutud nad "objektiivselt" ka poleks, seonduvad inimesega). Nt. **Nigel Barley** mudel vanasõnade kohta:

Või **Elli-Kaija Kõngäs-Maranda** tunnusepaaride skeem mõistatuste semantiliseks analüüsiks:

Kardan, et sedalaadi skeemid pole metafoori analüüsiks heaendelised.]

2. reegel: Kui teksti bukvaalsisu on, vastupidi, tervenisti mitteinimlikku järku — räägitakse nt. loomadest, taimedest, asjadest, ja neile predictseeritakse normaalselt kohalduvaid tegevusi, omadusi jne. — siis tuleb kogu tekst ümber mõtestada inimkohaseks:

Magaja kassi suhu ei jookse hiir

Kuidas lind, nõnda laul

Käbi ei kuku kännust kaugele

Vaga vesi — sügav põhi

jne.

3. reegel: Kui inimene figureerib juba teksti bukvaalsis (kas otse nimetamisi või grammatilise maski tagant, nagu *Kes...*, *see...* -vormel või see impersonaalne *sina*, kelle poole vanasõna alatasa pöördub vm.), aga mainitavad inimtegevused, -omadused jne. on elementaarset, naturaalselt järku (füüsilised, bioloogilised), ning tekstis võib osaleda ka mitteinimlikku järku referente (nt. loomi või taimi) — siis tuleb vajalik miinimum neid elementaarinimlikke ja/või mitteinimlikke konstituente ümber mõtestada "kõrginimlikeks" (kultuuralseteks, mentaalseteks, eetilisteks, sotsiaalseteks vms. tegevusteks, suheteks jne.) ja vajadusel ka mõned mitteinimlikud referendid inimlikeks:

Kes teisele auku kaevab, see ise sisse kukub

Ära müü karu nahka, enne kui karu maha lastud

Uppuja haarab õlekõrrestki kinni

Kui saad üle koera, saad ka üle saba

jne.

Kõigil senistel juhtudel mõtestub tekst ka bukvaalses, välises sisuplaanis enam-vähem siledalt ja vastuoludeta, ainult et see pole muidugi vanasõna tegelik tähendus.

Sellest teisendussuunast — "mitteinimlikult inimlikule" — on eesti aines vaid haruharvu erandeid. Olen leidnud selliseid õieti vaid kaks:

1) *Mis noor mees teeb, seda vana mees rikub* Vestringilt: 'Mis noorkuu külmetab, seda vanakuu sulatab';

2) *Hommikune külaline läheb ruttu ära, õhtune jääb öömajale*: 'Hommikul alanud sadu lakkab ruttu, õhtul alanud kestab kauem'.

Me teame aga väga hästi, et kaugeltki kõik vanasõnad ei käi ju inimese ja ta "kõrginimlike" aspektide kohta: on suur hulk ütlusi nt. aastaegade, ilmastiku, maastikuelementide, taimede, loomade jm. kohta. Neid mitteinimlikke objekte ei tähistata aga vanasõnades pea kunagi inimmaailmast laenatud metafooridega (nimetasin just paar haruldast erandit eesti proverbloorist). Vanasõnade metafoorigrammatika ei luba neil semantilistel regioonidel (loomad, taimed, ilm jne.) olla ka üksteise metafoorideks: loomadest ei räägita taimeterminites ega vastupidi, ilmastikust loomaterminites vms. Neid ei saa vanasõnades tituleerida üldse mitte mingil metafoorsel moel, vanasõnad väldivad nende nimetamisel ka eufemisme (mis põhimõtteliselt muus folklooris on laialt pruugitav). Neid saab vanasõnades **nimetada** ainult nende "õigete" nimedega — st. kutsuda koera koeraks, kuuske kuuseks, vihma vihmaks jne.

Küll aga saab neile preditseerida midagi kujundlikku, ja sel juhul on teksti väline, bukvaalne tähendus semantiliselt "murtud": troop ei kata teksti tervikuna ja välisesse sisuplaani tekib tähenduslik vastuolu või kokkusobimatus.

Ja ka kujundliku **predikaadi** valikul välditakse reeglina mitteinimlike regioonide omavahelisi asendusi — kujundlik predikaat (kui ta on metafoorne) valitakse siis reeglina inimmaailmast, st. tekitatakse personifikatsioon:

Kivi ja käänd on metsa peremees

Tamm kasvab, kasukas seljas, pea paljas

Tuul on seltsimees

Hundile on udu onu, vihm veli, kaste kaelalõikaja

Tänapäeva retooriline personifikatsioon näib seega olevat geneetiliselt midagi "surnud animismi" taolist, kuna selle taga on tänini lahendamata üliprobleem: kas kõik, mis iganes maailmas toimub, toimub spontaanselt või kellegi tahtel — ehk veel üldisemalt: kas inimene mõtles Jumala (nagu muudki mütoloogilised võimumehed) välja omaenda näo järgi või lõi Jumal inimese oma näo järgi?

St. metafooriloomes on inimesel väga eriline ja vastuoluline koht, ja meile, kes me oleme inimesed, on see ka intuiitiivselt väga hästi mõistetav: inimene on mingite oma külgedega iseenda jaoks kõige käsitamatum ja problemaatilisem objekt, ja teisalt on ta mingite oma teiste külgedega enda jaoks kõige tuntum ja arusaadavam osa maailmast, kuna ju inimene veedab oma elu algusest lõpuni sellesama inimnaha sees ja tal on inimese meel ja talle pole antud mingit valikut omada mõnda muud.

Ja selles plaanis on personifikatsioon troop, mis vastandub kõigile muudele metafooritüüpidele. Ning nüüd me võimegi siis formuleerida vanasõna-metafooride kohta 4. reegli:

4. reegel: Kui vanasõnatekst on semantiliselt "murtud", st. oma bukvaalsisu poolest vasturääkiv ja kokkusobimatu ning sellisel algkujul mõtestamatu — siis võib inimlikku mõtestada mitteinimliku terminites või ka mitteinimlikku inimliku terminites. (Aga mitteinimlikku ei saa **nimetada** inimliku terminites.)

Teises plaanis käib vanasõna kohta ka see teadvustamatu rusikareegel, et teksti algusest lõpu poole liikudes võib kujundlikkus säilida või tekkida, kuid mitte kaduda. St. kui meil on, ütleme, kaks teksti:

1) *Naiste viha on nagu vesikaare tuul: ei jäta enne kui vesi lahti ja*

2) *Vesikaare tuul on nagu naiste viha: ei jäta enne kui vesi lahti,*

siis ei jää üle arvata muud, kui seda, et 1. lause on lause naiste viha kohta, 2. lause aga ütlus vesikaare tuule kohta (mida võrreldakse naiste vihaga).

Läheme nende eelmärkuste järel nüüd mõistatuste kujundileksika juurde.

Nagu juba kurtsin, saan sellesse anda vaid väga deskriptiivseid ja pinnalisi sissevaateid. Esiteks seetõttu, et olen selle suhtes semantiliselt nõutu ja pime. Teiseks seetõttu, et meie ajavaru on üsna piiratud. Kolmandaks on see sissevaade piiratud ka empiirika plaanis: kuna sinne vaatlus ei põhine kogu ligi 80 000 teksti suurusel arhiivimaterjalil, vaid ainult u. 2500-l valiktekstil, mõistatustüüpide "tiiteltekstidel" (või "normaalvormidel").

Ja kui see vaatlus vahetevahel püüab robustsel viisil juttu teha asjade sagedussuhetest, siis pidagem meeles, et seegi on näide "kehvikute statistikast", millest SFL I, ptk. 4.2 juttu oli: iga sagedusnäit on siin läinud tiitelteksti järgi kirja "ühe pallina", olgu selle tiitli taga siis tegelikku produktiivsusevõimsust kas pea olematult (nt. üksainus arhiivitekst) või üliküllaga (ligi 1000 teksti) — ja kuna "kehviktüüpe" on ka

mõistatuste üldkogumis ikkagi kõige enam, siis selline statistika kajastab suuresti just "kehvikute maailmas" toimuvaid protsesse ja seal nähtavaid dominante.

Loomulikult pole meil siin võimalik jälgida ka kujunditerminite vahelist variaablust e. sünonüümiat, mis tegelikult on mõistatustes üsnagi vahav.

Teadaolevate või anonüümsete autorite (üldiselt hiline ja üldiselt lõppriimiline) mõistatuslooming on siit ainst ühtlasi meelega välja jäetud, kuna see on folkloorsete mõistatuste üldtaustal hoopis teisest ilmast pärit aines.

Kui püüda lähtuda siingi "maailmalisuse" kriteeriumist, siis võib öelda, et mõistatused jagunevad oma kujundiloometehnika poolst kõige jämedamas plaanis kaheks:

1. Tekstid, kus kujundil on mõisteregiooni selgelt fikseeriv substantiivne või agenti osutav "tipp", st. et kirjeldaval lausel on süntaktiline alus — neid on järgnevas nimetatud **määratlemata subjektiga** v.

"**agendiga**" tekstideks:

Hani haljas, pea paljas — Viht

Karu kõnnib kallast mööda, raudsaapad jalas — Ader

Mees läheb lakka, lihavaagen pea peal — Kukk

Suvine poisike, sajakordne kasukas — Pähkel

Üks halg kütab kaht ahju — Lehm lakub oma nina

Siidikera, niidikera, seitse auku sees — Pea

Kuum kivi aida all — Lehma udar

Must mulk, punane pulk — Porgand

jpt.

2. Tekstid, kus selline substantiiv-agentiivne "tipp" puudub ja mõistatav objekt esitatakse ta tegevuste, omaduste, suhete, kohtade, aegade vms. kaudu kaude ja "anonüümselt" (kuigi neis predikaatides võib olla vahel ka ilmseidki vihjeid referendile endale) — sellisedi on siin nimetatud **määratlemata subjektiga** v.

"**agendita**" tekstideks:

Kaks korda sünnib, ristimata jookseb — Kanapoeg

Kanda jõuad, lugeda ei jõua — Juuksed

Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline — Sibul

Rõngas, rõngas, köksti — Koer heidab magama

Üks ütleb: suvi pikk, teine ütleb: talv pikk, kolmas ütleb: mul ükskõik — Vanker, regi ja hobune

Heinte peal käib, ei kabise — Vari

Jaluta jookseb, käsita karjub, valuta vingub — Tuul

A. MÄÄRATLETUD SUBJEKTIGA MÕISTATUSED

Püüame lähemalt sisse vaadata mõnesse 1. põhiklassi kuuluvasse mõisteregiooni.

LOOMAD

Kui koondada esinevad zooterminid mingiteks "põhitasandi klassideks" (härjad-lehmad-vasikad-mullikad-õhivad koos, koerad-penid-hatad-litad-rakad-kutsikad koos jne.), siis favoriidid meie aines olid:

1) **veised** — 85 teksti; 2) **sead** — 51; 3) **hobused** — 49; 4) **lambad-oinad** — 43; 5) **kana-kukk** — 42; 6) **koerad** — 40; 7) **lind, tsirk** (üldnimena) — 24; 8) **kitsed-sokud** — 20; 9) **karu** — 20; 10) **hunt, susi** — 19; 11) **hiir** — 15; 12) **hani** — 13

Võrdluseks võib tuua andmed "loomade edetabeli" alguseotsast u. 60 eri rahva vanasõna- (ja kõnekäänu-) - valimitest pärinevas aines:

1–3) **koer, hobune** ja **veis**; 4) **kana** ja **kukk**; 5) **hunt**; 6) **sig**; 7) **kass**; 8) **lammas** ja **oinas**; 9) **kala** (üldnimena); 10) **eesel, muul**; 11) **lind** (üldnimena); 12) **kits** ja **sokk**

Kummaski nimistus on siis 12 ja neist 9 on ühised. Pingeridades nähtub umbes sama üldprintsip: alul tuntumad koduloomad ja -linnud, siis traditsioonilised metsloomad (hunt, karu), siis linnu ja kala üldnimetused jne. Konkreetikas on muidugi ka suurigi erinevusi — nt. koer pole eesti mõistatustes olnud kaugeltki nii inspireeriv kujundivahend kui maailma vanasõnades.

Vaatame mõnedes produktiivsemas loomaklassides nähtavaid stereotüüpe veidigi lähemalt.

Veised

Härg on siin sagedasim termin (ligi 50 esinemust meie valimis), ja talle vastavate lahendite hajuvus on masendavalt suur.

Tõsi küll, nii vanasõnades kui ka mõistatustes ei ütlegi metafooride substantiivsed "pead" või "tipud" ise tihti midagi eriti selget ja määravat teksti terviktähenduse kohta. Asjad paneb lõplikult paika tekstiline ümbrus (kontekst), milles nad figureerivad.

Härja juures on mõistatustes üheks stereotüübiks komme ära näidata härja **värvi**.

Hall härg tähendab valdavalt just veskit või käsikivi:

Hall härg, hangus sarved (võtab sauna sarvile, kihelkonna kukile) — Veski ~ Talutuba

Hall härg, auk seljas — Veskikivi

Hall härg möirgab nurgas — Jahvekivi

Hall härg, neli sarve, sööb valged toitu — Veski

Veskit tähendav härg ei pea küll olema ilmtingimata hall:

Kaits härgä üte ikme otsan — Veskikivid

Ja *hall härg* võib teisalt tähendada ka mõnesid toidunõusid ja toite:

Hall härg, allikas seljas — Õllemaat

Hall härg, mäda selg — Puder ja võisilm

Aga ka:

Hall härg ajab sarved räasta — Suits

[NB! Siin kui ka edaspidi näeme järjest, et mõistatuse kujund on väga valdavalt orienteeritud lahendasja **välimusele, meeleliselt tajutavaile** külgedele.

Vanasõnade juures näiteks on asi sootuks teisiti. Vanasõna on didaktiline, vanasõnade kommunikatiivseks põhifunktsiooniks on vastuvõtja käitumist **suunata**, anda talle otse või kaude **õpetusi, soovitusi, hoiatusi, käske-keelde**. See saab toimuda ainult **hinnangu**-modaliteedi, aksioloogilise vaheastme kaudu, meeletehtega: 'Mis on hea ~ kasulik, seda tee!' / 'Mis on paha ~ kahjulik, seda ära tee!'.
Näiteks:

- *Kelle jalg tatsub, selle suu matsub* — ennustatav suumatsumine viitab ilmselt söömisele ja laieneb sedakaudu heale, jõukale elule üldse; see kõik on ilmselt hea; kuna need hüved väidetavalt tulenevad jalatatumisest, st. töötegemisest, siis järelikult on ka see hea; seega implitsiitne soovitus: "Tee tööd!"
- *Varane lind pühib nokka, hiline saputab tiibu* — umbes sama mõttekäik, ainult positiivne ja negatiivne liin (hea/halb, soovitus/hoiatus) on toodud paralleelselt.
- *Pill tuleb pika ilu peale* — "pill" on aratuntav-fraseoloogiliselt nutt, ja seega paha asi, kuna vihjab kurbusele ja selle mõeldavaile põhjustele; kuna kõik see tuleneb väidetavalt "pikast ilust", siis on ka too paha ja sellest soovitatakse niisiis hoiduda.
- *Suur tükk ajab suu lõhki* — lõhkine suu tähendab päris ilmselt miskit paha (valus ju n-ö. jmt.), st. ka selle põhjuslik eeldus, "suure tüki suhuajamine", on paha ja vanasõnas peitub kaudne soovitus seda mitte teha.

See aksioloogiline 'hea/paha'-märgistus, probleemi pragmaatiline külg peab kuidagi väljaloetav olema juba teksti bukvaalsisust endast.]

Ka **must härg** on folklooris küllalt tuntud stereotüüp (vt. nt. **Archer Taylorigi** käsitlust "**The Black Ox**" (FFC 70, 1927).

Ja kui halli härja korral olid tekstides sagedased *a*-alliteratsioonid, siis musta härja korral *m*-alliteratsioonid — tal on nt. *mugulad* v. *mügarad* v. *mugalised* vms. sarved. Kuid NB! — seegi lisandus ei anna veel kujundile lõplikku tähendussuunda, sest

Must härg, mügarad sarved, liigutab lihast pakku tähendab kirpu,

*Must härg, mugalised sarved, kolm korda sööb aastas tähendab lambaraudu,
Must härg, mugulas sarved, läheb järvejää peale, pistab sarved sisse lopsti tähendab aidavõtit.
Teisalt näeme, kuidas kujundi koostamisel kasutatakse ära valmismoduleid, omamoodi "legosid", mis omal
jõul suudavad vihjata lahendile vaid üsna ebamääraselt.*

Veel võib mõistatustes ette tulla **valge härg**, ja tema on miskipärast tihti mäe peal, kuid lahendile annab ikka lõpliku suuna alles teksti lõpupool:

Valge härg magab mäe pääl, igaiüks annab musu — Kaljakapp

Valge härg magab mäe otsas, üks sarv pääs — Kirik

Viimases tekstis on härjal ka **sarved**, ja sarvi oli tal mujalgi: hallil härjal olid hangus sarved, mustal härjal mugulad sarved jne. Veel on nt. alliteratiivne:

Punane härg, pusijad sarved — Jõhvikas oma õietupsudega

Kuid sarvedel ei pea tingimata olema epiteeti ja see ei pea tingimata allitereeruma härja värviga:

Must härg magab, sarv läbi seina — Sepalõõts

Härg laudas, sarved väljas — Mõõk

Viimane on ühtlasi hüperstereotüübi '**Miski kuskil (sees), osa temast väljas ~ mujal**' järjekordne esindaja, niisamuti ka

Härg all maa, händ pääl maa — Kaalikas

Härg kodu, sooled metsas — Kooritud palk

Ja veel üks stereotüüp, mis võib olla kehastatud üsna mitmesugusesse leksikasse, sh. härga ja tema sarvedesse:

'Üks X, teatud (ühes suurem) hulk Y-sid':

Üks härg, sada sarve — Äke

Üks härg ja kolm sarve — Kolmeharuline hang

Üks härg ja kuus sarve — Kangaspuu riidepakk

Kõikjal viidatakse mingile sakilisele, "sarvilisele" kontuurile.

Sama stereotüüpi esindab veel

Üks härg, kaks labaluud — Regi

Härg võib mõistatustes ka **häälitseada** ja ta häääl on tüüpiliselt *mõirgamine* või *mõrisemine*:

Hall härg mõirab nurkas — Käsikivi

Must härg mõriseb ilma söömata — Õllevaat

Härg läheb mõirates mäele, ei ole kõhus kõrrekest, ei maos marjavarrekest — Torupill

Kahes viimases mõistatuses on härjal ühtlasi kõht tühi.

Häälitseva härja lahend on tihti seotud kirikuga — on see siis kirikukell või ka õpetaja ise:

Härg mõirab iga kuue päeva taga — Kirik

Härg mürräs müüriü sisen, suurõn pikän pedäjän — Kirikukell

On tekkinud ka kontaminatsiooniline vorm, mille lõpupool on ilmselt laenatud mõistatusest *Mees läheb lakka, lihaliud pea peal*:

Härg müüüg müüriü pääl, lihaliud pää pääl — Kukk

Mõistatustes on veel stereotüüp

'Keegi ajab kedagi taga, aga kätte ei saa', sellessegi on proovitud *härja* kujundit kohaldada:

Härjad ees, härjad taga, ei saa, ei saa kummagit kätte — Äke

Va-va-alliteratsiooni sobib peale *valge härja* ka **vana härg**:

Vana härg, vaglas seljas — Katusesammal

Vana härg, vasksed sooled — Kannel

Lehm

Lehma kohtab mõistatustes palju vähem kui härga — meie valimis ainult ligi 20 tekstis.

Kõigepealt, ons lehmalt mõistatustes härjaga midagi ühist?

Selgub, et veidi on:

Must lehm, mugurad sarved, kena lehm, keigud sarved, tuli ammudes arusta, ihkudes ihasalusta, ei ole kõhus kõrrekesta, maus marjavarrekesta, ise täis kui tiine puuki — Torupill

Ja veel üks lähedane *ke-ke*-alliteratsiooniga tekst:

Kena lehm, keerud sarved, tuleb mäest mängides ja orust huikudes — Rohutirts

Folkloor laenab vabalt motiive, kõlasid jm. elemente kust iganes kuhu iganes — nt. ka regilaulus kohtab kuskilt kuhugi siirduvaid veiseid:

Me oleme mehed kui metsapullid,

Aru Jaani hallid sõnnid.

Me läheme mäele möirates

ja kaasikusse karates

Härg ja lehm on mõlemad veidi seotud ka tule ja suitsuga:

Hall härg ajab sarved räästa — Suits

Lehm lätt lauta, viskap hanna lauda otsa pääle — Tuli ahjus ja suits

Muidugi assotsieerub lehm tugevasti **piimaga**. Lahendused hajuvad jälle, edasine konkreetika täpsustab lahendvihjed, kuid üldine stereotüüp on

'**Niisugune (mingit karva vm.) lehm, naasugune (mingit värvi vm.) piim**':

Kiriv lehmäkene, valgõ piimäkene — Kanepitera

Valge lehm, must piim — Mahlakask

Väikene lehmäkene, makus piimäkene — Mesilane

Lehmakese deminutiivid näivad olevat valdavalt lõunaeeetilised ja neis võib olla üsnake hulk vene ja läti laenu.

[NB! see, et nt. *piim* pandaks tähendama mingeid muid vedelaid-püdelaid aineid, nagu kasemahla, vett vm., on tavalises retoorilises metafoorikas üsna räige reeglirikkumine, kuna seal seostatavate semantiliste maailmade vahel peab olema piisav distants. Kuid fraseoloogia ja mõistatuse piirialal leidub rohkesti omalaadseid "kenninglikke" genitiivkonstruktsioone, ja üks neist on ka *musta lehma piim* v. *pika lehma piim*, millega mõeldakse vett, kusjuures väljend ise ei funktsioneeril ilmselt mõistatuse, vaid pigem mõistukõnelise ütlusena.]

Ka lehm on tihti värviline.

Üht **musta lehma** ülal juba kohtasime, kuid neid on teisigi:

Mullu poegis must lehm, tänavu süüa ternespiim — Talirukis

Must lehm, üks kõrv, üks nisa — Teekann

Musta lehmä mulle-rulle, tuovritäie vettä juone (eR) — Saunakeris

Tõmmu lehm tähendab enamasti linakupart, nt.:

Tõmmu lehm tõtsa-vatsa, igas vatsas vasikas

Tõmmu lehmäl viis udart, igas udaras üks poeg

Valge lehm, kel must piim, oli äsja mahlakask. Sellest on teinegi variant:

Valge lehm, sada sarve pääs, ühest nisast lüpsetas

Verev lehm võib eL-is tähendada veel päikest:

Verev lehm nõsõs, härg hiit magama

Verrev lehmäkene süü läbi aia läätsi

Ja veel: lehm assotsieerub alliteratiivselt ja mõisteliselt lambaga, ja nad on seoses paljudes kohtades folklooris ja mujal:

Lepiklennud, lehmäd, lambad,

haljas rohi jalge all,

sagarlised pilvesambad

taevakummil kumeral (Kelle luuletus?)

Lehma (või veise üldse) ja lamba liide on andnud võimaluse seostada tähenduses metonüümiliselt jalatseid ja sukki-sokke:

Lehm köüdetäs lambalõ sälgä
Liha magab lamba sees ja lammas magab härja sees

Vasikas on eesti mõistatustes täiesti juhuslik ja haruldane, meie valimis vaid 2 mõistatust:

Must vasikas, valge pea — Vahutav oja
Vasikas vana härja nina all — Ahi ja kolle

[Viimasele leidub vanasõnades paralleel nn. püksituule laskmise kohta:

Vasikas tuleb ikke kõige enne oma ema nina alla]

Sead, põrsad jne.

Siga kui "põhitasandi liiki" tuli meil ette u. 50 mõistatustüübis.

Siga on silmapaistvalt sagedane nt. mõistatustes, millel on tegemist ahju ja koldega:

Must siga läheb lauta, ajab punased põrsad välja — Roop ja söed
Põhk punaseid põrsaid täis — Söed

Sea ja ahju seos on huvitav sellepolest, et ei näi olevat üldse oluline, mis just täpselt mida tähendab, st. sama kujund ei pea tähendama kõikjal täpselt üht ja sama, kuid jääb tähendama siiski midagi sellest ainepiirist pärinevat:

Must siga läheb lauta... — siin oli ahi laut ja siga roop, kuid siga v. emis võib olla ka leivalabidas (st. teine, kuid samuti ümara kontuuriga asi):

Siga läheb lauta, sibul seljas — Leibu pannakse ahju

Ja siga võib olla ka ahi v. keris ise:

Must siga, mulke täis — Saunakeris
Siga hingab igast harjasest — Saunakeris
Siga surnud, harjased liiguvad — Suits kerisest
Must emis nurkas, punased põrsad põlle sees — Kolle

Paaris mõistatustes võib siga tähendada liikuvaid ja häälitsevad tööriistu:

Siga vingub, sitt suus — Oherdi
Tsiga ving, viga suuh, orik sõit, oda sälah — Käsikivi

[Vingumistavu seostatakse sea ja põrsaga ka ütlustes, nagu *Viis viga vinguril seal* või *Ei see siga sigine, kes ei vingi viiessagi* (viimane on usundlik mõistukõne ja soovitus pruudile pulmas palju nutta, kuna vastupidine käitumislaad oleks halvaendeline).]

Ka käsikivi juures näeme *sea*-kujundi veidrat hargnemist. Vahutava suuga kultu kohtame ka võrdlustes, aga samuti mõnedes eL mõistatustes:

Pahrukene nulgah, aa valget vattu suust vällä — Käsikivi

Vrd. ka: *Orik valge vahu sees* — Vesikivi

On püsistunud ühend **pool siga [+ pool midagi muud]**, mis on huvitav sellepolest, et ta on selge metonüümia (mis mõistatustes on üsna ebaharilik) ning tähendab sea küljest pärinevaid asju:

Pool siga, pool otra — Vorst (sea küljest pärineb siin soolikas)
Pool siga, pool kuuske — Peahari (sealt pärinevad siin harjased)

Analoogilisi metonüümiaid võib kohata küll ka terve seaga:

Siga ees, lina taga, ümber puu, läbi veise — Saapa õmblemine (harjasest naaskel, lõng, saapaliist, saabas ise)

[Vrd. ka eespool toodud näited härja, lehma ja lamba kujunditega, mis tähendasid sukki-sokke ja jalatseid.]

Kui on mingi loenduvate asjade komplekt või komplekt, mille hulgas on üks erand, võib seda metaforiseerida mitmel erineval moel. Üks neid võimalusi on vanaloom ja noorloom:

Vana emis, seitse põrsast — Nädal
Katesse emmist, kaits pahrukest — Sõrmed (sh. 2 pöialt)

Veel on sigadel seos mesipuu ja mesilastega, mis on samuti näitlik sellepolest, et taas pole ilmselt oluline, mis teksti elementidest just täpselt mida tähendab, peaaasi, et oleks mõistatuslik:

Puu emis, pugalad pojad — Emis on ilmselt mesipuu, kusjuures ilmselt pakktaru, pojad on mesilased

Puupuru, vitsavõru, tammetõru, hellad emised, kurjad kuldid, pugalad pörsad — see on kokku mesipuu (ma ei julge arvata, kas see viitab kuidagi mesilaste siseliigitusele)

Hobused

Hobune on ka elus liikuja, st. veo- ja sõiduloom, ning tal on mõistatustes täheldatav seos mitmete **liikuvate asjadega**:

(1) Laeva ja lootsikuga:

Hobu ohjata, mees piitsata, tee tolmuta — Laev

(Kuid *Hobu jookseb ohjata* võib tähendada ka tuult)

Pime hobune käi ilma ohjete — Lootsik

Hobu jookseb, kraav jääb taha — Laev

Vana hobune, kuus küljeluud — Lootsik

(2) Tule ja suitsuga:

Punane hobune, must saba — Tuli ja suits

Hobu tallis, saba räästas — Tuli ja suits

Hobene lätt ohjuga taevale — Suits

Hall hobune sööb läbi katuse kaeru — Suits (kujundi motivatsioon näib mulle hämar)

(3) Jõega:

Hobu jookseb ohjata oli äsja laev, kuid võib olla ka jõgi

Hobene joosk, ohja saisva — Jõgi

Hall hobune, rohelised aisad — Jõgi

(4) Veskiga:

Hobu sõidab, olgu suvi ehk talv, tolm ikka taga — Veski

Hobune jookseb, tee ei vähene — Veski

Neli hobust, ühed ohjad — Veski

"Kaugete meteoroloogianähtude" kohta on miskipärast püsistunud **kauge hobuse** kujund:

Hobu hirnub Hiiumaal, hääl kostab meie maal — Äike

Teises ilmas rakendatakse hobust, look paistab meie maale — Vikerkaar

Taas näeme ka n-ö. Kaivola-Bregenhøj hüperstereotüüpi '**Miski kuskil, osa temast väljas ~ mujal**':

Hobu tallis, saba räästas — Tuli, suits

Hobune tallis, kabjad väljas — Sarikad

Hobune tallis, pea väljas — Nuga tupes

(Meenutagem *härگا tallis*, kel olid *sarved väljas*, mis tähendas mõõka)

Täkk tallis, m-id väljas — Maja sarikad

Ning ka *hobuse* kujundit on kasutatud rajamaks stereotüüpimalli '**Mitu sarnast + erand**' (vrd. nädal ja päevad ning sõrmed ja põial eelnevas):

Neli hobust tallis, viies jookseb ümber talli — Sukakudumine

Lambad, oinad, talled

Siin paistab kõigepealt silma püsimotiiv **...oinas ~ lammas tatsutab külatänaval ~ tanumis**, mis meenutab 2–3 värssi pikkust regilaulujuppi. See on kindlasti geneetiliselt sidus tsükkel, kuid mõistatuste lahendused hajuvad taas suuresti tekstide lõpuosade järgi:

Laane lammas, latu oinas taarutab külatänavas, villad juoksevad müüda maad — Heinakoorem

Kena oinas, keigud sarved, tantsib külatänaval — Saan

Keräpää oinas, ketsu sarve, tatsuteb külatänumit müüdü, otsib villatsit rõõvit — Rätsep

Otti oenas, läti lammas, tatsutab mööda tänavat — Konn

Vee voonake, järve lambake, kükitas külä tanumin — Konn

Viro vuun, läti lammas, huunih hullas, tanomih tallas — Tuisk

Mis um uru oinas? — Vähk

Stereotüübid asetuvad eriti tihti mõistatusteksti algusse. *Mees läheb metsa...* on üks neist, sellest tuleb juttu veidi edaspidi.

Laut lambaid täis... on teine stereotüüpne algus. Ja taas näeme, et see algus determineerib mõistatuse tähendusest vaid üsna vähe: kuskil on palju kedagi-midagi, teksti lõpuosa määratleb objekti täpsemalt:

Laut lambaid täis, kena oinas ~ keraoinas keskel — Tähed ja kuu

Laut lambaid täis, ühelgi pole saba — Leivad ahjus

Laut lambaid täis, kõik söövad ühe kõrre otsast — Inimesed kirikus (laulavad sama laulu)

Laut lambaid täis, läte on keskel — Tangupuder võisilmaga

Lamba ja lauda alliteratiivset seost esindab veel

Lihane laut ja luised lambad — Suu, hambad

Veiste ja sigade juures nimetasime juba n-ö. **loomse materjali metonüümiat**, kus lambad samuti esinevad:

Lammagab lehma maus — Sukk pastlas

Liha magab lamba sees ja lammagab härja sees — Jalg sukas, sukk saapas

Lehm köüdetäs lambalõ sälgä — Tsuug aetakse jalga

Põhimõtteliselt sama villa-metonüümiat võib *lammagab* tekitada ka väljaspool seoseid partnerloomadega:

Ahk lammagab, hand küllen — Kinnas

Must lammagab, valge moka — Kinnas

Hahk oinas, hangu sarvõ, verevä villa, pükkä' ei saa — Nööridega hall särk

(NB! Viimases tekstis, nagu ka tuulikut tähendava härja mõistatuses, esineb aligusstereotüüp *Hall x, hangud sarved...*)

Isänd istub oina sellän — Sörgikaelus

Käsi oisu persen — Kinnas käes

Ja siingi välgatab taas "Kaivola stereotüüp":

Oinas laudah, pää väläh — Tatt ninast väljas

Viimane on ilmselt suguluses retooriliste mõistaandmistega, mida folkloor on tekitanud mitmete juhtumite tarbeks, nt.:

Tallekesed trepi ees! (st. sul on tatt ninast väljas)

Kitsed lähevad orasele! (st. sul on rõivasaba sobimatult kõrgele kerkinud)

Kuked-kanad

Kukk on mõistatuses palju sagedasem kui kana.

Kana on tihti seoses pesa ja munadega **Mõista, mõista mõõru** -algulises tsükliis (vt. selle kohta lähemalt mõistatuste antoloogia saatesõnas):

Mõista mõõru, katsu kääru, käärus kaks kanapesa, üks oo uus, teine vana, ää tee sõrmi sitatses — Uued ja vanad kartulid põllul

Mõista, mõista mõõru, läbi käte kääru, käärus kanapesa, seitse muna sees, igal munal ise nimi — Nädalapäevad

Mõista mõõru, katsu kääru, käärus kaks kanamuna — "Meesterahva riistad"

Mõista, mõista mõõlu, kassihand kaalu, kaalun kanamuna — Laps hällis

Kuid ka teises, "kosmogoonilises" tsükliis, kus on 1 tamm, 12 haru jne., tuleb ette nt.

Kanapesäh katstõistkümmend munna, õgal munal esi nimi — Aasta ja kuud

Kana ja muna seos on folklooris üldse väga tugev. Muna on ümmargune ja ta võib mõistatuses nn.

imidžimetafoori vahendusel tähistada lihtsalt mitmesuguseid muid ümaraid asju, nt. puu- ja juurvilju — see on taas asi, mida vanasõnades praktiliselt ei juutu (st. et loomsed ja taimsed terminid oleksid teineteise suhtes vastavalt allik- ja sihtterminid):

Kana all, munad peal ~ Pesa maas, munad taevas — Öunapuu

Kana maa peal, munad maa all — Kartulid

Must kana, hahk muna — Kaalikas

Mitmesugused hulgi esinevad valged loomad võivad mõistatustes stereotüpselt tähendada hambaid, ja kanad näivad Eestis olevat tüüpiliselt valged:

Kaks õrretäit valgeid kanu — Suu ja hambad

Punane õrs valgeid kanu täis — Suu ja hambad

Kukk, nagu öeldud, on eesti mõistatustes palju produktiivsem kui kana — meie valimis ligi 30 tüübis. Nimetame taas mõnesid algustereotüüpe seoses kukega.

Must kukk, kuldsed [mingid kehaosad] — must ja kuldne määratlevad küll pisut lahendobjektide omadusi, kuid lahendid on siingi semantiliselt hajuvad:

Must kukk, kuldsed suled — Pada tulel

Must kukk, kuldsed sooned — Kannel

Must kukk, kuldsed sarved — Kannel

Must kukk, kuldsed siived — Püss

Must kukk, kuldsed mokad — Vasklukuga piip (kukel mokad!)

Must kukk, kuldsed kannuksed — Kardilustustega särk

Must kukk-stereotüüp laieneb veel sellest tsüklist väljapoole:

Must kukk, valged lõpuksed — Kirikuõpetaja

Must kukk kutsub kõik kihelkonna kokku — Kirikuõpetaja

Must kukk kuuse otsas, viskab paska viljale — Kirikuõpetaja

Must kukk, muru hari — Pudel

Must kikas, mulk päälael — Pudel

Eelmistes näidetes oli ühtlasi märgata seda, et ka häälitsemine oli see, mis kuke mängutoomist tihti motiveeris: siin oli lahendites kandleid, oli kirikuõpetaja. Samuti on *kuke*-mõistatuste vastustes hulgi kirikukelli ja muid kelli:

Kikas orõ pääl, sooligu orrõ all — Kirikukell

Kukk laulab kuuse otsas, saba ripub maas — Kirikukell

Kukk laulab aida ulu all — Veise kaelakell

Hingetu kukk laulab päevas mitu kord — Seinakell

Ning samuti mõistatuses kilgi kohta, kes ka on tunnuslikult häälitseja loom:

Kukk laulab kuusnas, kaasnas, kivises keldris, tammises tündris

[See mõistatus oli SFL I, ptk. 5.5.6 toodud reduplikatiivsete kvaasisõnade musternäitena (Mari Sarv nimetas seesuguseid oma kevadises ettekandes laaliateks ja näitas levikukaarti, mis veenis kõiki selles, et taolised laaliad on hästi sagedased just Kirde- ja Ida-Eesti mõistatustes).

Ning veel paar näidet, mis on geneetiliselt suguluses tulekahju tähendava eufemistliku **punase kuke** kujundi ja kõnekäänuga:

Punane kukk katusel — Tulekahju

Hall kukk, punane hari — Maja põleb

Kaklevad kuked tulevad ette ka võrdlustes (*Kisuvad nagu noored kuked* vmt.), samuti on hästi produktiivne mõistatus, mille kujundimotivatsioon pole mulle arusaadav:

Kaks kukke kaklevad teine teiselpool mäe, elades kokku ei saa — Silmad

Koerad, penid, hatad jts.

Koer nagu kukki on tüüpiliselt häälitseja loom, ta haugub kogu folklooris, sh. mõistatustes.

Linakolkimine ja linakolgits on kindlasti need asjad, mille järske helisid koera haukumine eesti mõistatusteloojaile kõige enam on meenutanud:

Koer haugub, saba suus

Koerad hauksid kolla-kalla, üle mäe mölla-mälla, mina hännast pidasin, savarood tegi riksa-raksa

Hatt hauk, hamba tsilguse

Peni hauk, perse pauk, sitamulk sõõluss sõõklit

Tillukene rakikene haugub, raudsaba jalge vahel

Teine tüüpiline haukuja on jälle pastor:

Krantskaelaga peni hauk tõrdust

Must koer, valge kurgualune, kuus päeva magab, seitsmendal haugub

(Viimane mõistatus on üks neist vähestest näidetest mõistatustes, kus tõemeeli võiks öelda, et siin väljendub sotsiaalne kriitika.)

Omamoodi metonüümilist operatsiooni näeme keele esitamises *koerana*, *punase koerana* (retoorikas on tavalisemalt mingi inimolend tervikuna *koer*):

Punane koer haugub läbi luise aia

Liha all, liha pääl, verev pinikene siseh

Päris huvitavalt on *haukumine* teisenenud läbi kõnelemise mõiste informeerimise mõisteks eL mõistatuses, mis pole kindlasti mitte juhuimprovisatsioon, vaid põlistunud folklooriüksus (arhiivis esindatud 5 üleskirjutusega):

Kirev rakakõnõ käü maad-ilma piteh haukuh — Kiri

Veel võib *punane koer* värvi järgi tähendada tuld:

Punane koer magab jahukerstus

Punane koerake raksub raudriides (1 üleskirjutus, ehk improvisatoorne)

Vrd. ka *Pini lätt peripäidi puudõ*, mis samuti tähendab tuld.

Istuva või kükitava koera siluett on veel üks aineid, mis on inspireerinud looma mõistatusi kolmnurkse vm. sobiva kujuga designaatide kohta:

Narva koer kükakille — Ader

Külakuera kükküsilla, lugeb lainiju meresta (Kuusalu) — Võrgukupp

Pini istus mäe külel — Nina

Viimane on taas ühisosa võrdlustega: Lõuna-Eestis öeldakse suure nina kohta *Nigu pini ist mäe küle pääl* vms.)

Näeme seega loomkujunditega mõistatustes moodustuvat hämarate kontuuridega stereotüüpe, mis lähtuvad ikka mingeist meelelistest tajudest või analoogiatest.

Ning nagu paljud muud naturaalsed asjad, nii on ka mõistatuste kujunditena kasutatud loomastik zipfilikus sagedusjaotuses, st. vähesagedasi loomi on kõigest kõige rohkem. Nende juures on stampe tuvastada raskem.

INIMKUJUNDID

Inimkujundid on mõistatustes vaata et produktiivsemadki kui loomkujundid, kuid eri termineid on mängus kindlasti vähem.

Inimkujundite juures paistab kohe silma paar tendentsi:

- 1) nad esinevad väga tihti paariti või rühmiti;
- 2) kui nad ei esine, siis on nad valdavalt spetsifitseeritud soo järgi ja on valdavalt just meestegelased: *mees*, *poisike*, *vanamees*, Kagu-Eestis ka *teedakene*;
- 3) sotsiaalse seisundi järgi määratletud tegelasi (*kuningas*, *saks* jne.) on suhteliselt vähe.

Mees on mõistatustes ülekaalukas dominant.

Ja mehe juures nähtub tohutu algustereotüüp ***Mees läheb...***, ning selle sees omakorda väga produktiivne algustereotüüp ***Mees läheb metsa...***

Nagu ikka, täpsustab lahendi teksti lõpuosa. Kuid jälle, retoorilises metafoorikas oleks võimatu, et selle stereotüübi mõtestused jaguneksid juhtudeks, kus *mees* tähendaks lihtsalt meest, juhtudeks, kus ta tähendab midagi muud, nt. mõnd looma, ja juhtudeks, kus ta tähendab metonüümiliselt mõnd inimese kehaosa jne. — lühidalt, et *mees* võiks vabalt tähistada meest kui ka midatahes mitteinimlikku.

Toome näiteid, kus *mees* tähistab meest:

Mees läheb metsa, viskab looga lumme — Mees kuseb

Mees läheb metsa, pistab tiku tee veerde — "Asjal käimine"
Mees läheb metsa, teeb ilma vardata kuhja — [Sama]
Mees läheb metsa, viskab tindi tee äärde — Ninanuuskamine
Mees läheb metsa, teeb noa ja kirveta kaks külimittu — Mees hammustab pähkli katki
Mees läheb metsa, naine nabapidi seljas — Mees lähkriiga
Mees läheb metsa, naba koju poole — Mees lähkriiga
Mees läheb metsa, soolikakimp seljas — Mees, köis seljas

Ja siin hakkab nüüd juhtuma midagi imelikku: mehel on midagi seljas või kaasas ja kõik see kokku hakkab moodustama mingit tervikagregaati, kus ei saa enam hästi arugi, mis on mis:

Mees läheb metsa, silm ees, teine taga — Mees, kirves seljas (st. kirvesilm — klassikaline "surnudmetafoorne" silm — on ilmselt taga, mehe enda bukvaalsilm ilmselt ees)
Mees läheb metsa, ise vaatab tagasi — seegi tähendab kirvega meest, kuid kirvesilm on metonümiseerunud juba tagasivaatamiseks, st. mehe enda ja kirve osad on veel sügavamalt kokku sulanud
Mees läheb metsa, pale kodu poole — ka see on kirvega mees, ja võime küsida rumala küsimuse: kas siin mees tähendab juba personifitseeritud kirvest, millel on "pale", või tähendab mees ikkagi (kirvega kokkusulanud) meest, kel tänu kirvele on tekkinud uus, valesse suunda pööratud "pale"?

Kuid mees võib selles stereotüübis olla ka mingi loom või lind:

Mees läheb metsa, peotäis peergu perses — Harakas
Mees läheb metsa, vesi ees, sild taga — Ämblik
Mees läheb metsa, kõver kaigas seljas — Koer
Mees läheb metsa, selg teibaid täis — Siga
Miis lätt mõtsa, ei kõsahha (kagueestiline) — Vari
Miis lätt mõtsa, habõna kodo poolõ (samuti kagueestiline) — Hobuse jalad

Mees läheb või **käib** mujalgi, ja tähendab see siis enamasti mõnd lindu või looma, eriti tihti just kukke:

Mees läheb lakka, lihavaagen pea peal — Kukk
Mees läheb laudile, matt pea otsas — Kukk
Mees käib õues, punane müts peas — Kukk
Mees läheb lakka, teivas seljas — Kass

Veel muid stereotüüpe seoses **mehega**.

Must mees: lõpupool annab jälle spetsifikatsiooni, kuid kujundite ja lahendite suhe pole üksühene:

Must mees mehemurdja — Püss
Must mees sülitab üle metsa — Püss
(viimases on tavalisem sülitaja peenike preili)
Must mees muru pääl, tükk liha turja pääl — Kukk
Must mees, kalasaba taga — Pääsuke (1 arhiivitekst, ehk improvisatsioon)
Must miis, punatse hamba — Nööri dega särk v. vammus
Must mees nurgas, viskab kust — Taaritõrs
Must mees marsib sauna, sada sammuvad järele — Pastor ja kogudus (1 tekst, folkloorsus kaheldav)

Väike ~ pisike mees — referendid on tõesti enam-vähem väikesed, kuid lähema määratluse annab taas lõpupool; kui spetsifikatsioonis esineb **habe**, on lahendiks tihti mõni pealsetega juurvili:

Pisike mees, pikk habe suus, kes ta peale vaatab, see nutab — Sibul
(Nutmise motiiv on sibulat tähendavais mõistatustes üks stereotüüpsemaid ja enamik neist võivad meil olla vene laenud)

Vassapiu miis, kündrepiu habõna — Rõt
Pisike mees, hall habe — Linnased
Väikene miis, vaib kirvõs — Mesilane
Väike mees, torupill suus — Laps imeb

Edasi mõned stereotüübid, kus mees on seotud **arvudega**. Need arvud, kui nad on väikesed, tähendavad mõistatustes just neid arve kui selliseid ja abistavad lahendajat (ja mõistatustes arvud ongi tavaliselt väikesed); vast üheksast alates hakkavad arvud tähendama juba ebamäärase sisuga hüperboole.

'**Kaks ~ neli ~ kolm spetsifitseeritud inimest kuskil või ühe millegi all**' on mõistatustes kaunis levinud streotüüp, nt.

Neli neitsikest üte kaali [=räti, vaiba] all — Lauajalad

ja võib olla realiseeritud ka *mehe* kaudu:

Kaks meest ühe kübara all — Aia tugiteibad

Kolm meest ühe kübara all — Kolmejalgne iste

Kaks mees kammitsas — Inimese kängitud jalad

Paar muud näidet **nelja mehega**:

Neli meest käivad ööd-päevad, edasi ei saa — Veskitiivad

Neli meest riidlevad tee peal, kokku ei saa — Vankrirattad

(vrd. äsjane mõistatus kahest taplevast kukest, mis tähendas silmi)

Viis meest või **kümme meest** on enamasti sõrmed:

Viis meest kuhja otsas kuivad, viis meest kuhja all märjad — Lina ketramine

Kümme meest veavad üle pussumäe noota — Pükse tõmmatakse jalga

Pool meest — **pool meest** käib asjade kohta, mis on osalt ühtedes, osalt teistes tingimustes:

Pool meest joonud, pool tark — Õllevaadi pulk

Pool meest külmas, pool soojas — Uksepulk

Mall '**Üks mees ja teatud hulk jäsemeid vm. osi**':

Üks mees seisab neljal jalal — Laud

Üks mees, neli jalga all — Vanker

Üks mees, viis jalga — Käsi

Üks mees, üheksa silma — Pajakook

(pajakoogul olid tellimisaugud, kuid ma ei oska öelda, kas neid oli just traditsiooniliselt üheksa või tähendab *üheksa* siin juba 'palju'; ma ei oska öelda sedagi, kas leeripoiss, kes esitas pastorile repartee-küsimuse *Mitu pulka on äkkepakus?*, tahtis kontrollida pastori agrotehnilisi teadmisi või lihtsalt narritas pastorit).

On veel hästituntud mõistatus, kus võrreldakse hundi ja karu mõistust ja jõudu **kujundite ühe mehe... / üheksa mehe...** kaudu, kuid siin ei saa meest käsitada kujundliku agendina.

Ja lõpuks "Kaivola stereotüübi" kehastusi ka *mehe* kujundi abil:

Miis maa all, habõna maa pääl — Redis

Miis maa all, habõna maa pääl — Kaalikas

Mees maa peal, munad maa all — Kartul

Vanamees ja vanaeit

Ka mees võib mõistatustes vahel istuda, ja isegi nurgas:

Mees tee ääres, valge müts peas — Lumine käänd

Mees istub nurkas, vaigulaternad põlevad — Kass

Kuid eriti tüüpilised istujad, eriti nurgasistujad on mõistatustes **vanamees** ja **vanaeit** ~ **vanamoor** ~ **vana naine** — see stereotüüp on samuti väga tugev:

Nurgas istuv vanamees tähendab mõistatustes tihti kaljaastjat ja need mõistatused ise kuuluvad enamasti "näiliselt roppude, tegelikult süütute" klassi:

Vanamees nurgas, tilk tilli otsas

Vanamiis nukan, titt peun

Vanamees nurgas, titt püsti

Vanamees nurkas, prussakid täis (prussakad on kaljaraba)

Vanamees nurkas, vasksooled sees

(ilmselt hübriidvorm kannelt või viulit tähendava mõistatusega *Vana härg, vasksed sooled*)

Vanamees nurgas, poeg sõidab sõjas

Vanamees nurgas, tütar tantsib pulmas

(poeg ja tütar tähendavad siin ilmselt õlut ennast)

Kuid kaljaastjat võib tähendada puhuti ka *vana naine*:

Vana naine nurgas, õlekubu kõhus

Nurgas istuv või viibiv vanamees võib tähendada ka muid asju peale kaljaastja, korduvalt nt. ahju v. kerist:

Vanamees istuss nurgan, kolm auku pää sehen — Tareahi

Vanamees nurgan, rüpp mune täüs — Saunakeris

Vanamees nurgas, söed süles — Ahjukeris

Vanamiis nukan, perse pinde täis — Ahi

(Aga ahjuleeki tähendab Kuusalus ka *Vanamuor nurgas, siidipoll ies*)

Samuti:

Vanamees nurgas, pea kärnas — Raiepakk

Vanamiis nukan, vaatsad kaalan — Rangid varnas

Näiteid algusstereotüübi **vanamoor ~ vana naine ~ ... (istub) nurgas...** kohta:

Vanamoor nurgas, sada hammast suus — Linakuhi

Vanamoor nurgas, sada last süles, igal lapsel ise nimi, igal lapsel ise hääl — Orel (1 var.)

Vanamuor nurgas, perse paukkub — Leiliviskamine

Vanaeit nurkas, kolm jalga all — Vokk

Vanamees v. vanaisa võib istuda ka mujal kui nurgas:

Vanaisa istub vareme peal, neli neitsit tantsivad väljas — Tuuleveski

Vanamees istub aia peal, hallid rätikud jalas — Vares

Vanamees istub tee ääres, käkilasu süles, kes mööda läheb, saab ühe omale — Takjas

Poiss, poisike

Need on samuti üpris produktiivsed kujundid — minu valimis u. 40 esinemust.

Umbes ¼ juhtudest poiss v. poisike teeb midagi (seejuures üsna igavaid asju: läheb, käib, istub jne.). Aga u. ¾ juhtudest ta ei tee mitte kui midagi, lihtsalt "on".

Kujundite **poiss, poisike** teine ülddominant on see, et nad tähendavad u. pooltel juhtudel mingeid botaanilisi referente, eriti tihti pähklit või marju.

Kolmas stereotüüp on see, et *poisi(kese)*-mõistatused algavad valdavalt mingi epiteediga, mis tihti on ühtlasi *p*-alliteratiivne: sagedamini *pooleaastane, pisike, punane*, aga ka *pigine, pilliroost, päkapiku*- vm.

Pooleaastane poisike on eelkõige pähkel:

Pooleaastane poisike, kivikasukas seljas

Pooleaastane poisike kõrgen kepi otsas

Pooleaastane poisike istub umbise poti sees

Kuid see võib tähendada muidki bioloogilisi, erandina teisigi asju:

Pooleaastane poisike, aga kolm külleluud — Tatar

Pooleaastane poisike, käharpää otsas — Viljapea

Pooleaastane poisike, must lapp perses — Uba

Pooleaastane poisikene, kale kasukas seljas — Talv (1 var.)

Pooleaastane poisike istub kivi ahervarre otsan, peotäüs heinu perse all — [obsts.]

Punased poisikesed on valdavalt kas marjad või porgandid, ka õunad:

Pisike punane poisike, kivine kõhuke — Lillakas

Punane poisike magab rohelise palaka pääl — Murakas

Punane puppis poisike, süli saiakakka täis — Kibusemari

(*süli saiu täis* on omakorda mitmel pool korduv püsimotiiv)

Punane poiss, rohelised juuksed — Porgand

Punane poisike musta asema sees — Porgand

Verreva küllega poisikene üles puut — Õun

(Viimane tuleb tavaliselt ette vanasse *Kumma võtad?* -sarja kuuluvas keerdküsimuses sõnähendina *poodud poiss*, tähendades seal samuti enamasti õuna)

Pisike ~ pisuke poiss ~ poisike:

Pisuke poisike, kivine süda — Pähkel
Pisuke poisike, lai kübar pääs — Seen
Pisike poiss tantsib laia kübärä all — Kedervars
Piske poiss ja paun selgas — Ämblik
Pisikene poisikene, piip oli suus, pamp oli seljas, ise laulis saksa keeli: Kibuvitsa Villem surnd — Kell

Perekonnad, nende osad ja paarid

On samuti suhteliselt produktiivne kujundirühm, ja esmamuljed temast on, et siia kuuluvate sõnade ja sõnapaaride kaudu esitatakse nt. kas

- 1) paarisesemeid;
- 2) mingit suurt hulka või teatud hulgast koosnevaid komplekte;
- 3) üldse mingite agregaatide või esemete komponente;
- 4) (vanemate ja laste kaudu) ka mingis üldisemas generatiivsuses olevaid asju.

Paarisesemed:

Eite-taati tagatoas... — Kraasid
Esa all, ema pääl, vahelt joosk valget vattu — Vesikivid

Komplektid ja nende osad:

Isa pikk ja peenikene, ema lai ja latergune, tütre käsi kõver, poja pea ümmargune — Humal
Isal pikk saba, emal lai magu, pojad kõik ümmargused — Leivateoriistad
(Seda mõistatust ja selle lahendite hajumist on lähemalt vaadeldud SFL I, lk. 286–288).
Isa pitk, ema lai, õde sõge, vend on pöörane — Maailm
Isä istub istukilla, emä nika-nakasilla, tüttäred libi-labinal, poigad päällä püürisillä (Kuusalu) — Tapud
Ema nikinäkiline, pojad pinnipunnilised, tütreid kiunujad küirikud — Vanker (samuti 1 var.)
Puunõ emä, raudne isa, väikse-väikse latsõkõsõ, kõik omma verejuuja — Püss
Imä jämme, tütar verrev, poig tark, lätt taivahe — Ahi ja tuli
Isa istub, poeg pistab, tütar taga tõllitab — Kaev

"Generatiivsed paradoksid": laste ja vanemate suhetes on midagi väära või eriskummalist.

Palju on sedalaadi mõistatusi just heinakuhja ja saadude kohta:

Ema ilmale loomata, lapsed luhtas laiali
Esä sünnis, poja koolesse
Lapsed jooksevad vanemate varrule
Lapsed näävad isa sündimest
Latse sünnüse inne kui imä
Latsõ kaõsõ, ku immä tetäs

Tule ja suitsu vahekorrad on teine referendipaar, mille puhul generatiivsed paradoksid käiku lähevad:

Isa ehib, ema ehib, poeg saab poolde ilma
Isa alles tilluke, poeg suur sõjamees

Muude lahenditega näiteid generatiivseist paradoksides:

Esa sünnis, poig näitas juba tuld — Agu ja päike
Emä imeb poegi — Jõed ja meri
Mu ema sünnitas mind ja pia sünnitan ma ema — Jää ja vesi
Isa noor punane, poeg hall tudike — Õlu ja pärm
Isa poja peos — Aiateivas
Isa, ema kirbu suurus, poeg süllaraua suurus — Kanep

Õdede-vendade (või ka neitsikeste) komplektid, kus tekstis nimetatakse ühtlasi komplekti kuuluvate inimolendite arve:

Kaks õde ~ neitsit:

Kats sõsarat silitseva võid — Regi
Kaks õde tõmbavad ühe siidirätiku ümber, ei saa iialgi katki — Aiateibad ja -vits
Kaits neitsid tantsiva ütte saapaseere sisen — Uhmer

Neli neitsit:

Neli neitsid juuksva ütel Katrel takan — Hobune ja vanker
Neli neitsid läävä üle nurme nutten, silma juuksva vett — Rattad
Neli neitsit kusevad ühte auku — Lehmalüps
Neli neitsit tantsiva üte saapaseere sihen — Lehmalüps
Neli neitsit tantsivad ühe põlle pääl — Tuulik

Kaks venda:

Kats veljä tsuklõsõ, kolmas kaes man — Pang kaoh, kannipuu käeh
Katõkese velidse, ütski ütele järgi saa-ai — Jäla'
Katõkese velitse üte vüürätiga kinni köüdedü — Aiasaiba'
Kahed vennad vihtlevad, üks kuival, teine veega — Veskirattad
Kaks vennakest, teine peseb alati, teine ei iial — Veskirattad
Kaks venda vahivad vette, aga ei saa ilmaki ühte — Jõekaldad

Kolm venda:

Kolmõkeske velitsit, üts kumardas, tõnõ sais, kolmas juusk — Hein, kivi, vesi
Kolm venda räägivad, üks ütleb: jookseme, teine ütleb: liigume, kolmas ütleb: seisame — Vesi, rohi, liiv

Neli venda (= looma või laua jalad):

Neli veld, perän hapõn — Hobuse jalad
Neli libedat venda, ühel pääval süündinud — Varsa jalad
Neli venda ühe mütsi all — Laud

Viis venda (= sõrmed, varbad):

Neli velle, viies brat — Sõrmed
Viis venda magavad ühes voodis — Varbad suka sees
Viis vendä ühes aitas võerusil, rist piäl — Varbad sukas ja pastlas

Lõpuks paar näidet ka **pärisnimedest**, mis mõistatustes tihti kipuvad "laaliateks" (vrd. ka SFL I, ptk. 5.5.6 ja mõistatuste antoloogia saatesõna!).

Kiriläl kübäräkene, Karilal kaokõnõ, Miktäl olõ-õi midägi — Pähkel, tammetõru, õun
Herm on toas, Herm on kojjas, Hermu karvad katusel — Suits
Punder puus, Mander maas, Hindrek all heinamaal — Pähkel, maasikas, heinputk
Jalutu Jaan läheb seina kaudu üles — Suits
Sada Jaanust, tuhat Jaanust, üks pikk poiss Jaanus — Mesilased
Mart maas, Part puus, Toomas taevas, taba suus — Kaju
Meelik mütsata, Toalik tanuta, Hull-Hans alasti — Viin
Räksi Toomas tapab Rooma rikast, puuvikatiga, luuheinamaa peal — Täitapmine

B. MÄÄRATLEMATA SUBJEKTIGA MÕISTATUSED

Selliseid on meie valimis jämedalt hinnatuna ehk veidi üle 600, st. u. ¼.

"Agendiga" ja "agendita" mõistatuste süntaktilises ja loogilises struktuuris võib tajuda veidrat paradoksi.

Süntaktiliselt on agendita, so. määratlemata subjektiga mõistatused puudulikumad, "vähem-täislauselised"; selles plaanis meenutab agendiga ja agendita mõistatuse vahekord mingis mõttes vanasõna ja kõnekäänu vahekorda — vanasõna on süntaktiliselt lõpetatud lause, kõnekäänd või fraas osa lausest.

Loogilises plaanis aga oli vanasõna mäletatavasti üldistav-implikatiivne lause ja kõnekäänd või fraas mitteüldistav. See analoogia küll agendiga ja agendita mõistatuste vahekordadele ei laiene. Mõistatused üldsegi on mitte väited, vaid kirjeldused (st. loomuldasa mitteüldistavad ja mitteimplikatiivsed laused).

Mõistatustes esineb ka näpuotsatäis eeldus-järeldusstruktuure (meie aines 20 ümber), ja enamik neist tuleb ette just agendita mõistatustes. Ühtlasi on selle struktuuriga mõistatused enamasti parallelistlikuks topeldatud:

Kui võtad, siis kasvab, kui paned, siis kahaneb — Auk
Kui ma tühi ole, siis tõse, kui täis, sis vaju — Häll
Kui nad tulevad, siis nad ei tule, kui nad ei tule, siis nad tulevad — Seeme ja linnud
Kui pime, sis valge, kui valge, sis pime — Tuli
Kui sisse läheb, siis väriseb, kui välja tuleb, siis tilgub — Kaevuvinn
Kes mind teeb, see ep taha mind mette, kes mind ostab, see ep tarvita mind mette, kes mind tarvitab, see ep tee seda mette — Surnukirst

"Agendita" mõistatused on hea juhus rääkida ka sellest, et lühiteksti (nagu vanasõna või mõistatuse) struktuuritasandid ei ole mingid üksteisest sõltumatud asjad. Ei ole nii, et troobitasand on täiesti omaette ilm, parallelism omaette, riim ja alliteratsioon omaette jne. Üldsegi mitte. Need on seotud nähtused, sest kogu vormimäng toimub ju lõppeks **leksika, sõnade** vahendusel. Vanasõnades nt. on selge negatiivne korrelatsioon **troopide** ja **kõlakujundite** esinemuse vahel ja juba **Bengt Holbek** on sellele ka tähelepanu juhtinud. Troobid ja kõlakujundid on omavahel konkurendid — nad ei taha ühtaegu ja korruga teksti ära mahtuda, kuna nad mõlemad elavad ju sõnade baasil, kehtestavad ennast sõnade kaudu. Teisalt võib öelda, et nad **kompenseerivad** teineteist.

Mõistatustes on sellist kompensatiivset vahekorda samuti selgesti näha: kui troopi ei ole, töötavad siin teised struktuuritasandid. ka väljaspool eeldus-järeldusstruktuure on agendita mõistatustes alatasa näha, kuidas nimepidi nimetamata asja olemuses või käitumises luuakse mingit telge pidi "ruum", tuuakse välja mingi **erinevus, vastuolu**, piirjuhul **paradoks**, ühtlasi luuakse seeläbi elementaarne **parallelism**.

Niisiis, kui "agendita" mõistatuste juures saab esile tuua mingeid stereotüüpe, siis on need pigem juba **vormimallide** stereotüübid kui **troobileksikas** nähtuvad stereotüübid (kuigi ju ka siin on hulganisti verbe, adjektiive jm., sest millest muust kui sõnadest üks mõistatus koosneda oskabki). St. määratlemata subjektiga mõistatustest rääkides me siirdume juba sujuvalt semantiliste kujundimallide vaatlemiselt vormimallide vaatlemisele.

Piirjuhul ei puudu subjekti märkiv sõna tekstist päriselt, vaid on **deiktiline** (reeglina isikuline asesõna). selline vormitüüp ei ole, tõsi küll, eesti mõistatustes kuigi tüüpiline, vaid tuleb ette eriti mõnedes hilistes ja/või laenulistes ja/või kirjandusliku algupäraga üksustes:

Ei ma kuula kurikat ega karda katlat, saunaleil mind sandiks teeb — Täi

(See on vist õieti pigem vanasõnade hulka liigituv nn. didaktiline monoloog kui mõistatus. Selliseid täi monolooge on meil mitmeid — vt. nt. VSR, rühm 162)

Kes mind teeb, see ep ütles seda mitte, kes mind tunneb, see ep võta mind mitte, kes mind võtab, see ep tunne mind mitte — Valeraha

Kui on kõige külmem, mina kõige kuumem, kui on kõige kuumem, mina kõige külmem — Ahi

Mis tahad mult saada, mis vahid mu otsa... — Õunapuu

Ma hakkas igast kohast ja lõpen igasse kohta ja olen siiski kõige pikem maailmas — Tee

Ma tahan sind nikkernillida, su koht piab suureks minema (Kuusalu) — Leiva vaalimine

Mulle annab suud, sulle näitab perset — Jooginõu

Kuulub ainult sulle, aga ometi tarvitavad teda teised rohkem kui sa ise — Nimi

Täis on teda mets ja maa, siiski peutäit kätte ei saa — Udu

(Tema-asesõna on viimases näites muidugi peam. rütmiteäiteks, sest mõistatus on nagunii reeglina implitsiitselt "3. pöördes")

Nimetame taas mõningaid stereotüüpe.

Kõrvutatud või vastandatud kaks kohta või ruumiaspekti

- **Alt — pealt ~ All — peal või vastupidi:**

Alt külm, pääl kuum — Lamp

Alt sile, päält karvane — Käsi kindas

Alt roheline, pialt sinine — Lina

Alt sööb, pealt situb — Oherdi

Alt sööb, küllest situb — Hõövel

Alla lätt aher, määle tulõ tiine — Veetoomine

Päält valge, seest must — Lumi ja maa

Pealt valge, seest punane — Inimene

Päält must, seest valge — Kartohvel

Päält sinine, seest valge — Suhkrupää

Päält sille, sisest karvane — Kask

Päält lapiline ja kõva, seest valusat õhku täis — Ahi
Pealt teeb tiritärinad, alt ta kopsib kullerida — Kangakudumine

• **Üles — alla:**

Üles süübib, alla situb — Pird palab
Üles lätt, maha ei tule — Suits
Üles ketras, alla metras, saase otsa, loose muna — Tapud
Ülesse lähevad, ülesse ei saa, alla tulevad, alla ei saa — Tuuleveski tiivad
Ülespidi nutitab, allapidi juuritab — Kartohvel

• **Edaspidi — tagurpidi:**

Edasipidi künnab, tagasipidi äästab — Kana
Edaspidi sööb, tagaspidi teeb tööd — Kana

• **Seest — pealt:**

Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline — Sibul
Seest must, pealt punane — Löör
Seest sile ja punane, päält must ja karvane — Muhv
Seest karune, päält karune, ütesse süldä ümmert karune — Heinakuhi

• **Eest ~ Otsast — (keskelt) — tagant:**

Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas — Kana
Eest lööb iitu, tagast lööb taatu, ümber uksepiita, rabareinu rantsu — Kangast kootakse
Eest litsutakse, tagant lakutakse — Kirjamark
Eest punane, tagast karvane — Maasikas
Eest mökitab, takka lipitab — Oinas
Eest sööb, takka situb — Uherdi
Eest kange, tagast karvane — Pähkel
Eest sööb, eest situb — Püss
Eest ei saa, tagant saab, noor saab alati, vana siis, kui seisab — Omnibuss

• **Teises ilmas ~ Muul maal — siin ilmas ~ maal...:**

Teises ilmas raiutakse, laastad kukuvad siia ilma — Lumesadu
Tõisen ilman mõstas rõõvit, siia ilma käüve pisare — Vihmasadu
Võõral maal tapõtas härgä, siia juusk veri — Vihmasadu

• **Toas — väljas ~ sees vmt.:**

Tuas pannaksõ tubakast piipu, õuõs suetsõtaksõ — Korsten ja ahi
Tua taga tuiskab, sauna taga sajab, ukse ees hea ilm — Kaval inimene
Tuas peksetakse reie, lademed tualael — Suits

• **Somaatiliste komponentide, asendite jms. kõrvutused-vastandused:**

Küliti sööb, püsti magab — Lõngapool
Püsti sööb, küliti situb — Püss
Seljast sööb, küljest sittub — Veskikivi
Silmast sööb, küllest situp — Vokipool
Ninaga lõhub, persega parandab — Nõel
Pea alaspidi, jalad ülespidi — Sibul
Pea tal pikk ja peenikene, jalg on lai ja lühikene — Labidas

Kahe ajahetke või -vahemiku kõrvutused-vastandused

Parallelismi asetatud ajamäärangud on mõistatuses bukvaalsed ja lahendobjektid on vastavalt kõikjal sellised, mille loomuses või funktsioneerimises mingi pikkusega ajaline tsüklilisus või sesoonsus ka tegelikult esineb.

- **Enne — pärast ~ nüüd:**

Enne lakub ja pärast pistab — Niiti aetakse nõela taha

Enne lai ja kollane, pärast valge, ümargune — Võilill

Enne elas, nüüd ei ela, kannab ihu ja hinge — Pastlad

- **Päeval — öösel (ja v.v.):**

Päeval tiine, öösel aher — Sukk

Päeval on surnud, aga öösel elab — Voodi

Päevaeg elab, ööse surnud — Inimene

Ööse sünnib, päeva sureb — Kaste

Päeva lookab, ööse kükitab — Äke

Päevä viab sõõri, üüsi loeb tähti taevast — Kaevuling

Päivil pilgub, öösel pilgub, pilkasel pimedal pilgub — Aken

Üösel kulkib, päivil kulkib, üösel kulkib ühtepuhku — Loom mäletseb

Päeva tühe, ööse täis — Riidenagi

Öösel tiine, päeval aher — Säng

Öösi rikas, päeva vaene — Riidevarn

Üüse nõrk, päivä kõva — Kaput

Päeva alaspidi, ööse ülespidi — Habe

Üüse kinni, päivä vallalõ — Silmad

Ööse olen riidis, päivä alasti — Riidevarn

Päival puus, öösel maas — Müts

Päeval karjas, öösel orjas — Koer

Üüse sajah, päivä vajah — Rehepeksukoot

Ööse õues, päivä õues, näab kuu, loeb tähäd — Lipp

Päeval täis liha ja verd, ööse seisab — Paat

Päeval toorest liha täis, öösel tühja tuult täis — Sukk

Päeval tühja tuult täis, öösel toorest liha täis — Säng

Päeva tolkus ja üüsi aukus — Uksekramp

- **Hommikul — (päeval) — õhtul (ja v.v.):**

Hommikul sünnib, õhtul sureb — Päike

Hommiku tuleb, õhtu läheb — Päike

Hommikust päeva kahaneb, õhtust päeva kasvab — Vari

Õhtu oma, hommiku võõras — Säng

Õhtu ehitakse, hommiku riisutakse — Riidevarn

Õdangu pühid perset, hommiku annad suud — Prunts

Hommikul nelja jalaga, lõunaaeg kahe jalaga, õhta kolme jalaga — Inimene

Hommiku kõrvad, lõunaaeg silmad, õhtu sarved — Uba

- **Suvel — talvel (ja v.v.):**

Selle opositsiooniga mõistatused tähendavad enamasti põllutööriistu ja veesõidukeid. Eristub välja allrühm, mis on erandlik sellepoolest, et kui tavaliselt on määratlemata subjekti ning ruumi-, aja- vm. paralleelismiga mõistatused lühikesed, 2x2-sõnalise, harvem 2x3-sõnalise struktuuriga, siis siin näeme pikemaid alliteratiivseid, regivärsilaadseid konstruktsioone:

Sui ta suitseb suurel väljal, talvel kükitab külas — Äke

Suil hõiskab suured sood, talve kükkitab talla otsa pääl — Kaelakell
Suvel sõedab suurt tiid, talvel magab tamme all — Lootsik
Suve kaalub kiva ja kande, aga talve magab ahju taga — Ader
Suvel pea sinetab, talvel kuulab kuuse all — Vene

Kuid kõrvuti nendega leidub rohkesti ka tavalisi lühistruktuure:

Talvõs riisva, suvõs ehise — Lehepuu
Talve paljas, sui haljas — Puu
Talvel ei külma, suvel ei sula — Õlekõrs
Talvel rammus, suvel vaene — Kaevukook
Suvel saisan, talve tüüis — Regi
Suvel külm ja talve kuum — Ahi
Suvel sööb, talvel situb — Heinaladu
Sui sööb, talve magab — Ader
Talvel kahed prillid, suvel pole ühtegi — Aknad
Suvõl katusõ all, talvõl ilma katusõda — Lehtpuu

- **Kevadel — sügisel (ja v.v):**

Sügise soolatas, kevade tapetas — Lumi
Sünnib sügise, sureb kevade — Lumi ja jää

- **Ühel ajal — teisel ajal — alati:**

Üks ütleb: öö pikk, teine ütleb: päev pikk, kolmas ütleb: üks mul öö, üks mul päev — Voodi, tool ja põrand
Üks ütleb: sui pikk, teine ütleb: tali pikk, kolmas ütleb: ükskõik — Vanker, regi ja hobune

Peale ruumilise või ajalise parallelismi nähtub määratlemata subjektiga mõistatustes suur, kuid kindlate leksikaalsete markeriteta ja ka semantiliselt laialivalgub konstruktsioonitüüp, kus 1. pooles väidetakse midagi ja 2. pooles lisatakse sellele midagi vasturääkivat, nõnda et tekib **paradoks** või **oksüümoron**. Nt. väidetakse 1. pooles midagi, mis peaks mingid funktsioonid vm. eeldused välistama, seejärel aga öeldakse, et need funktsioonid siiski toimivad v. eelduspäratud asjad juhtuvad. Või alul eeldused manifesteeritakse, seejärel aga järeldused tühistatakse. Või kehtestatakse mingi muu vasturääkivus. Toome seesuguste kohta mingiteks improvisatoorseteks rühmadeks korraldatud näiteid.

- **'Somaatilised eeldused puuduvad, kuid funktsioone täidetakse' / 'Somaatilised eeldused on, kuid funktsioone ei täideta':**

Ilma käsildä ja kirvõlda ehitäs maja — Pääsuke
Silmita näep ja jaluta joosep — Püss
Ilma tiivata lendab, ilma jalota jookseb — Pilv
Siibita lennab ja jaluta võttab kinni — Aed võtab lumesaju kinni
Siivuta lindas, hambita purõ — Püss
Hambad on, aga ei söö — Kamm
Hambinda, a pure — Külüm
Liha sööb, aga hammid põle — Naiste suguosa
Jaluta jooksen, käsita kisun, kõrita karjun, valuta vingun — Tuul
Käeta lööb, jalata käib ja suuta kõneleb — Tunnikell
Käteta ja jalgadeta, aga juonistab — Pakane
Sule om, ei lenda, jala om, ei kõnni, au om, see om sulle, ei mitte mulle — Säng

- **'Sööb-joob, kuid ei täitu':**

Igal silmapilgul neelab sajad oma kõhtu, aga iialgi ei saa täis — Meri
Ta joob, aga ei saa kunagi täis — Maa

- **'Tegutseb ~ liigub ~ valmistub, kuid ei pääse paigast ~ ei jõua sihile ~ tulemusi pole':**
Käib kõik maailmad läbi, aga seisab ühe koha peal — Maantee
Käib ööd, käib päevad, ei pääse paigastki — Kell
Keerleb ja veerleb, aga paigast ei saa — Kaevuratas
Kiigub-liigub, siiski paigast ei saa — Puu
Kõige päeva käib, ei tule ial laua otsa — Uks
Sõidab, sõidab, teed ei ole, lõikab, lõikab, verd ei ole — Paat
Puhib ja ähib, aga paigast ei pääse — Sepalõõts
Niksub ja naksub, kerkib ja kargab, ilmaki üle aia ei hüppa — Äke
- **'Ise ei pruugi, teistele teeb' ~ 'Ise ilma, teistele teeb' ~ 'Endal polegi, teisele annab' jts.:**
Esi ei söö, aga tõistele tege süüki — Veski
Esi pallas, tõist katt, üle sälä kats vüü — Vokk
Ise asjast ilma, aga teistele ta teda annab — Tahk
Kõigilõ umblõs rõiva' sälgä, eis' ihoalastõ — Nõel
- **Suurus ja kaal vastuolus:**
Tühjalt niisama rasse kui tävvelt — Sepalõõts
Nii suur ku pang, nii kerge ku hummal — Kussõm
- **Mahtumis-, ulatumis- ja suutmisparadokse:**
Peose mahub, pütta mahu mitte — Härjavits
Pihku mahub, saina vahele ei mahu — Muna
Põue mahub, merre ei mahu — Põis
Aiaraust mahtub, akenast ei mahu — Tuisk
Vees seisab, maas ei seisa — Võrk
Kanda jõuad, lugeda ei jõua — Juuksed
Nõsta jõvvat, vissada ei jõvva — Sulg
Üles jovvad nõsta, üle tare jovva-ai viiä — Sõelaga vett
Ümber ilma ulatab, ümber pea ei ulata — Silm
Ta käib sinuga kaasas, aga sa ei saa teda kinni võtta — Vari
- **Kuumuse ja põlemisega seotud paradokse:**
Tuline ta on, aga ei põleta — Tuline, kärmas inimene
Põleb, aga ei paista — Lubi
Vesi kustutab tuld, mind ta paneb põlema — Lubi
Kõrvetab, aga ei pane põlema — Nõges
Kõvaste kõrvetab, palavad pole kusagil — Nõges
Vedelemb kui vesi, aga põleb — Lambiõli
- **Elu, sünni ja surmaga seotud paradokse:**
Ilma eluta, aga ise sööb kui hunt — Kulp
Ilma hingeta kongerdab — Äke
Elab maailma algusest saadik, aga ei ole veel viienädalanegi — Kuu
Elust tuleb, eluta on, aga vastab ometi — Kiri
Ei söö ega joo, aga elab siiski — Elavhõbe
Sündides ta lendab, elades ta lamab, surres ta jookseb — Lumi
Sündinud on, aga surnud ei ole, maailmas on, aga elus ei ole — Loti naine
Sündü, olõ-õi ristet, kuuli ar', jummal' armu olõ-õi võtnu, a kand eloiä jumalat säläh — Eesel
Jookseb tuule kiirusel, aga ise on ilma eluta — Jõgi
Õhkas ja puhkas, esi ilmä elute — Sepalõõts

- **Varia:**

Auke täis, aga esi piab kinni — Kett
Ei külbetä, ei künneta, eiski kasus — Nõgi
Änam sa pihta pistad, lisemale toleb — Mõrra v. võrgu kudumine
Esi ei süü, tõistele ei anna — Saag
Esi pimme, muid juhatap — Teetulp
Esi söö ei, tõsele anna ei — Taba
Ilma tsuskamalda huikas — Peerulaskmine
Ise ei räägi, aga teisa õpetab — Raamat
Kaant ei olõ, kinni piäp, nuurõ ei olõ, kokko vidä — Suu
Keegi ei hirmuta, aga väriseb — Haavaleht
Keeletu, meeletu, ise ilmamaa tark — Margapuu
Kiigub, liigub, maha ei kukku — Suits
Kuju om, ei pala, toores om, ei lehi — Osjad
Mida enam võtad, seda suuremaks läheb — Auk
Põhi all on, aga vett ei pidä — Sõul
Teist närib, ise kisendab — Saag
Terve on, aga auka täis — Noot
Viist sündiis, vett pelgas — Sool
Õitseb küll, aga vilja ei kannä — Sõrmeküüs

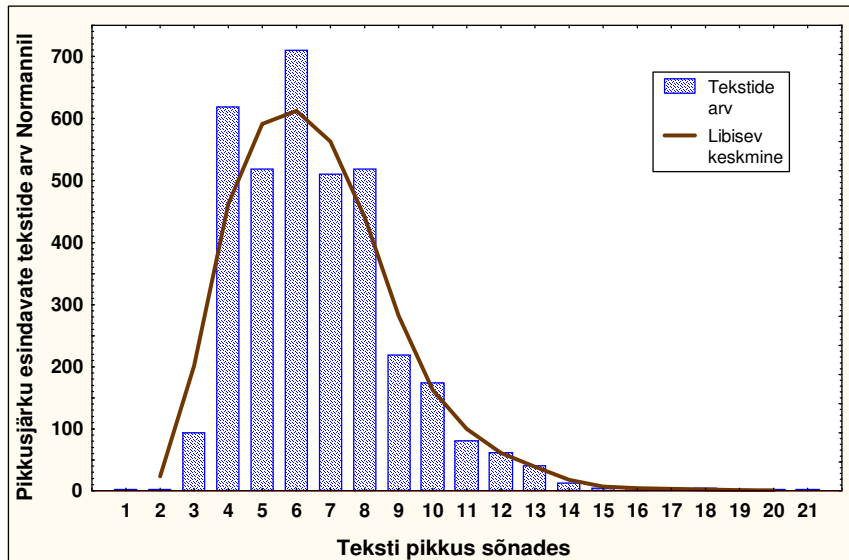
Mõlle-rõlle-, mõõlu-, mõnne-sõnne- vmt. *m*-alliteratiivse mittestandardse mõistatamisvormeliga algavad tekstid on tihti üldse semantiliselt ja süntaktiliselt ebatavalised. Ka enamik vormelijärgsest leksikast kipub muteeruma kvaasisõnadeks v. "laaliateks". Tihti säilib vormeliga mahapandud imperatiivne kõneviis lause lõpuni. Mõned näited:

Mõista, mõista mõistuist, üle aia haistuist — Tuisk
Mõessu, mõessu, mõeroke, läbi käte kiäruke, ise villaviroke — Lammaravvad
Mõista ära mõgla kirja, mis sa tahad tagla kirja — Kirju rätt
Mõista üles mõlle-rõlle, kolgutimid kõlle-rõlle, tuli üks meeste käesta, pistis kaks naeste käesta — Kangassuga, niied, süstik
Mõista, mõista mõllarõlle, kõputõmid tõllerõlle, virelivissi ja varelivassi, nahka tuppe tuuritimi — Torupill
Kõpu mõisas kõlle-rõlle, pandaks pihta piu ja pau — Kirikukell
Mõista, mõista mõnni-sõnni, sugasõnni, tuhkamunni, laja lapiku lehe — Kartulid
Mõista, mõista, mõnne-sõnne, see sõnne sõsara sõnne, seitse sõnne vastakute — Ahelad
Mõista, mõista määtso, käänä päss käätsu — Köietegemine
Mõista mõõtu, taevataatu, panõ pääle plika-plaka — Pesupesemine
Mõista, mõista mõõdu, pane peale paadu, keskelle kelevere, peale nuppu kullakeele — Puder kausis, või silmas, lusikas silma peal
Muista mueru, muerust sueru, suerust sordu, sorrust siguriaia peldu — Kitse jooks
Mõista, mõista mõõtrull, läbi käte käetrull, Nõmme-Endriki vitilüödi — Lambavill
Muista mutre, mutrest vetru, vedrust kierupäasse, kierupääst munasse, muna maha plaksti — Püssilaskmine
Mõista, mõista mõõsel-mõlki, moosel-mõlki, teevel-tõlki, teevel-tõlki, rasva-nõlki — Vorstitegemine
Mõista, mõista muu truu, pane peale poe truu, päele need kili-kolinad, päele nuppu kuldakella — Söögilaud, leib, lusikad, vaagen

IV. EESTI MÕISTATUSTE SÜNТАKТИLISEST STRUKTUURIST

Teatud nurga alt vaadatuna on vanasõna, mõistatus vm. tekst sõnajada. Raamatus SFL I, ptk. 1.3.2 on põgusalt peatunud küsimusel, kui pikk on eesti vanasõnatekst, toodud ka tekstipikkuste jagunemise histogramm Erna Normanni 1995. a. valimikus avaldatud aine põhjal (kokku 3576 teksti) ning juhitud tähelepanu vanasõnade struktuurisümmeetria kajastumisele sel histogrammil: paarisarvulised sõnahulgad annavad "piirkondlikust ootusest" suuremaid, paarituurvalised väiksemaid sagedusi — vt. joon. 1:

Joon. 1

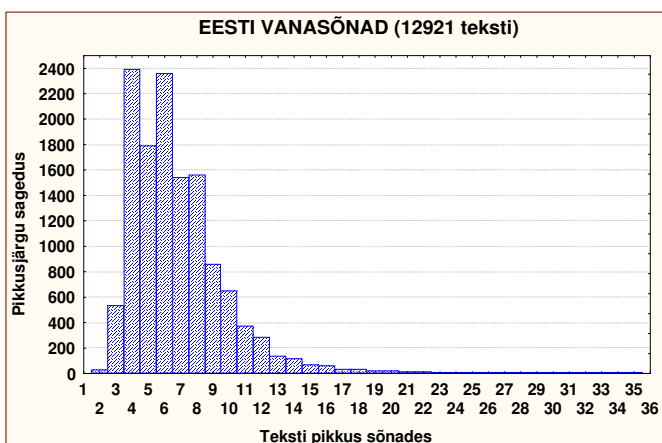

Järgnevas (joon. 2a, 2b) on toodud veel kaks sõnapikkuste jagunemise histogrammi. Joon. 2a on vanasõnadest, joon. 2b mõistatustest, mõlema aluseks on olnud eesti vastavate teaduslike žanripublikatsioonide tüübitiitlid (st. sama tekstivalim, mille põhjal on tehtud ka siinsed vaatlused mõistatuste kujundistereotüüpide kohta).

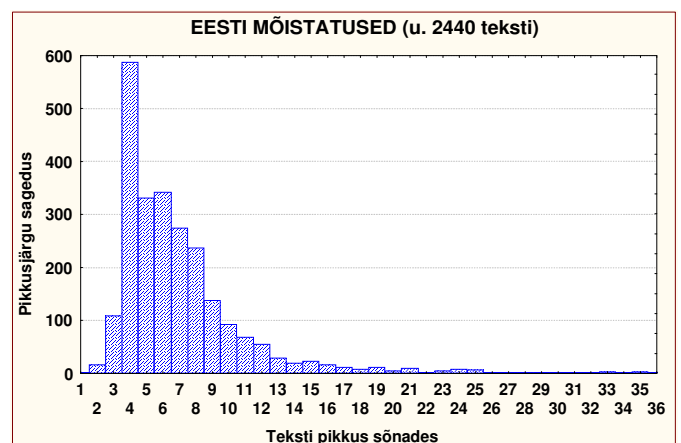
Ka joon. 2a näitab vanasõnade pikkusjärkude sageduste tugevat positiivset korrelatsiooni paarisarvuliste sõnahulkadega (eriti selgelt jällegi pikkusjärkudes 3...8). Et 4-sõnaliste tekstide arv on siin juba ületanud 6-sõnaliste tekstide arvu, tuleneb vast sellest, et 12921-tekstiline valim esindab vanasõnatüüpide "normaalvormi", st. keskeltläbi sagedasemat, stereotüüpsemat — ja Zipfi vaatluste põhjal eeldades siis ka lühemat — ainekui Normanni valim, mis on moodustunud juhuslikumaist tekstidest.

"Paarisarvulisuse efekt" nähtub ka mõistatuste juures, kuid sumbub pikemate tekstide juures tunduvalt varem ja jätab uhkese üksindusse kõrguma 4-sõnaliste tekstide pilvelõhkuja.

Joon. 2a

Joon. 2b

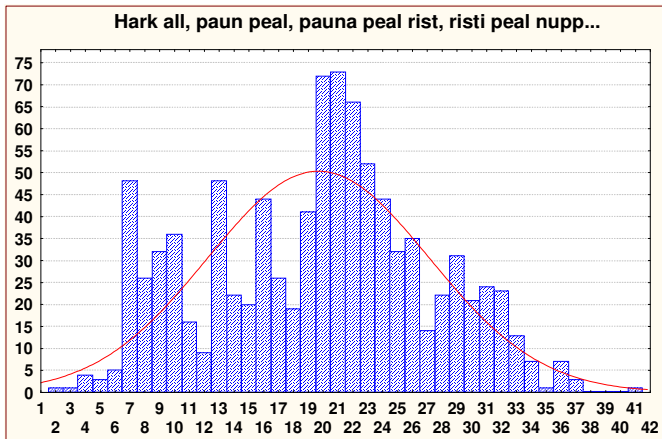

Kvantitatiivse lingvistika üks harrastusi on taoliste histogrammide interpreteerimine. Lähtudes eeldusest, et loodusseadused on loomuldasid lihtsad seadused ja ka faktorid, mis nende ilmnemisse empiirilistes

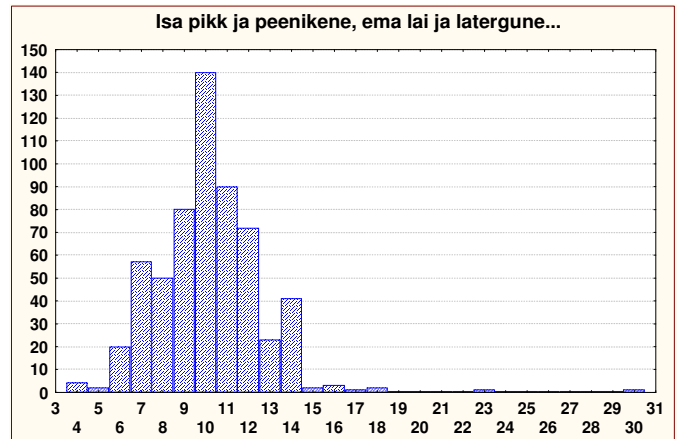
statilistes piltides müra toovad, taanduvad omakorda lihtsatele seadustele, püütakse ka sedalaadi histogramme lähendada tuntud jaotustüüpidele, mille taga on konkreetsed matemaatilised interpretatsioonid. Ühest küljest näib põhjust olevat selle tegevuse mõttekuses pisut kahelda, kui vaadata nt. järgnevas toodud tekstipikkuste histogramme eesti mõistatuste ainerikkamaist üksiktüüpidest (joon. 3....7) — kuidas on võimalik nii erinevate komponentide segust välja ekstraheerida tähtsaid ja sisukaid üldseaduspärasid?

A. Suur "normaaljaotuslik" hajuvus:

Joon. 3a

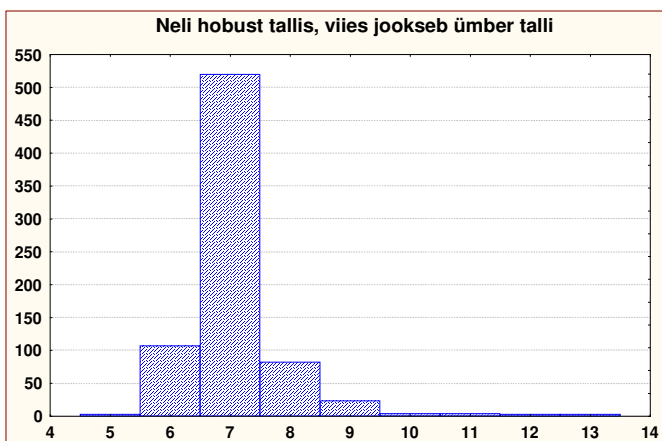

Joon. 3b

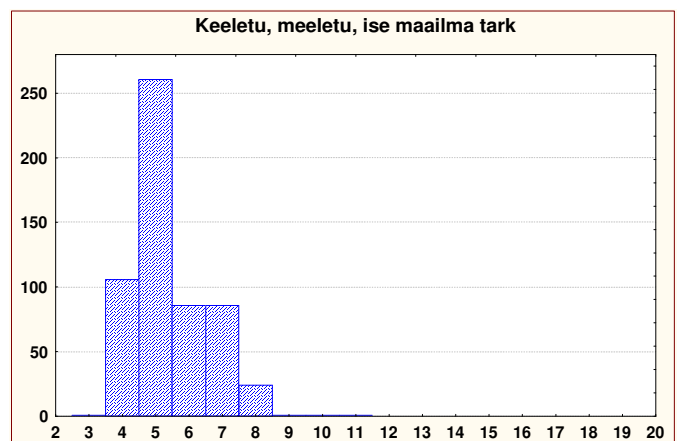

B. Koherentne jaotuspilt, raskuse vasakule kallutatud:

Joon. 4a

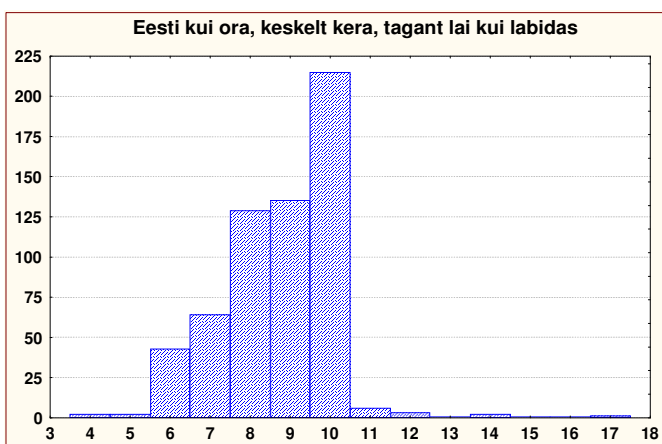

Joon. 4b

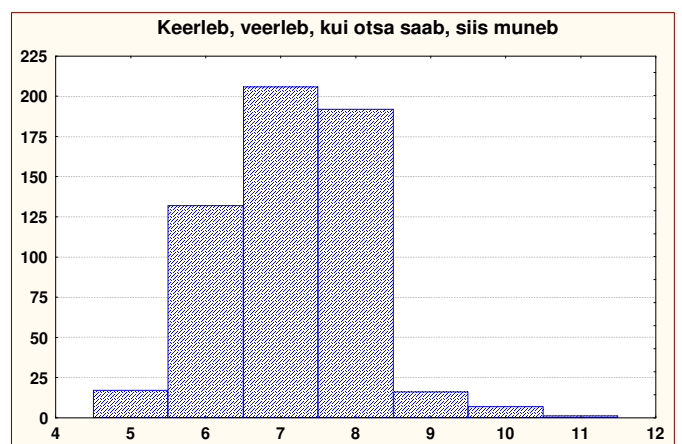

C. Koherentne jaotuspilt, raskuse paremale kallutatud:

Joon. 5a

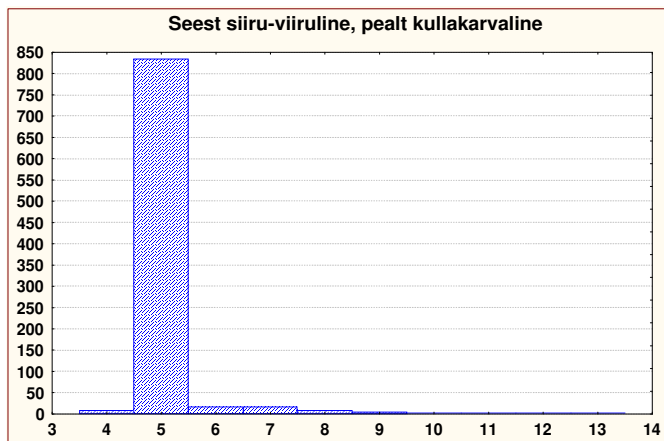

Joon. 5b

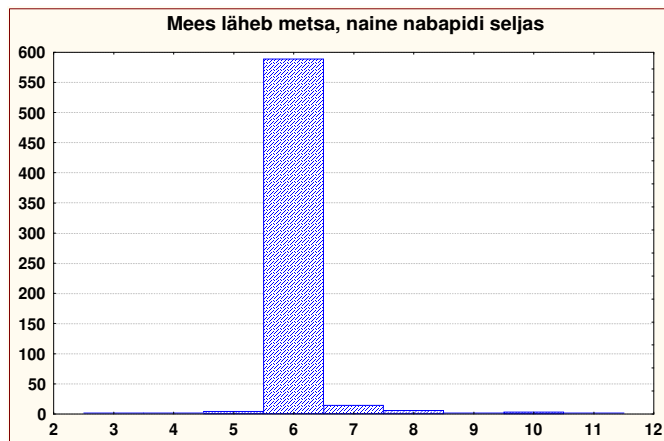

D. Ülikoherentne, klišeeline jaotuspilt:

Joon. 6a

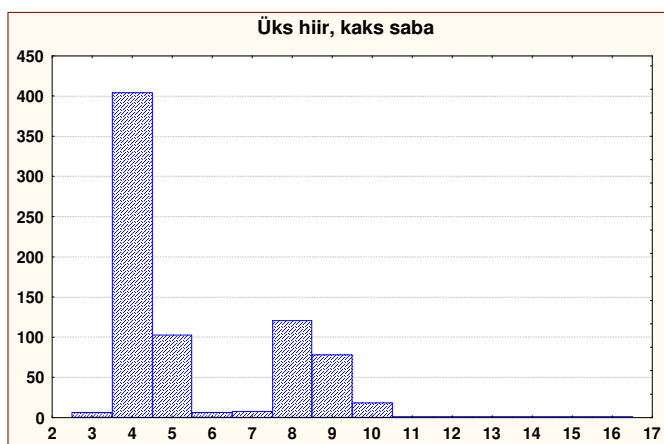

Joon. 6b

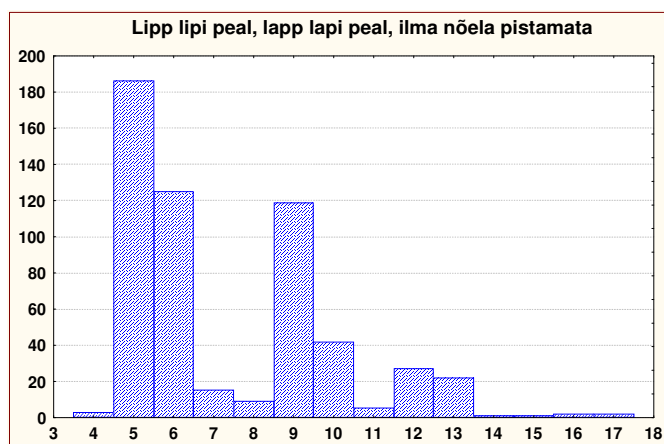

E. 2 või 3 pikkusdominandiga jaotuspilt:

Joon. 7a

Joon. 7b

Teisalt on loomulik kujutleda, et teksti "füüsiline pikkus" on korrelatsioonis ta stuktuurilise keerukusega: lühitekstid esindavad lihtstruktuure, pikad neist lihtstruktuuridest moodustuvaid liiteid. Nõnda ka 4-sõnaliste mõistatuste võimas dominant (ja üldse see tõik, et kuigi mõistatustekstid on keskel läbi palju pikemad kui vanasõnatekstid, siiski on ka siin tugevas ülekaalus ikkagi lühemad, 4 kuni 8 sõna pikkused tekstid) annab alust oletuseks, et mõistatuste süntaktilisest tüpoloogiast on ehk võimalik ülevaadet saada sel moel, et püüda inventeerida lühimõistatustes nähtuvad elementaarstruktuurid ning taandada pikemad tekstid nende elementaarstruktuuride liideteks. Järgnev ongi väga provisoorne katse seesuguste lihtstruktuuride leidmiseks-liigitamiseks. Rühmituses pole taotletud kuigi suurt detailsust. Rühmade määratlused antakse umbes "süvakäänete" tasandil.

A. Tuumstruktuurid

Näib, et on mõttekas välja eristada 3 süntaktilist tuumkonstruktsiooni: 1) **atributiivtuum**, 2) **objektiivtuum** ja 3) **lokatiivtuum**.

A1. Atributiivtuumad pole iseseisvate süntaktiliste algmetena eriti produktiivsed, kuid nad on äärmiselt sagedane täiteaine nt. üliproduktiivsete lokatiivstruktuuride mitteparallelistlikes laiendustes. (Sama kehtib ka nt. numeraalide kohta, mis eesti mõistatuste põhituumade spetsifitseerivate konstituentidena üldse ei esine, kuid on mõistatustes iseendast väga vajalik ja ohtra esinemusega leksikatüüp.)

Me käsitame siin atributiivmoodustajana nii tavalist adjektiivatribuuti kui ka genitiivset atribuuti kui ka muude vahendite (nt. arvsõna ja komitatiivse substantiivi) abil tekitatud atribuuti. Elementaarvormide näiteid:

A1a. Substantiiv genitiivis + substantiivne põhisõna:

Kihelkonna kaljaastja — Pang
Murukööräk — Peni
Rüüsi rebane — Korp

A1b. Numeraal genitiivis + substantiiv komitatiivis + substantiivne põhisõna (ning selle inversioonid):

Kaadsa kate otsaga — Niidseker
Katõ otsaga orik — Pohemold
Kolme kanti kaabukene — Tatratera
Kolme kõhriga orik — Suur nõel
Lita üte kõrvaga — Kibu
Mees kaheteistkümne näuga — Aasta ja kuud
Susi palanu külega — Ahjulaud
Tüdruk ühe silmaga — Nõel
Vorst ühe otsaga — Sukk
Üts ader kolme haeraga — Heinahang

A1c. Erandeid (kätkevad numeraale, topelttribuute jm.):

Kolme kanti kuningaaht — Tatar
Kolme kõhriga must ork — Tatratera
Muhulase vana naese valge villa tutt — [Lahenduseta]
Naise kärnäne pää — Kaalikas

A2. Objektiivtuumad on täiselementaarses vormis samuti üsna ebaproduktiivsed, kuid moodustavad päris rohkesti mitteparallelistlikke laiendvorme atributiivsete ja numeraalsete elementide abil.

A2a. Substantiiv (v. sellena mõistetav adjektiiv) nominatiivis + verb 3. pöördes + objekt:

Emä imeb poegi — Jõed jooksevad merre
Emäne pist esast — Leiba kastetakse
Jalolda võtt jänese kinni — Püssikuul
Lebo puhk lehespilli — Kukk kireb
Miis lakk perst — Linaropsimine
Oenas situs rasva — Oherd
Punane jupsib musta — Tuli paja all
Surnu matab elavat — Tuld maetakse tuha alla

A2b. Mitmesuguseid atributiivsete lisanditega vorme:

Kogu pere katsub pereme munni — Ukse käepide
Kõik pere lakuvad pisku poisid p[erse]t — Taarikann
Käsita rätsep kärstab riidet — Käärid
Lapsed näevad isa sünnimäest — Heinakuhi
Must kukk kutsub kõik kihelkonna kokku — Õpetaja
Must rakk lakub kõige pere persed — Uksepakk
Pere murrab pesemata kooki — Toauks
Pisike härg võidab suure härja — KIRSTUVÕTI
Poisid näevad isa ristimist — Heinakuhi
Suur käsi mängib pilli — Kedervars lõngaga
Verrev kikakõnõ tsaga musta mätäkeist — Mees naise juures
Ühe jalaga sant kaitsab kõige karja kokku — Uks

A2c. Numeraale (ja atribuute) sisaldavaid vorme:

Kaks poega uputavad isa ära — M...
Karu põletab kahe otsaga piipu — Toangad (nurgad)
Kats sõsarat silitseva võid — Regi
Nelli kandvad ühte — Rattad
Sada silma kuhja luu — Sõelumine
Viis meest koduvad ühte kaevo — Sukavardad

Viis venda viskavad kaks viletsat (tõbist) toast välja — Ninanuuskamine
Ühejalgne kannab kahejalgset — Kantsel
Üks halg kütab kahte ahju — Lehma keel
Üks hani karjub kahte healt — Torupill
Üks kullane võti käänab kõik vallale — Päev
Üks part haudub kahte muna — M...
Üts kukk and ega aasta kolm tsäüka marjo — Kolm püha

A3. Lokatiivtuomad. Nende produktiivsus mõistatustes on kahe eelmisega võrreldes otse määratu, ka selle mitteparallelistlikud (taas atributiivsete ja numeraalsete komponentide vahendusel tekitatud) laiendvormid on äärmiselt rohked ja mitmekesised.

A3a. Lokatiivid, kus verb ellipteeritud (või erandina *on*-verb)

A3a1. Substantiiv + inessiivne kohamäärang:

Järv tarõh — Suits tares
Kaju kadakapõõsas — Naise suguelund
Kiisla redelin — Mesi vaha sees
Verstapost kuusikus — M...
Võiuükk kaohn — Kuupaiste

A3a2. Miski millegi all ~ peal ~ otsas ~ keskel ~ ümber ~ sees ~ vahel ~ üle ~ ...:

Allikas haukubu all — Pibi
Allikas kuhja otsas — Või pudru sees
Hundipips kesk väilla — Naba
Ilustaja ihu sees — Kõrvarõngas
Kibuke kesk merd — Naba
Koigas karve sehen — Kuhjavarras
Kuu ajateiba otsas — Küünal
Kõtu otsahn turg — Mesilased taru peal
Leivapätsike vee sees — Kuu taevas
Luukene läve all — Sõlg
Nebukadnetsar kesk merd — Naba
Paja pial on sang — Vikerkaar
Ruhik sammelde sehen — Naise asi
Ruosk ümbre tarõ — Muldhirs
Suo ümber tua — Samblad seinä vahel
Tamm mäe otsas — Naba
Tuli keset merd — Samovar
Õlped läve all — Helmed kaelas

A3a3. Eelmise inversioonilisi vorme (võivad tõlgendada ka atributiivstruktuuridena):

Üle ilma piirakas — vikerkaar
Üle järve purre — Preesi telg
Üle metsa luuk-laak — Vikerkaar
Üle putsi purre — Prees
Ümbre tare tiira' — Taresamblad

A3a4. Substantiiv + kohamäärang, mille koosseisus atributiivlaiend:

Isa poja peos — Aiateivas ja vits
Kuu kua läve all — Sõlg
Käsi oisu persen — Kinnas
Latõrtaja valgõ kallastõ vahel — Keel
Mets lihamäe pääl — Juuksed
Orik valge vahu sees — Vesikikivi
Peenar ümber perseaugu — Kaevurakked
Perekond puujuurde all — Kartulid varre all

Rist rikka mehe väravas — Tuulik
Risu rikkama tua ees — Haoriit
Sõlg aida ussõ pääl — Päike
Tasku taeva külje pääl — Kuu
Vasik vana härja nina all — Ahi ja kolle
Üle mõtsa vuu nahk — Suits

A3a5. Atributiivlaiend subjekti poolel:

Eeläne miis paja all — Tuli
Hall vanamees õues — Udu
Hiire teerada ümber toa — Räästad tilguvad
Hõbejoon mööda maad — Jõgi
Hõbeleht ukse all — Prees
Karu käpp meres — Supikulp
Kena oinas keset merd — Keel suus
Kirisõba üle toalae — Suits
Kirju keuke mäe pääl — Naba
Korede jummal võrede pääl — Kana haub
Kuldkerä keset koppelt — Päike
Kuldlaadik laua all — Päike taevas
Kuldliipsik mere peal — Päikesetõus
Kure kael üle mere — Paja sang
Kuum kivi aida all — Lehma udar
Kõvver passun akne pääl — Peni händ
Kõvvõr kurat paaba säläh — Voki hambad
Must kuus muru pääl — Öö
Must paik saina pääl — Kirstu taba
Must ümbrik ümber tua — Toanõgi
Märg laud lepikus — Keel
Papi titt mii seeh — Hari
Pihlapuu tsäuk kest merd — Päike
Punane kukk katusel — Tulekahi
Punane peegel seina peal — Päike
Rõõsk piim põrandal — Päevapaiste põrandal
Sika silmä' saina pääl — Oksad seinas
Tannõ kaadsa taiva pääl — Tolm
Tii veeren valge miheke — Seen
Tiide karva tii pääl — Heinakoorem
Tilluk kirp kivi pääl — Tulesäde paneb metsa põlema
Tsiasitt saina pääl — Taba
Valge kont kesk koplit — Kirik
Valge vaip üle maa — Lumi
Väike perse om pengi all — Pann

A3a6. Atributiivlaiendid mõlemal poolel:

Hiirepesa levalõime otsa siis — Naisterahva asi
Hõberaha aida ääre peal — Päike paistab lõunaajal
Kuldõun hõbevaagna pääl — Päike
Kulladsõ helme nisujauha seeh — Söed tuhas
Kõver kuus kooba läve een — Peni händ
Pikk vits üle õuema — Vikerkaar
Punane poisike musta asema sees — Porgand
Punane pull kasteheina küttes — Jõhvikas
Siidiniidi nupuke tare harja otsas — Kuke hari
Sinipuu, punapuu, rikka mehe aida all — Püss
Suine lind talise tee jaares — Vanker
Tutmed-rutmed rootsi naise puusa pääl — [Lahenduseta]

A3a7. Numeraale (ja atributiivlaiendeid) sisaldavaid vorme:

[Seitse] pead ja [seitse] saba ühe pea sees — Hiirepesa hobuse pealuus
Kaits hõbelehekest tõine tõispuul mäe külle pääl — Kõrvad
Kaits härga üte ikme otsan — Vesikivi
Kaks meest ühe kübara all — Aja tugiteibad
Kaks santi ukse taga — Tatine nina
Karune kahe libeda vahel — Hobune aiste vahel
Kits ja kurat kahekesi ühes kottis — Vaenulised abielurahvas
Koda kolme nuka pääl — Vokk
Kolm meest ühe kübara all — Iste
Kolm risti kolgatal — Pearätt
Kolm ruusi mere pääl — Kolm suurt püha
Lai latakas kolme kepi otsas — Kolme jalaga iste
Mere pääl koll kullatsäuka — Lihavõte, suvised, jõulud
Meri kolme tulba otsah — Tõrs
Meri nelja tulba pääl — Taevas
Meri viie tulba otsan — Taarikapp
Mõlõmba velidse üte palaja all — Kaeratera
Mää kate kraasasja vahel — Villakraasimine
Neli auku niidikeras — Lehma udar
Neli pütsigäd aeda all — Lehm
Neli venda ühe mütsi all — Laud
Okse kuvvõ koorõ seeh — Sibul
Pool leiva aida taga — Kuu
Pooleaastane poisike kõrgen kepi otsas — Pähkel
Seitse lätlast ühe kasukakäise sees — Herneköder
Sõklane kott nelä tulba otsahn — Peni
Sõsaritse, tsirgukõsõ karvatside kaartõ all — Silmad
Viis viirukest, kuus kuurukest üte utra sisen — Hernekaun
Üks halg ahjus — Keel suus

A3b. Muude verbidega lokatiivstruktuurid**A3b1. Substantiiv + verb + kohamäärang:**

Ahe' silla all tän'täse' — Kiislit kurnatakse läbi sõela
Ahi küdeb teiba otsas — Piip
Hani uidab üle ussaja — Vett tuuakse
Imänd piibutas läbi käüsse — Suits läheb läbi korstna
Jänes jookseb üle mäe — Tuisk
Keset järve tamm kasus — Naba
Konn karjub põues — Uur
Kuningas istub kulla sees — Neerud
Kurg joo üle mere — Pajavang
Kutsik makab hõbeda sehen — Rahu
Noorik nutab nurga taga — Tuul kiunub
Ruusk lätt üle moro — Teerada
Saks sõidab oina seljan — Särginöör
Susi oroh undas — Peer
Tsaimassin palo pääl kiis — Sipelgapesa
Tsigan kulla pääl istus — Katel tulel
Uherdi upub keskel väina — Naba
Ümbre mäe uurma makas — Käsikivi, jahu

A3b2. Kohamäärangu koosseisus atributiivlaiend:

Harak hauk tõrdu veere pääl — Õpetaja kantslis
Ingel istub hiire pesas — Küünal lühtris
Jänes kükitäp mäe külle pääl — Kõrv

Karu kükitab kullase mäe õtsan — Pada tulel
Kass kükitas kanarikupuhma all — Kõrv
Kukk laulab aida ulu all — Veise kaelakell
Kukk laulab kuusnas, kaasnas, kivises keldris, tammises tündris — Kilk
Kuningas istub oma sita sees — Küünal
Kägu kuuk pühäh pedäjäh — Kella lüüakse
Lammas magab lehma maus — Sukk pastlas
Pini istus mäe külel — Nina
Põder magab hiire pesas — Sagaraga uks
Rähn raiub raudses linnas — Kaelakell
Siug juusk ümbre sarapuupuhma — Vokinüür
Taat tirtutab memme mulgu pial — Kaev
Tihane tiksuh lihase linna all — Lehmakell
Tihane tiksuh raudse linna all — Kell loomal kaelas
Tina tillerdab, hõbedavoori peal — Sari
Triksuh ja traksuh tihedas kuusikus — Lambaniitmine
Vesi juusk üle lepälehti — Kusemine

A3b3. Atributiivlaiend subjekti poolel:

Hall härg möirab nurkas — Jahvekivi
Nelja sarvega kurivaim müriseb vees — Vesiveski
Otti oenas, lätti lamma, tatsutab mööda tänavat — Konn
Punane koer magab jahukerstus — Tuli lees
Siberiku-säberiku, mäe küllen kükitese — Kõrvad
Valge kirgike jooseb ümber mätta — Vokivärten
Valged lambad hüppavad meres — Herved pajas
Verrev repän mert pide ois — Kangasuga

A3b4. Atributiivlaiendid mõlemal poolel:

Karune kuristab kivivare otsas — Kana haudub
Must härg müirab tampse tõrre sees — Õpetaja kantslis
Pisike poiss tantsib laia kübärä all — Kedervars
Pooleaastane poisike istub umbise poti sees — Pähkel
Punane koerake raksuh raudriides — Tuli
Punane poisike magab rohelise palaka pääl — Murakas
Tipiline-täpiline, istub aida harja peal — Tanu
Valged mehed tantsivad mustas kõrtsis — Herved keevad pajas
Verrev hani mäe küllehn kükitäs — Kõrv
Väike Miku sõedab musta põldu müüüdä — Lootsik

A3b5. Numeraale (ja atributiivlaiendeid) sisaldavaid vorme:

Kahe kaevo peal kasvavad kadakapõesad — Silmad
Kaits neitsid tantsiva ütte saapaseere sisen — Uhmer
Kaks keerdkadakat kasvavad mäe külje pääl — Kõrvad
Kaks seent kasvavad tõine tõisel pool mäge — Kõrvad
Kats valget tsirkukõst taplõse katuse pääl — Lumi
Kümme kitse söövad ühe heinakuhja kallal — Ketramine
Kümme kurge küürutavad ühe vaagna veere peal — Lusikad kausiveerel
Kümme sutt sõitva üle mäe — Pükse aetakse jalga
Liha tantsib nelja raudtaldreku pial — Hobune
Lind lennab aastast [neli] korda läbi lehtse metsä — Lambaniitmine
Neli kord aastast käib karune naiste reite vahel — Lambaniitmine
Neli neitsit tantsiva ütte saapaseere sihen — Lehmalüps
Neli neitsit tantsivad ühe põlle pääl — Tuulik
Sidi üte jalase pääl sõit — Pajalaud
Siidisaks sõidab kahe mäe vahel — Peerulaskmine
Sõda sõedab kolmepäese varsa selles — Jää vee peal

Vanamees huikab kahe mäe vahel — Peer
Viis venda magavad ühes voodis — Varbad suka sees
Viis viispuud, kümme kuuspuud, käivad ühe ümber ööriaugu — Ratas

A3c. Allokatiivsed jaablokatiivsed struktuurid

Allokatiivseteks nimetame lokatiivstruktuure, kus keegi või miski suundub mingist määratlemata kohast määratletud kohta, **ablokatiivseteks** neid, kus ta suundub määratletud kohast määratlemata kohta. Kumbki tüüp pole mõistatustes kuigi produktiivne, kuid allokatiive on tunduvalt enam kuiablokatiive.

A3c1. Allokatiivsete tekstide näiteid:

[Kaks] hani lähvad lauta kidin-kädin — Panged
Hall hobune vahib üle katuse — Kuu
Jalutu jaan läheb seina kaudu üles — Suits
Karvane läheb karvase sisse — Müts pähe
Kolm saksa käivad ühte mõisa kokku — Ahjuroop, luud ja labidas
Kuldane kala kuekse kadajase kannu hala — Uss
Lapsed jooksevad vanemate varrule — Heinasaod
Libe asi läab kondise sisse — Lusikas suhu
Must mees sülitab üle metsa — Püss
Neli hiirt jooksevad ühte auku — Lüpsmine
Neli kitse kusevad ühte aukuje — Lehmalüps
Neli neitsit kusevad ühte auku — Lehmalüpsmine
Nudi pääga Rein läab karvakortsi — Mehe suguliige
Peenkene preili, kavvõndõhe sülgäs — Püss
Pini lätt peripäidi puudõ — Tuli
Punane koer haugub läbi luise aia — Keel
Sile läheb karvase sisse — Käsi läheb kindasse
Tedred lähevad kudrutades meresse — Herved pannakse patta
Vesi jookseb vasta mäge üles — Lehm joob

A3c2. Ablokatiivsete tekstide näiteid:

Kaits kaske kasvas üttest juurest vällä — Lehma sarved
Kaks neitsikest tulevad emalt ja nutavad — Veepanged
Krantskaalaga peni hauk tõrdust — Õpetaja kantslis
Vesi jooseb kahe karuse vahelt — Nutmine
Vihma sadab kahe samba vahelt — Kusemine

A3c3. Allokatiivne jaablokatiivne komponent üheskoos:

Mitme harust jooksvad ühte lauda lõngad — Puu juured
Roheline mamsel käib iga laupäev ühe reite vahelt teise reite vahele — Viht

A1 + A2. Atributiiv- ja objektiivtuuma liiteid:

Raudne suu sööb puid — Kirves, saag
Süütä neitsike kisub jeevita linna maha — Tuli põletab maja ära

A2 + A3. Näiteid objektiiv- ja lokatiivtuuma liidetest:

Hall hobune sööb läbi katusse kaaru — Suits
Hall härg ajab sarved räasta — Suits
Karu näitab üle metsa käppa — Tulekahju
Kolm lümbäkut vedavad ühte pimedad ja pime külvab valge põllu pääle — Kirjutamine
Kudevik viib videvikust puid — Vokk
Kümme meest veavad üle pussumäe noota — Pükse tõmmatakse jalga
Lehm köüdetäs lambalõ sälgä — Pastel pannakse jalga
Mees tassib maja seljas — Tigu
Must mees nurgas viskab kust — Taaritõrs
Mustlane poop [end] täre laen — Suits

Pojad toovad isa ilmale — Heinakuhi
Räksi Toomas tapab Rooma rikast puuvikatiga luuheinamaa peal — Täitapmine (noaga peas)
Simm tege silda soie pääle, madalide maie pääle — Külm
Suur miis laotab nurme pääl käsi — Tuuleveski
Tillekene tallekene vida läbi aia puid — Nõel
Valge vares lävi aia lat'si ravitses — Kirikuõpetaja võtab pihile
Verrev lehmäkene süü läbi aia läätsi — Päike
Vidil kisub vadila persest soolikaid — Ketramine
Üks tuleb majalt maalt, katab mered, katab maad — Lumi

Senised süntaksimallid olid kõik ühtlasi põhimõtteliselt mittesümmeetrilise struktuuriga lihtlausemallid. Peale nende on rohkesti mitmesuguseid liitmalle. Ma ei lähe siin elementaarstruktuuride parallelistlike liidete vaatlemisega kuigi kaugele (õieti loobun nende vaatlemisest hoopis), kuid tahaksin juhtida tähelepanu ühele üliproduktiivsele üldmallile, mis on omamoodi vaheastmeks lihtlauselis-mittesümmeetriliste ja täissümmeetriliste normaalvormide vahel ning omab nähtavasti väga keskset kohta mõistatuste vormiloomes üldse.

B. Sünekdohheeruva 2. poolega struktuurid

Need on välise süntaksi poolest enamasti sümmeetriliseks, "2-dipoodiliseks" organiseeritud tekstid. Semantiliselt võttes pole siin aga tegu mitte täistähendusliku parallelismiga (nagu nt. normaalse lauserinna või sümmeetrilise impliktiivstruktuuri korral vanasõnades või siis aja- või ruumiparameetri järgi topeldatud vormides, mis on hästi iseloomulikud määratlemata subjektiga (agendiga) mõistatusrühmale ning millest töömehe rohkesti näiteid troopide vaatluses). Mõistatuse sümmeetriliseks organiseeritud pooled on siin **terviku ja osa vahekorras** ning 2. pool on nii- või teistsugune **absoluuttarind**, moodustab midagi **sünekdohhi** taolist. St. see pole loomulikult mitte klassikaline sünekdohh, kus tervik on esindatud (ja ühtlasi asendatud) osaga, kuid on teoreetiliselt huvitav nt. selles plaanis, et tavaliselt figureerib parallelistlike struktuuride komponentidena just metafoorne, mitte aga metonüümiline aines.

See vormimall langeb suuresti kokku ainetega, mida on uurinud **Annikki Kaivola-Bregenhøj** oma monograafias "*The Nominativus Absolutus Formula — One Syntactic-Semantic Structural Scheme of the Finnish Riddle Genre*" (FFC 222, 1978).

Seegi rühm veenab meid selles, et lühivormiüksuste struktuuritasandid (semantika, retoorika, süntaks, modaliteedid) on tihedalt üksteisega seotud ja läbi põimitud, neid saab omaette isoleeritud aedikuisse elama panna vaid tinglikult ja me peame sellest tinglikkusest endale igal sammul aru andma.

Toome nende eelmärkuste järel näiteid sünekdohheeruvate kvaasisümmeetriliste jt. struktuuride mõnede alaliikide kohta. Enamik neist võivad lülituda komponentstruktuuridena veelgi keerukamate vormimustrite koosseisu (selliste kohta siin pole näiteid otsitud). Allrühmade formeerimisel pole taotletud kuigi suurt detailsust. Enam kui 10 teksti pikkused näiteloendid on liigendatud 1. poole põhisõna järgi (loomad, inimesed jne.).

B1. Topeldatud atributiivtuumad

"Asjad" (anumad, töö- ja sõiduriistad, rõivad), honed, rajatised:

Hõbekepp, kuldnupp — Rukis
Igavene tõnnikene, poolaastanõ kaasõkõnõ — Järv talvel
Lihane tõrs, raudne vits — Sõrmus sõrmes
Lihanõ liud, ravvanõ ruug — Hobusel rauad suus
Must kattus, punane rästas — Nööriaga vammus
Must laud ja valged jaared — Tahvel
Must rätik, rohelised ääred — Põld
Must vakk, valgõ kaas — Lumi maas
Must vokk, kuldsed nõörid — Vanaaegne naiste kuub
Nahkait, puulukk — Vorst
Paklane ait, kanepine võti — Kott
Pisike paake, magus roake — Pähkel
Pisike pütike, magus mimmike — Meekärg
Punane mütsike, valge pääke — Vaarikas

Raudne raamat, kivine kiri — Tähed taevas
Sinine kamsol, kuldsed paigad — Taevas ja kuu
Sinine tõld, kullatse naala — Taevas
Tuhkne tuba, vaskne värav — Piip
Valge ait, punased postid — Hani
Valge põll, mustad ääred — Aken
Valge vaat, punane pulk — Hani
Vana kuub ja uus paik — Jää jõe peal
Vana vakk, uus kaas — Järv, jää

Maastikuelemendid, botaanilised ja põllunduslikud referendid:

Klaasinõ põld, puidsõ pindre — Aken
Kuju kuus, kullatse soone — Viilul
Lihane kubu, vaskne side — Sõrmus sõrmes
Lihane sard, ravvatse toe — Hobune
Piimane jõgi, hainatse perve — Silmad
Punane puu, rohiltse harud — Porgand
Punane põld, mustad veered — Vammus
Puu põhjal linakuhi, vaskise vardaga — Koonlalaud, koonal, varras
Püha kuhi, pikk varras — Kirik
Ravvanõ maa, puitsõ pindre — Aknad
Valge põld, must seeme — Raamat
Valge väli, mustad vaod — Kirjutamine
Valged põllud, mustad peenrad — Aknad
Väikene järvekene, sõmerine veerekene — Sõlg

Loomad, linnud, nende kogumid:

Hall hobune, rohelised aisad — Jõgi
Hall härg, hangus sarved — Veski
Hall härg, mäda selg — Või pudru sees
Hall kukk, punane hari — Maja põleb
Hani haljas, pea paljas — Saunaviht
Kiriv lehmäkene, valgõ piimäkene — Kanepitera
Kivine kits, puutse sõra — Kedervars
Kuldne kari, hõbedane karjane — Tähed ja kuu
Linanõ kits, ravvanõ jalg, puutsõ sarvõ — Voki koonal
Luust lind, kablask keel — Vurriluu
Must hoppõn, traadinõ lõig — Mustikas
Must jääras ja valged munnid — Must kuub ja valged taskud
Must kana, hahk muna — Kaalikas
Must kana, verevä muna — Pada süte peal
Must kits, kuldnisa — Päsmer
Must koer, valge kurgualune — Kirikuõpetaja
Must kukk ja kuldsed mokad — Vasklukuga piip
Must kukk, kuldsed kannuksed — Kardpaelttega särk
Must kukk, kuldsed sarved — Kannel
Must kukk, kuldsed siived — Püss
Must kukk, kuldsed sooned — Kannel
Must kukk, kuldsed suled — Pada tulel
Must kukk, muru hari — Pudel
Must kukk, valged lõpuksed — Õpetaja
Must lammast, valge moka — Kinnas
Must vasikas, valge pea — Vahutav oja
Must õhvake, sinitse mokka — Sõuke
Nahkne rott ja linane saba — Pastel
Puinõ susi, ravvadsõ hamba' — Linahari
Punane hobune, must saba — Tuli ja suits
Punane härg ja pusijad sarved — Jõhvikas
Punane pullike, jõhvist lõake — Kuremari

Puune kits, kivitse sõra — Ait
Rauast ruun, vasest valjad peas — Mõök
Raudne rott, villane saba — Nõel ja lõng
Valge lehm, must piim — Mahlakask
Valge lita, musta jala — Söögilaud
Valge utt ja punased huuled — Valge kasukas, punane nahkäärts
Valgõ hatt, kirivä käpä — Hame
Vana härg, vasksed sooled — Kannel
Väikene lehmäkene, makus piimakene — Mesilane
Väike valge härjäkene, härmatedu hannake — Kesvatera

Inimesed, nende kehaosad:

Haill mies, haruline naba — Puu
Haljas mees, sinine küpar — Lina
Ilodu kuningas, ilosa silmä — Konn
Imä must, hamõ valgõ — Lumi maas
Must mees, punatse hamba — Nööritatud särk (vammus)
Must mies ja punane perse — Sipelgas
Must puts ja punased suoned — Kihnu rahva pastel
Must puts, punased veered — Vammus
Must suu, punane keel — Ahi
Pigine poisike, raudsed juuksed — Peahari
Pikk mees, aga väike müts — Kirikutorn
Pisike mees, hall habe — Linnased
Pisike punane poisike, kivine kõhuke — Lillakas
Pisuke poisike, kivine süda — Pähkel
Punane poiss, rohelised juuksed — Porgand
Punane preili ja roheline kübar — Porgand
Puune poisikene, kivine süda — Pliiaats
Puust mees ja raudsed sukad — Ader
Roheline saks, roguskist kaelarätik — Viht
Rohiline mehekene, rohilitse jala — Heinaritsikas
[Saja]-aastane vanamoor, päevavanadune pea — Lumi kannul
Suvine poisike, sajakordne kasukas — Kapsas
Vaksapikkune vanamoor, rusikasuurune sitaauk — Lambarauad
Valge poiss, rohelised juuksed — Kask lehtes
Vassapiu miis, kündrepiu habõna — Ritk
Väikene miis, vaib kirvõs — Mesilane

B2a. Topeldatud lokatiivtuumad: 'X kuskil, osa temast ~ midagi juurdekuuluvat väljas ~ mujal':

Loomad, linnud, kalad:

Angerjas hernes, saba jões — Köis
Harakas aidas, saba väljas — [Lahenduseta]
Hobu tallis, saba räästas — Tuli ja suits
Hobune tallis, kabjad väljas — Sarikad
Hobune tallis, pea väljas — Nuga tupes
Härg all maa, händ pääl maa — Kaal
Härg kodu, sooled metsas — Puu
Härg laudas, sarved väljas — Mõök tupes
Kana maa pääl, muna omma maa all — Kartul
Kass ahjus, käpp väljas — Tatt ninast väljas
Kikas orrõ pääl, sooligu orrõ all — Kirikukellad
Kits keldris, keel väljas — Tuli ahjus
Madu mättäs, nenä välläs — Lapsel nina tatine
Oinas laudah, pää väläh — Tatt ninast väljas
Part vees, saba väljas — Kulp leemepajas
Sikk kooban, sarvõ välän — Puud ahjus
Täkk tallis, munnid väljas — Talad
Verev kikkakene maa all, hari usehn — Naeripealsed

Inimesed:

Ise väljas, varbad varjul — Puu kasvab
Mees õues, silmad toas — Kuu, päike
Miis maa all, habõna maa pääl — Redis
Miis maa pääl, habõnõ maa all — Kaalikas
Miis maa pääl, türah maa all — Kartul
Neitsi taren, nisa vällän — Taretala
Preili tarõn, pleti välän — Porgand
Vanamees tuas, habe õues — Tuli ahjus, suits korstnast väljas
Ämm õues, silm toas — Oksaauk

Varia:

Hamõ väläh, käüs tarõh — Päike
Katla maa all, vang maa pääl — Surnud inimene ja nimi
Pesa maas, munad taevas — Öunapuu
Pesa sees, munad väljas — Kartulipealsed (seemne-)munadega
Vorst varnas, ots maas — Köis

B2b1. Topeldatud lokatiivtuumad: 'X kuskil, tal miski kuskil', verb puudub:

Loomad, linnud, kalad:

Hall härg, kahes otsas hangus sarved — Talutuba
Harakas ajateiba õtsas pihutäis peerga persses — Laste tuuleveski
Hoposõ ussaian, olõtuusti persen — Maja ja karuperse
Jänesekene iä pääl, lavvakõnõ pää pääl — Joogikann laual
Kana all, muna peal — Öunapuu
Must emis nurkas, punased põrsad põlle sees — Kolle
Põrilind põesas, kaks muna kurgu all — M...
Siga sulun, suka jalan — [Lahenduseta]

Inimesed, kvaasipärisnimedega tähistatud olendid:

Hall mees ja perekond per[ses] — Ämblik
Kiki-miki mäe otsah, üts jalg perseh — Puravik
Kiki-viki mäe otsah, kolm jalga perseh — Ader
Kundsin mäe otsan, musta nõöbi kaala all — Toomingas marju täis
Kuningas keldres, must täpp perses — Uba
Kuningas õues, kuldkroon pääs — Kukk
Mees maas, kuldkübar peas — Võilill
Mees nurgas, tuline süda sees — Püss
Miis mäe otsan, verrev kauss pää otsan — Kukk
Neitsit nurgas, kuldkie kaelas — Luud
Noorik nurkas, nuga kurkus — Taarinõu
Noorik nurmõ pääl, valgõ kakk käe pääl — Heinakuhi lumise vardaga
Papike pajun, lokike pähän — Putk
Rätsep jões, käärid käes — Vähk
Sant saunas, kargud käes — Haspel
Sant seinä peal, sada mulku persen — Sõel
Tütrik nulgah, pulgad üsah — Taaritõrs
Vana naene nurgas, õlekubu kõhus — Kaljaastja
Vanaeit nurkas, kolm jalga all — Vokk
Vanamees nurgan, titt peun — Taaritõris
Vanamees nurgas, habu türa perses — Taariastja
Vanamees nurgas, söed süles — Ahjukeris
Vanamees nurgas, tilk tilli otsas — Kaljaastja
Vanamees nurgas, vaatsad kaelas — Rangid varnas
Vanamees nurkas, vasksooled sees — Kaljaastja
Vanamoor nurgas, sada hammast suus — Linakuhi
Vanamoor toas, sada haava peas — Palgiots
Vanamuor nurgas, siidipoll ies — Ahjuleek
Vanapoiss toas, seelik seljas — Tulehark

Varia:

Karp moas ja karvane kübar pias — Maja
Kullahunik nurgan, nupp otsan — Pühkmed ja luud
Mahlakask kambris, tilk tila otsas — Taaritõrs
Miki-kiki mäe pääl, tsiasitt käe pääl — Puravik
Põõsas maas, teivas sees — Luud
Sõda õues, sõrmed risti — Hoonenurgad
Uibos pääl, ubina all — Kartul

B2b2. Topeldatud lokatiivtuumad: 'X kuskil, tal miski kuskil', verb esineb:

Loomad, linnud, kalad:

Härg müüg müürü pääl, lihaliud pää pääl — Kikas
Jänes istub jää pääl, paapõhi pää pääl — Hainakuhi
Jänes istus mäe pääl, lihatutt pää pääl — Kikas
Kahru kõnd kallast müüdü, raudsaapa jalan — Ader
Karu istub järve kaldal, vasak jalg perse all — Uks
Karu istub katusel, kuldsed kingad jalgas — Korsten
Koer istub mulgu all ja kaks muna on kurgu all — Sitasitikas
Mütt istub mättäs, lihätükk suus — Laps imeb
Siga singub saanikul, toidutiinnike turja peal — Sant kerjab

Inimesed, kvaasipärisnimedega tähistatud olendid:

Emand ehiv mäe peal, punased pärlid kaelas — Pihlakas
Mees istub tee ääres, valge kübar peas — Puukänd ja lumi peal
Mees käib õues, punane müts pias — Kuk
Mõr'sa ehis mõtsa takan, peotäüs pirdõ käen — Päike
Neitsike istub kivi otsan, valge põll ehen — Tuuleveski
Neitsit istub mäe pääl, neli last süles — Tuulik
Noorik istub nurmel, sada linti peas — Kaalikas
Tiiru jookseb mööda tiedä, sõõru sõsterad peränä — Emis põrsastega
Vanamees istub aia peal, hallid rätikud jalas — Vares
Vanamees istuss nurgan, kolm auku pää sehen — Tareahi
Kits karjub keldris, saba ristpuu küljes — Kirikukell

B2b3. Topeldatud lokatiivtuumad: 'X kuskil, tal miski kuskil' muid laiendatud vorme

(2. poole lokatiiv omakorda paralleelstikult topeldatud või 1. pooles atributiivlaiend):

Ait all haavikus, toomelukk ees, tammelitrid sees — Mesipuu
Nallakas ratsamiis istub hobese sällän, jala kõrva taga — Prillid
Noorik nüidul, vai sees, mätas mütsiks peas — Heinakuhi
Sant saunas, kott kõhus, jalad ristati p[erse] all — Taaritõrs
Valge härg mäe otsas, üks sarv pääs — Kirik
Vanamiis nulgah, tilk suuh, türa hambih — Taaritõrs ja -pulk
Vanamoor varnas, sõrm suus, vitsaveadikud vatsa ümber — Lähker

B2c. X kuskil, osa temast kuidagi ~ mingis asendis ~ mingisugune ~ teeb midagi

(2. pool võib imiteerida lokatiivi, nt. olla inessiivne):

Loomad ja linnud:

Hani lendab üle õue, tiivad tilguvad verd — Pilv, kust sajab vihma
Hobune metsas, saba seljas — Orav
Jänes juokseb jäädä müöde, saba soita saari müöde — Tuisk
Karu keib teed koutu, karvad tilkuvad maha — Heinakoorem
Karu läheb teed koutu, karvad jooksevad maad koutu — Heinakoorem
Kiitsakas lennab üle kivi, tiivad tilkuvad verd — Tuleraud
Kurg sõedab üle õue ja süä tilgub verd — Naistel õlpmed seljas
Mäger mängib mäe pääl, perse tolmab taga — Jahu sõelutakse
Põder kargab põllu peal, jalad maha ei puudu — Kätki
Sikk sõit silda mööda, karva käiva katsipidi — Heinakoorem
Susi nulgah, suu ammulõ — Ahi

Susi risti aia pääl, suu ammuli — Hame

Tibu jookseb mööda teed, tibu tiivad lohakille — Heinakoorem

Inimesed, kvaasipärisnimedega tähistatud olendid, kurat:

Kurat põrgus, põlved rõukus — [Lahenduseta]

Mees istub nurkas, vaigulatrid põlevad — Kassi silmad

Miis läts tiid pitteh, titt tii viirt pitteh — Roosk

Tiidu käib teeda kaada, tiidu karvad kohevil — Heinakoorem

Tipu istub tii ääres, tipu jalad üle tii — Puu

Tita kõnnib mööda teed, pea sakrus otsas — Heinakoorem

Vanakurast nurgas, hambad irevile — Vokk

Vanamees nurgas, pea kärnas — Raiepakk

Vanamees nurkas, titt püsti — Kaljatõrs

Vanamiis nukan, titt vällän — Taaritünn

Vanamuor nurgas, perse paukkub — Leiliviskamine

B2d. X mingis asendis, tal miski kuskil:

Kopakõnõ kummalõ, siimne' seeh eläse' — Tare

Mees kukil kõveras, kell kaelas — Look

Sepp selili maas, kangur karvupidi käes — Linahari

B2e1. X läheb kuhugi, endal miski kuskil:

Loomad:

Hiir lääp urgu, kaits kullust kaalan — Mehe asi

Jänes läheb üle mere, tuhat tuisku perses — Sõelumine

Siga läheb lauta, sibul seljas — Leiba pannakse ahju

Uss läheb läbi aia, soolikakimp perses — Nõel

Inimesed:

Laeva madrus läheb masti, tõrvapintsel per[se]s püsti — Orav läheb puu otsa

Mees läheb lakka, lihavaagen pea pääl — Kukk

Mees läheb lakka, teivas seljas — Kass

Mees läheb laudile, matt pea otses — Kukk

Mees läheb merele, sada silma seljas — [Lahenduseta]

Mees läheb metsa, naine nabapidi seljas — Lähker

Mees läheb metsa, peotäis peergu perses — Harakas

Mees läheb metsa, silm ees, teine taga — Kirvesilm

Mees läheb metsa, soolikakimp seljas — Mehel köis seljas

Mees läheb metsa, vesi ees, sild taga — Ämblik

Mees läheb metsa, kõver kaigas selgas — Koer

Pal'las lätt kerigole, hamõt vii puuhn — Küünal

B2e2. X läheb kuhugi, mingi osa temast mingis suunas:

Mees läheb metsa, jalg vastu taevast — Süllapuu seljas

Mees läheb metsa, kõht kodu poole — Sääremarjad

Mees läheb metsa, nina vastu taevast — Püss

Mees läheb metsa, pale koju poole — Kirves seljas

Mees lähüb metsa, naba koju poole — Mees lähkriga

Miis lätt mõtsa, habõna kodo poolõ — Hobuse jalad

B3. X teeb midagi, endal miski kuskil ~ mingis asendis (verb + lokatiiv):

Jõgi jookseb, jõhvid suus — Vokk

Koer haugub, saba suus — Linakolkimine

Miis sõit, haläs piitsk käen — Saunas viheldakse

Siga vingub, sitt suus — Oherdi

Tillukene rakikene haugub, raudsaba jalge vahel — Kolgispuu

B4. Topeldatud 'substantiiv + verb' -tuumadega vorme (2. pool sünekdohhaalne):

Hatt hauk, hamba' tsilguse — Linno kolgitas
Hirv istub, saba liigub — Maja ja uks
Hobene jookseb, ohja saisva — Jõgi
Härg magab, maksad liiguvad — Maja inimestega
Kahr maka, karva kargasõ — Uhmõr
Karu magab, kõrv kõigub — Maja uks
Põrsas jookseb, põnn tõuseb — Vokk ja värten
Sõda sõit, pää sinetas — Lina häitses
Sõda taples, pää hõllus — Mõts
Tsiga tsongip, harjasse liiguva — Metsasagarik

B5a. Atribuudiga X, tal (mingisugune) miski kuskil ~ mingis asendis:

Hooned:

Puukirik, raudköster keskel — Hõövel
Valge maeake, kõllane lillike sihen — Kanamuna
Väike majake, musttuhat sõamiist sihen — Linnupuu

Loomad ja linnud:

Hall hunt, saba suus — Oherdi
Hall härg, allikas sellas — Õllevaat
Hall härg, auk seljas — Vesikivi
Must kikas, mulk pääläen — Pudel
Vana härg, vaglad seljas — Katus sammaldes

Inimesed:

Must mees, kalasaba taga — Pääsuke
Must mees, roheline kuub selgas — Maa
Musta peaga poiss, tõrvakasukas seljas — Peahari
Pikk mees, valge kasukas seljas — Kask
Pilliroost poisikene, valge müts pääs — Lubjapintsel
Piske poiss ja paun selgas — Ämblik
Pisuke poisike, lai kübar pääs — Seen
Pooleaastane poisike, kivikasukas seljas — Pähkel
Pooleaastane poisike, käharpää otsas — Viljapea
Pooleaastane poisike, must lapp perses — Uba
Pooleaastane poisikene, kale kasukas seljas — Talv
Vaksapikune vanamees, raudhabe suus — Võti
Valge poisike, must nina peas — Uba
Väike mees ja torupill suus — Laps
Väike mees, punane kasukas seljas — Keedetud vähk
Väikene Villem, vaskne kübar peas — Sõrm sõrmkübaraga

Varia:

Kahe rattaga kaarikas, sületäis heinu peal — M...
Must auk, munad sies — Kelder
Must mäta, mul seen — Kübar
Must vars ja punane tutt otsas — Kanepid
Siidiniidi kera, seitse auku sees — Pea
Valge sadul, mustad kirbud sees — Raamat
Valge vits, keel külles — Sõlg, prees

B5b. Eelmise malli erandvorme

(nt. emmas-kummas pooles veel parallelistikke allstruktuure ja/või verbe vm.):

Hall härg, sarved peas, tõld tuudeldi taga — Ussikoda
Kolmejalgne kurat, raudhambad suus — Vokk
Kukk kuldal, saba rõngas, seisab aida seina peal — Püss
Laane lammast, latu oinas, taarutab külätanuvast, villad juoksevad müüda maad — Heinakoorem
Must härg magab, sarv läbi seina — Lõõts
Pooleaastane poisike istub kivi ahervarve otsas, peotäis heinu perse all — Munakott
Puupulk, kõva raud, mees otsas — Naaskel

Sõrme pikkune pulk, üks hammas suus, käärpära taga — Võti

B6. Allokatiiv- ja objektiivstruktuuride ühendeid:

Lehm lätt lauta, viskab hanna lauda otsa pääle — Tuli ahjus ja suits

Mees läheb metsa, viskab tindi tee ääre — Ninanuuskamine

Mees lääb metsa, nopib kiva tee äärest põue — Kukk

Miis lääb mõtsa, pistab tiku tii viiri — Situb

Must siga läheb lauta, ajab punased põrsad välja — Ahjuroop

B7. Numeraalipaaridega sünekdohhaalvorme:

Hooned, rajatised:

[Üks] ahi ja [kaks] aukud — Suu ja nina

Üks maja, sada elanikku — Kurk

Üks saun, sada akent — Puuriit

Üts ait, kats lävve — Nina

Üts kerik, säidse lävve — Pea

Puud, taimed:

Üits puu, ütessa auku — Inimene

Üks kuusk, tuhat oksa — Samblamätas

Üks puu, viis haru — Jalg

Üts kapsapää, kats lehte — Pea ja kõrvad

Loomad:

Kats hiirt, neli handa — Pastel

Kuus hobust, kaks selga — Kuue pulgaga redel

Neli hobust, ühed ohjad — Veski

Üits sikk, kolm sälgrootsu — Tatar

Üks hani, kaks kaela — Püksid

Üks hani, kaks nokka — Lootsik

Üks hani, neli nina — Padi

Üks hiir, kaks saba — Pastel

Üks hiir, kümme silma — Saabas

Üks hunt, kaks pead — Toa aampalgid

Üks härg ja kolm sarve — Kolmeharaline hark

Üks härg ja kuus sarve — Kangaspuu riidepakk

Üks härg, kaks labaluud — Regi

Üks härg, sada sarve — Äke

Üks kala ja [viis] hända — Käsi

Üks kala, kaks hända — Pöll

Üks karu, kaks perset — Katus ulviaukudega

Üks kits, kaks selgroogu — Vokk

Üks kull, kuus jalga — Kahe poolega säng

Üks madu, kaks saba — Vöö

Üks oinas, kaks kotti — Nahkkasukas kahe riiptaskuga

Üks rähn ja sada nokka — Saag

[Üks] siga, [kaheksa] kärsa — Laud

Üts sikk, sada sarvõ — Vokk

Üts tsiga, kats nõnna — Lüpsik

Üts tsirk, kats vasarad — Kannipuu

Inimesed:

Üits saks, sada silmä — Sari

Üks mees, neli jalga all — Vanker

Üks mees, viis jalga — Käsi

Üks mies, üheksä silmä — Pajakook

Üks neitsi, neli põlle — Tuulik

Üts sant, sada mäntlit — Kapsapea

Varia:

Kaks valda, kümme teopoissi — Käed
Kuus jalga, kaks jälge — Regi
Üks kott, kolm suud — Püksid
Üks maailm, kaks päikest — Silmad
Üks meri, kolm saart — Kolm suurt püha aastas
Üks pesa, mitusada muna — Sõrmkübar
Üks pesa, viis muna — Käsi
Üks reha ja viis pulka — Käsi
Üks vaat, kahtsugu õlut sees — Muna

Nende stereotüüpidega eesti mõistatuste süntaktiline vormistik loomulikult ei ammenu. On rohkesti hübriidseid erandvorme, siin nimetatud tuumstruktuuride muid (mittesünekdohhaalseid) parallelistlikke liiteid. Määratlemata subjektiga ("agendita") mõistatustele on iseloomulik rida spetsiifilisi aja- ja kohatunnuste paaritamisele rajatud parallelismimalle, millest mitmeid on nimetatud ka meie troobistampide osas ('Ühes kohas ~ ühe ruumitunnuse suhtes nii, teises kohas ~ teise tunnuse suhtes naa', 'Ühel ajal nii, teisel naa' jts.).

Paradoksi-oksüümoroni tüüpi konstruktsioonid ('Eeldusi pole, aga asjad juhtuvad' / 'Eeldused on, aga järeldusi pole' jts.) realiseeruvad ühtaegu nii semantilis-kujundlike kui ka süntaktiliste püsimitena. Toome selle jutu lõpetuseks lihtsalt veel mõningaid juhuslikke näitesarju väljastpoolt seni vaadeldud vormitüüpe.

Mitmesuguseid numeraale sisaldavaid sünekdohhaalseid erand- või laiendatud vorme:

Karu tuleb kaldaasta, kaks pääd, kaheksa jalga, neli silma püürüisillä, neli korva kuulasilile, tiikk on luuda, toine puuda, kolmas hilba-halbakada — Ikkes härjapaar ja kündja
Neitsit nurkas, neli pääd otsas — Voodi
Neli sulast saunas, peremees parsil — Käsi kindas
Nelja nurka valge põld, musttuhat musti poissa peal — Raamat
Tuhat taadi-laadi mulku, sada taivatähte — Puuriit
Tuhat toomelehte, sada saarelehte, kaits kaaselavvakeist — Raamat
Valge härg, viis pead — Varbad
Vana emis, seitse põrsast — Nädal ja seitse päeva
Vana hobune, kuus külleluud — Lootsik
Vanamoor nurgas, sada last süles, igal lapsel ise nimi, igal lapsel ise hääl — Orel
Ühe jalaga poiss, üks hammas suus, üks silm pääs, läheb sisse, teeb kriuh — Vöti
Üks ait, neli nurka, iga nurga all nael rauda — Hobu

B1-algus + midagi veel:

Keräpää oinas, ketsu sarve, tatsuteb külätanumit müüüdä, otsib villatsit rõõvit — Rätsep

B2b1 + midagi veel:

Noorik noroh, perse tsoroh, iga öö hürr-harr, sittus sõkkit, pasandas paklit — Linakolgits

B2b2 + midagi veel:

Vanamees istub tee ääres, käkilasu süles, kes mööda läheb, saab ühe omale — Takjas

'X all, Y peal, Z keskel ~ vahel ~ sees' -struktuure:

Haud pääl, haud all, tedrekeeles kesken — Reheparred
Hingeline all, hingeline peal, hingeta vahel — Hobune, ratsamees, sadul
Jää all, jää pääl, libe kala keskel — Kangakudumine
Kumm all, kumm peal, kullatiikk keskel — Vöikarp
Lagi all, lagi peal, kandlekeeled keskel — Parred
Lagi all, lagi peal, lihalimp keskel — Keel
Lagi all, lagi peal, meremees keskel — Silgukarp
Lagi all, lagi pääl, lae sees on tummad tited — Nöelatoos
Lagi all, lagi pääl, vesi vilistes vahel — Lähker
Laud all, laud pääl, raudkonnad krookuvad vahel — Kraasimine
Liha all, liha pääl, verev pinikene siseh — Keel suus

Luu all, luu pääl, liha keskel — Helmed
Maa all, maa peal, eite-taati maa vahel — Tuba
Nahk all, nahk peal, karvad vahel — Sukk
Paas all, paas peal, kribu-krabu vahel — Vesikivid
Pinnär all, pinnär pääl, sammõl kusus vaihõl — Aknad
Vare all, vare peal, kuremunad keskel — Leivad ahjus

'X ees, Y taga, Z keskel ~ vahel'- ja 'Eest (kui) X, tagant (kui) Y, keskelt (kui) Z' -struktuure:

Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant lai kui labidas — Kana
Liha iin, liha taga, puu ja raud kesken — Ader, mees, hobune
Naba ees, kera keskel, labidas tagaotsas — Naeris
Nui ees, vääit taga, hiirekelder keskel — Kass
Ora ees, kera keskel, käärid tagaotsas — Pääsuke
Vars ees, pea taga, läikivad silmad keskel — Puust margapuu

Mitmesuguseid (minu meelest) mittesünekdohheeruvaid parallelistikke atributiiv-, lokatiiv- jm. struktuure:

Isa hirres, ema parres, pojad kõrval, kõrvad kikkis — Heinakuhi saadude keskel
Kivine lill, linane uss — Pudel
Kivipõld, raudäke, kasetohust seeme — Tulekivi, tuleraud, tael
Kivist sali, puust vili sees — Kolle ja tuhk
Koor all, liha pääl — Lootsik
Koorem liigub, kandja seisab — Voodi v. iste ja istuja
Kõhust sööb, seljast situb — Hõövel
Liha all, luu pääl — [Lahenduseta]
Liha liuan, leem vardan — Piip, lootsik
Puune laev, linane meri — Kangalõimed, puust surnukas
Puust pada, heintest roog — Piip
Puust punn, rauast raksmann — Kiim (= raiumisnuga?)
Verrev mulk, valge pulk — Vabarnamari

Semantikak kaasaarvestava vormiliigituse puhul on valitavad lähtekohad üldse mitmeti suvalised ja konkureerivate alternatiivide teke peaaegu vältimatu. Lugeja võib loovalt mõtiskleda nt. teemal, mis juhtub siis, kui vormiliigitajale tundub otsatarbekas asutada mõistatuste klass '**(Mingisugune) miski või keegi (kuskil), (mingisugust) midagi täis**', ja kui hästi-halvasti see klass sobituks meil siin tuumseteks valitud atributiiv-, lokatiiv- jt. mallide maastikku:

Hall kera ja hambaid täis — Siil
Hall mees nurkas, habe kirpusi täis — Luud
Hall undrik, valgit hernit täis — Taevas
Kaits kuldpuitti liha täis — Peaaju
Kaits kõrentid valgid hammid täis — Hambad
Kaks aita rasva täis — Nina
Kalevist katel tule peal, lihast pudru täis — Müts peas
Kirikass kükitab laual, valget vahtu seest täis — Õllekann
Kolmõnulgaline aidakõnõ, valgõt krõõte täis — Tatratera
Kullane kopakene hõbedat täis — Sibul
Kuru täis muste mune — Saunakeris
Laudatäis lambaid, läte um kesken — Tangupuder, või silmas
Laut lambaid täis, keraoinas keskel — Taevatähed ja kuu
Laut lambaid täis, kõik söövad ühe kõrre otsast — Inimesed laulavad kirikus
Mees läheb mõtsa, selg teibid täis — Siga
Must tsiga, mulke täis — Sannakeris
Naine istub nurgas, süle lapsi täis — Leivaahi
Noorik nurgas, põll palavid pabunid täis — Kolle
Pisike aidake mäel, kuldraha täis — Oravapesa
Punane pull, seest sappi täis — Jõhvikas
Punane pappis poisike, süli saiakakka täis — Kibuvitsamari

Punane õrs, valgeid kanu täis — Hambad
Tamm metsa veerel, kuldlitreid täis — Mesipuu
Tarõ rahvast täis, õi olõ ussi, õi olõ aknit — Kurk
Tuba tuttavaid täis, üks ei tunne ühte, teine teist — Jalajäljed
Tünder liha täis, mõlemad otsad lahti — Sõrmus
Tünn toorest liha täis — Sõrmus
Uus anum auke täis — Korv
Valge hobune vainul, kõht konne täis — Kirik
Valge taevas, muste tähti täis — Raamat
Vanamees istub nurkas, süle vett täis — Kaljaastja
Vanamees nurgan, rüpe mune täis — Saunakeris
Vanamees nurkas, prussakid täis — Kaljaastja, raba täis
Vanamiis nukan, perse pinde täis — Ahi
Vanaäti kasuk, täie täis — Taevatähed
Väike valge aidake, musta peaga poisikesi täis — Tikutoos

V. EESTI MÕISTATUSŽANRI KAASAEGSEST SEISUNDIST JA KEERDKÜSIMUSTEST

Eesti folkloori vanemad kihid on nüüdseks paremal juhul kiire taandumise seisundis. See ei tähenda, et kogu folkloor kaoks. See ei tähenda sedagi, et ka vanem folkloor ÜHTLASES TEMPOS kaoks kõigi oma žanride jm. konstituentide lõikes.

Regilauluharrastuse viimsed oasid on teatavasti Setu ja Kihnu, ja sealgi pole enam põhjust rääkida täiesti naturaalsest traditsioonist, vaid traditsiooni hoitakse praegu hinges juba pigem kunstlikult ja "välismootorite" toel. **Muinasjutu**traditsioon on katkenud, ja kui emad tänapäeval räägivadki veel lastele muinasjutte, siis on need pigem kuskilt raamatust loetud jutud kui suulisel teel edasiantud pärand, mis kuulud oma emadelt ja vanaemadelt.

Kuid **rahvanali**, mis oli juba varem, ehk selle sajandi algupoolel vahetanud oma naljandi või švangivormi anekdoodivormi vastu, ei mõtle hääbuda kuhugi ja on pealegi omandanud uusi spetsiifilisi levimis- ja säilitamisvorme lisaks klassikalisele "suust meelde ja meelest suhu" moodusele. On tekkinud nt. nimetamisväärne netifolkloor, sh. netinaljad (vt. neist lähemalt ka @). Peale anekdoodi või keerdküsimuse vormis nalja on e-folklooril teisigi liike: nn. kettkirjad, ASCII-pildid jne.

Puhtsuulise traditsiooni taandumine ei ole samuti midagi absoluutset. Anekdoote räägitakse ka suuliselt jätkuvalt ja kõikjal. Anekdoodiraamatuid ilmub otse vohavalt ja sarjakaupa (autoriteks Eestis **Peeter Tulviste, Eino Baskin, Erkki Kõlu, Ivar Kallion** jt.). Tõsi, oli märgata hetkelist segadust nii suulises naljatradsioonis kui ka kutseliste estraadinalajatate ridades üleminekuajal 90-ndate aastate alul, kui Eesti sai taas iseseisvaks ja nõukogude võim, "vene värk", mis oli seni olnud ammendamatu naljaimpulsside generaator, kaotas äkki aktuaalsuse ja muutus olematuks. Praeguseks näib naljaainete reservuaar olevat jälle täidetud ja kriis möödab.

On tekkinud täiesti uusi folkloorse narratiivi liike: nn. **õudukad, linnajutud** jm.

On olemas ulatuslik "**neomütoloogia**", mille üks keskseid ja võimsaid koostisosi on kindlasti globaalse ulatusega nn. ufoloor ning kuhu kuuluvad ka Bermuda kolmnurgad, Merevaigutoad, Loch Nessi koletis, New Yorgi solgitorudes pesitsevad alligaatorid, Moskva metros hirmutegusid teinud poolemeetrised terasrotid, millenniumi vahetusega kaasnenud apokalüptilised motiivid jpm. **Lea Virtanen** on Soomes algatanud nn. kaasaegsete nn. **argiuskumuste** e. **kreedode** kogumise ja uurimise (vt. nt. "**Arjen uskomuksia**", 1994) ja **Risto Järv** on tema eekujul teinud analoogilise küsitluse Tartu tudengite seas. Võib küll kahelda, kas kreedodel on folklooriliigina oma selge identiteet — pigem kipuvad nad lahustuma etimoloogilises plaanis traditsioonilisteks uskumusteks ja/või rahvapedagoogikasse kuuluvaiks kvaasiuskumusteks ja/või vanasõnadeks ja aforismideks ja/või lihtsalt seisukohavõttudeks mitmesugustes eluküsimustes ja/või Murphy seaduste folkloorseteks variantideks jne. Igatahes aga väärivad kreedod argiteadvuse ja sotsiaalpsühholoogia ilminguna kahtlemata ka folkloristide tähelepanu.

Ja muidugi peavad koolitüdrukud endiselt **salmikuid** ja kaustikuid ning koostavad **oraakleid**, ja lapsed mängivad **mänge** — osalt vanu, kuid ka uusi (**Anu Vissel** on põhjalikult uurinud nt. rahvusvaheliselt tuntud ja meilgi viimastel dekaadidel võimsaks puhkenud **kummikeksu**, mis on küll geneetiliselt "klassikalise" keksu järglane, kuid tohutult variandirikkaks ja keerukaks süsteemiks välja arendatud.)

Ma olen Tartu Ülikoolis loenguid lugedes saanud vahetuid tõendeid sellest, et praegused 20-aastased räägivad minu, 60-aastasega sama eesti keelt vaid üsna piiratud nn. ühiskeele ulatuses. Niipea aga, kui asi puudutab retoorilisi ja fraseoloogilisi kõnekihte, oleme me teineteise jaoks välismaalased: nemad ei tunne vanema eesti fraseoloogia paljusid tavalisimaidki elemente, mina tunnen kaasegset slängi, nn. kilde, paroole jmt. ehk ainult arhiivitalletuste põhjal, kuid loomulikult ei oska neid n-ö. sünnipärase rääkijana õigel viisil kasutada.

Vanasõnadele on tekkinud uus ja huvitav roll — endisest rahvatarkusest on saanud intensiivse **parodeerimise** aine. Põhjused on ka arusaadavad: meie haritud ajastul on see tarkus kaugelt liiga villane, et olla midagi tõsiseltvõetavat. (Näiteid ja lähemat arutlust vt. ka kirjutises "**Vanasõnaparoodiatest**" ajakirjas "Keel ja Kirjandus" 1985, nr. 8).

Jne. jne.

Folkloor tervikuna niisiis ühest küljest taandub, kuid teisest küljest ei kao kuhugi, kuid omandab uusi vorme. See kadumise — muutumise — vaheldumise protsess pole ühtlane, vaid jõnksuline ja sõltub selgesti ühiskonnas endas toimuvaist muutustest. Suuremate sotsiaalsete kataklüsmidega kaasnevad eriti suured muutused ka folklooris. Sõjad on selliste kataklüsmide musternäited, selle sajandi maailmasõjad eriti pitoreskselt.

Pea poole sajandi pikkune nõukogude periood oli eesti ühiskonna ja ka eesti folkloori jaoks paljuski mõttes eriline periood. Folkloorid reageerivad tegelikkusele ja käituvad erinevalt lähedais oludes ja tugeva sotsiaalse

ja poliitlise surutise all. Surutise all käitub folkloor eelkõige nn. **kontestatsioonikultuurina**, protesti, vastuvaidluse, vastutöötamise tööriistana. Poliitiline ja sotsiaalne pilge on see tera, millega see tööriist eelkõige lõikab.

Nõukogude süsteem kutsus ühest küljest esile tohutu anekdooditulva. Teisest küljest selle traditsiooni olemasolu ametlikult eitati ja selle kogumine ja uurimine oli üsna range keelu all. Ka nt. usundi kogumine ja uurimine oli tugevasti pärsitud, kaasaegse usundi olemasolu eitati samuti, sest käibeteooria järgi oli nõukogude ühiskond 100% ateistlik.

Folkloristide pead olid selles situatsioonis poolvägigi pööratud mineviku suunas ja kaasaegsel folklooril ning selles toimuvail muutustel ei suudetud samm-sammult kannul olla. Seega eesti folkloori viimane suur sõjajärgne murrang — vanema traditsiooni kiire häving ja suure hulga uute nähtuste teke — kõik see toimus kuidagi varjatult ja omasoodu.

Ning kuskil 70-ndate aastate lõpul — 80-ndate alul, kui nõukogude süsteem oli juba lõplikult pehkinud ja iseenda paroodiaks muutunud ning taastus huvi kaasaegsete folklooriprotsesside vastu, mis Lääne folkloristikas oli juba ammu saanud uurimise keksmeks — siis selgus, et eesti folklooris toimunud muutuste kogumäär on drastiliselt suur.

Asi polnud üldse mitte pelgalt konkreetsete n-ö. tüpoloogiliste üksuste või "palade" väljavahetumises, ka mitte lihtsalt temaatiliste huvikeskmete suures nihkumises. Asi oli kogu folkloorse süsteemi ja žanristiku kardinaalses muutumises. Sellest muutusest kui tervikust, eesti folkloori kaasaegsest žanrikoostisest pole tänini kuigi head ülevaadet.

Probleem küünib üht otsa pidi täiesti arhiivitehnilisele tasandile. ERA on aastakümnete vältel koostanud oma arhivaalide kohta nn. üldregistrit, kus registreeritakse kõik originaalkõidetes sisalduvad üksused eriliste 20.–30. aastaist pärinevate leppemärkidega: *rl* = rahvalalul; *ul* = uuem lõppriimiline laul; *mngl* = mängulaul; *rmngl* = ringmängulaul; *mj* = muinasjutt; *muist* = muistend; *nlj* = naljand; *uk* = uskumused ja kombed; *ns* = nõidussõna; *vs* = vanasõna; *kk* = kõnekäänd; *mst* = mõistatus jne. Kaasaegsete anekdootide, õudukate, memoraatide, ufo-juttude, kreedode, keerdküsimuste, slängi jm. virr-varri surumine nende ajast ja arust žanrimääratluste alla selgus olevat mitte lihtsalt raske, vaid täiesti mõttetu, ja probleemi teadvustumisel tekkis alatasa humoristlikke efekte. Seegi küsimus on meil jätkuvalt päevakorral.

Asja juures on lisaks veel see komplikatsioon, et kui klassikaline folkloor muutus üsna aeglaselt ja püsis süsteemina kaua aega ilusti paigal, siis kaasaegne folkloor muutub väga kiiresti — nii repertuaarina kui ka süsteemina kui ka funktsioonide kogumina — ja neil muutustel on raske adekvaatselt kannul püsida.

*

Visandaksin nüüd lühiülevaate eesti mõistatuse kui žanri praegusest seisundist — seda eelkõige 1992. a. koolipärimuse kogumisvõistluse põhjal.

See oli laiahaardeline, hoolikalt ettevalmistatud kogumisaktsioon, mille organiseerisid ERA ja EKI folkloristid. **Mare Kõiva, Eda Kalmre, Kadri Peebo** (nüüd **Tamm**), **Astrid Tuisk, Anu Vissel** moodustasid organiseerijate tuumiku.

1992. aasta koolipärimuse kogumise aktsioon oligi selles mõttes väga tänuväärne, et võimaldas oluliselt parandada meie folkloristide ettekujutust kaasegsest koolifolkloorist ning andis rohkelt tugipunkte hindamaks eesti folkloori nüüdisseisundit üldse. Järgmisel aastal järgnes analoogiline kogumisvõistlus veel vene koolides, kuid see jäi oma tulemustelt märksa kahvatumaks.

1992. a. võistlus tõi sisse u. 50 kopsakat säilitusüksust kaasaegset koolipärimusmaterjali — kokku üle 25 000 lk., võistluse tulemustest formeeriti terve uus allfond — RKM, KP ning sllle arhiiviline arvelevõtt ja korraldus on eri liikide lõikes praeguseni üsna erinevas järigus. Mõistatuste ja keerdküsimuste ja üldse lühivormide kohta tehti see töö (ning sellega kaassnev tekstide ehtsuskontroll) ära küll vägagi operatiivselt ning praeguseks on olemas päris hea üldülevaade sellest, milline on eesti mõistatuste kui žanri hetkeseis.

Mõistatusžanril ta klassikalisel kujul — nagu räägitud ka SFL I, ptk. 1.3.1 @ — on **tuum** ("**pärismõistatused**") ja **perifeeria**, kuhu kuuluvad **keerdküsimused, liitsõnamängud, tähemängud, kirjutus- ja arvutusülesanded, loogika- ja peamurdmisülesanded, piltmõistatused e. reebused, anagrammid jm. lühendid** jmt. Ja esimene selge mulje, mis KP-materjalist jääb, on see, et tuum ja perifeeria on praeguseks oma rollid ära vahetanud — ning seda üsna mitmes mõttes.

Kõigepealt hulgaliselt, traditsiooni produktiivsuse või intensiivsuse plaanis. KP-fondis oli kokku ligi 3200 mõistatusteksti, neistki selgus u. 60% olevat mitmesugustest kooliõpikutest, mõistatuste väljaannetest jm. raamatutest maha kirjutatud, nii et rahvaehtsaid mõistatustekste jäi järele u. 1300. Perifeeriasse kuuluvate tekstide täpset arvu ei oska öelda, igatahes on see suurusjärgus 25 000 – 30 000 teksti, ja mahakirjutuste osakaal neis oli üsna väike. See kõik on ka üsna arusaadav ja loogiline, sest tekstoloogiline kogemus näitab,

et maha hakkavad koolilapsed võistluse vm. häda sunnil kirjutama seda, mida peas ei leidu, kuid keerdküsimus, reebus jms. asjad on praegusajal laste hulgas väga elusad ja aktuaalsed. Üks taustu on kindlasti ka see, et koomilise ainese osakaal tänapäeva folklooris on kindlasti palju suurem kui vanemas, ja keerdküsimus kuulub suurelt osalt just nimelt koomilisse folkloori. (Lääne folkloristlikus traditsioonis ei eristatagi praktiliselt üldse nalja küsimus- ja narratiivivormi, nad mõlemad mahuvad *Witz- wit- vitsi- jt.* selletüveliste terminite alla.)

KP-aine keerdküsimustest on **Piret Voolaid** avaldanud kena läbilõike oma raamatus "*Elevant külmkapis*" (1998), samuti on tal sellest ainest netimaterjal e-ajakirja "Mäetagused" 7. numbris @ .

SFL I, ptk. 4 @ ja 5 @ on juttu folkloorse žanrilise vm. arhiivifondi sagedusjaotusest 2 põhilõikes:

- 1) tüpoloogiliste vm. üksuste lõikes ja
- 2) geograafiliste üksuste vm. andmekandjate lõikes.

Selgub, et vist pea igas suuremas valimis on suurimas ülekaalus üheainsa tekstiga esindatud tüpoloogilised üksused. See on omamoodi paradoksaalne, sest folkloristile näib, et sellised folkloori ja mittefolkloori piiril võnkuvad improvisatsioonid, folkloorset "atestatsiooni" läbimata üksused justkui polekski päriselt folkloor. Teisalt on selline folkloori ja mittefolkloori piiril tunglev tekstipilv ilmselt žanri vm. folklooriosa elujõu garantii ja indikaator, see on see, mida korvpallikeeles kutsutakse "pingiks": kui pink on pikk, on meeskonnal järelkasvu ja seega ka tulevikulootusi.

Ja üks asju, mis KP-fondi mõistatusainest selgesti silma paistab, ongi see, et "pink" on üldkogumis nähtuvate proportsioonidega võrreldes tunduvalt kokku kuivanud, "ühelisi", improvisatsioone on tunduvalt vähem kui üldkogumis. Ehk teisiti: aine juurdekasvu juured on läbi lõigatud. Ehk kolmandat moodi: aine streotüüpsus on üldkogumiga võrreldes tunduvalt suurenenud *resp.* unikaalse aine osakaal vähenenud.

Folkloorse fondi sagedusjaotust geograafiliste vm. andmekandjate lõikes iseloomustas mäletatavasti teistsugune histogramm, kus mood oli küll vasakule kallutatud, kuid ei liibunud tihedasti vastu y-telge. KP-fondi mõistatusainest selgub olevat haige ka selles lõikes: "rumalate" informantide osakaal, st. vähe pärismõistatusi teadvate laste osakaal on teoreetilisest ootusest märksa suurem, kusjuures kõige rumalamaid on kõige enam.

Pärismõistatused, nagu muugi folkloor, ei taandu aga sugugi mitte ühtlases tempos, mõned neist on resistentsemad kui teised ja neid tekib — vähe küll, kuid siiski — tänapäeval ka juurde. Üldkogumi ja KP-materjali enimsagedaste mõistatuste võrdlus võimaldab teha kaunis kindlaid oletusi tegurite kohta, tänu millele mõistatus on saanud hea koha KP-edetabelis. Need on:

- 1) tugev suuline traditsioonitaust;
- 2) trükisõnaliste võimendite (kooliõpikute, lasteraamatute vm.) olemasolu;
- 3) kujundi obstsõonne kahemõttelisus.

Teisalt ilmneb, et kui lahendreferent on minetanud oma n-ö. etnograafilise aktuaalsuse või tegelikkusest hoopis kadunud (nagu vokk, ahjuroop, margapuu, lähker jmt.), siis peagi kaovad ka tema kohta käivad mõistatused.

Nagu öeldud, ka tänapäeval tekib uusi mõistatusi juurde. Nende hulgas on küllalt palju õpikuis ringlevaid "kunstmõistatusi", mis tehtud suhteliselt hiljuti. Ka nõukogude tegelikkus on rikastanud eesti mõistatusvara vähemalt ühe uustüübiga:

Kiliseb-kõliseb, lonkab ja mõliseb — Veteran

Kuid mõistatuse säilimist või nüüdisteket soodustav põhifaktor näib olevat ikkagi obstsõonne kahemõttelisus. Nimetan mõnesid sedasorti favoriite KP-mõistatuste hulgast:

Pealt must, seest punane — Kaloss

Väike auk, ümbert karvane — Silm

Alt lakutakse, pealt silutakse — Kirjamark

10 cm nabast allpoole, natuke paremale, pistad käe sisse — on mõnus ja soe — Tasku

Päeval ripub, öösel torgatakse auku — Uksehaak

(kuigi uksehaak ei peaks praegu olema enam kuigi aktuaalne ega eluline referent)

*

Eesti keerdküsimuste kohta võib öelda (vrd. ka SFL I, ptk. 1.3.1 @), et

- 1) nad kuuluvad mõistatusžanri perifeeriasse (ja et nad praeguseks moodustavad teegelikult hoopis žanri tuuma;
- 2) nad on noor nähtus, tulnud meile ilmselt Saksast ja kui mall oli kodunenud, siis on neid hakatud ka kohapeal hoogsamalt juurde looma;

3) nende varaseimad eestikeelsed esinemused leiduvad lehtedes, kalendrites jm. trükistes, st. nad on kirjanduslikku algupära.

Tõsi küll, on olemas ka kaks vana genuinset küsimusvormiliste mõistatuste sarja, mis oma loomelaadilt erinevad selgesti hilislaenulistest keerdküsimustest. Need on

Kumma võtad..., kas... või...? -sari ja

Kas lähed (pigem) ... või ...? -sari.

Need võtmisobjektid ja minekukohad on esitatud huvitavate mõistukõneliste kujundite kaudu, mis figureerivad alternatiivsete paarikutena ja mille variaablus paari koostise plaanis kui ka lahenduste plaanis on väga kirev. Tunnuslik on see, et lahendpaaris on enamasti kõrvuti "hea, kõlbulik" ja "paha, kõlbmatu" referent, küsimuse mõistukõne ise on seevastu tihti konstrueeritud nii, et pahast püütakse jätta häid muljeid ja vastupidi, ning seega tõugatakse vastajat vale vastuse poole. Mitmed siinseist kujunditest tradeerivad ka päris mõistatuste vormis.

Toon kummastki näiteid.

Kas võtad tee pealt tedremuna või kannu otsast kanamuna? (st. kas hobusejunni või lund)

Kas võtad kulu alt kulda või jää alt hõbedat? (st. ussi või kala)

Kas võtad oru oina või laane lamba? (st. vähi või hundi)

Kas võtad puupunni või heinajunni? (st. õuna või hobusenonni)

Kas võtad kulbitäie konni või pajatäie vorste? (st. vähke või usse)

Kas võtad soos solgutaja või mäel mälgutaja? (st. hundi või kitse)

Kas võtad poodud poisi või küpse karaski? (st. õuna ~ räime või lehmakoogi)

Kas võtad soost soldati või mäelt möldri? (st. heinakuhja või julga "seda" ainet)

Kas võtad selle, mis silla all sibiseb, või mis kadakapõõsas kabiseb? (tavaliselt: kala või ussi)

Kas võtad selle, mis kivi peal kiiskab, või mis läbi aia läigib? (st. ussi või viljapea ~ orase vmt.)

Kas lähed puupunni või heinaonni? (st. tупpa või hobuse kõhtu)

Kas lähed niiti või nõõri mööda? (st. taevasse või põrgu)

Kas lähed sinist silda või punast purret mööda? (taas: taevasse või põrgu)

Kas lähed hagust aeda või kivist silda mööda? (alternatiivid ikka samad, taustaks ilmselt üldfolkloorne kujutelm, et taevatee on kitsass ja raske, põrgutee seevastu lai ja sile)

Kas lähed toa sisse või toa peale ~ sauna või sauna peale? (st. hobuse kõhtu või selga)

Kas lähed veretõrde või kaerasalve? (st. õlletõrde või hobuse kõhtu; levinud Saaremaal)

Mainisime samuti seda, et keerdküsimused ei erine tavamõistatustest pelgalt vaid oma lausevormi (küsimus *pro* kirjeldus) poolest, vaid töötavad neist üsna erineval printsiibil. Tavamõistatused peidavad oma lahenduse mingi metafoori vm. kujundi taha, kuid lasevad selle sealt hea tahtmise korral ikka ka üles leida, st. nad on "heahtlikud". Keerdküsimused on seevastu salakavalad: nad annavad äravastamiseks üldse vähe šansse ja tavaliselt manifesteeruvadki omamoodi "pausiga monoloogidena", kus küsija pausi ajal naudib hetke partneri nõutut nägu ja seejärel asja talle ise ära seletab. Võib vist öelda koguni nii, et kui tavamõistatuse vastuse äraarvamine kuulja poolt on edukas väljund, siis keerdküsimuse puhul on see täielik nurjumine, mis võrreldav repliigiga: "Ma tean seda anekdooti!"

Edasi, keerdküsimused on lahutamatu seotud naljaga, nad õieti ongi üks spetsiifiline liik nalja. Ülal mainisin juba *Witz ~ wit ~ vitsi* -termineid. Inglise *joke* võib samuti kindlasti käia nii narratiivse kui ka küsimusevormilise nalja kohta. Ka **Jüri Viikbergi "Anekdoodiraamatus"** (1997) ning Sünerkomi *Johebukis* (vt. @) leidub läbisegi nii jutu- kui küsimusevormilisi iteeme.

Kui lühike ka poleks keerdküsimuse iga eesti traditsioonis, on kummati märgatavaid erinevusi selle vanemate ja uuemate kihtide vahel. Vanemad keerdküsimused on üles ehitatud mingeile "üldnimlikele", "üldarusaadavaile" asjadele:

Kellele annad tупpa tulates kõigepealt kätt? — Ukselingile

Kus niidetakse heina? — Mitte kuskil, kõikjal niidetakse rohtu

Kes lasevad rahulikult oma peade peal trampida? — Naelad

M. J. Eisen on muu pseudofolkloorse omaloomingu kõrval usinasti harrastanud ka keerdküsimuste loomist, eriti oma noorsooväljaannetes "**Mõista, mõista...**" (1914 ja 1920). Enamasti pole see eriti õnnestunud, kuid võib-olla on Eiseni tehtud ka nt. keerdküsimus

Millal ~ Miks laseb perenaine kassi maha? — Kui ~ Sest kass ei taha enam süles olla

Nõukogudeaegsed keerdküsimused sisaldavad seevastu valdavalt **poliitilist** pila. Uuemad keerdküsimused opereerivad tihti sel või teisel viisil ka **obstsöönusega** (esmajoones nn. erootilise mõõtmega) — vt. obstsöönusest mõistatustes lähenalt ka @ . Needki tunnusjooned lähendavad uuemat keerdküsimust anekdoodile.

Vist kuskil 1960-ndail aastail on Ameerikast (ilmselt Soome kaudu) jõudnud Eestisse ka **sari-keerdküsimuste** uuemad vormid, nagu elevandi-sari või neegri-sari. Nõukogude ajal lisandus (ilmselt idapoolse laenuna) miilitsa-sari. 90-ndate aastate teisel poolel hakkas meil levima Ameerika päritoluga blondiini-sari.

Vast pärast I maailmasõda jõudsid Eestisse kolm uuemaegset küsimusetüüpi:

- 1) *Mis vahet on...?*
- 2) *Mis ühist on...?*
- 3) *Mis on suurim (õnn ~ kiirus ~ häbematus jne.)?*

Ühise ja erineva leidmise sari on päris huvitav otse troobiteoreetilises plaanis (vt. nt. referaati **Andrew Ortony** vaatlustest eri konfiguratsioonide kohta võrdluse "poolte" vahel; Ortony ei maini varianti, kus ühistunnus on olemas, kuid pole ilmne, esileküündiv, "salientne" kummagi poole tähendusväljas ja selgub, et just see variant on rakendamist leidnud kõnealuse sarja keerdküsimuste ülesehitamisel — põhiliselt toimuvad siin mängud ühendverbide erinevate alltähenduste ümber @)
<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM/retsem2.htm#N244>

Ühisosa, tõi küll, võib leiduda kahest eri semantilisest regioonist pärit skeemide vahel ka leebemalt tõlgenduvast vormis:

Mis on ühist trammil ja poisil? — Neile pole mõtet järele joosta: ootad veidi, tuleb uus, ootad veidi kauem, tuleb vana tagasi

See vastus on oma metafooriseade poolest üsna vanasõnalises konditsioonis (süsteemaatiline ringitiirlemine on trammidele ilmselt märksa loomuomasem kui poistele) ja üksusest ongi üles kirjutatud ka puhtvanasõnalisi vorme:

Trammile ja poisile pole mõtet järele joosta

Küsimustele ühisosa / erinevuse kohta on ka tavamallist põikuvaid originaalsemaid lahendusi. Üks neist on vastusetüüp "Proovi järele, saad teada!":

Mis vahet on autol ja nõelal? — Istu peale, saad teada

Mis vahet on sipelgapesal ja tugitoolil? — Istu mõlemasse, saad teada

Mis vahet...? -küsimus-vastus võib olla lihtsalt sõimumetafoori pööre või parafras:

Mis vahet on miilitsal ja seal? — Ei mingit

Selle vm. sarja küsimus võib olla sihitletud ka pikemale ja rafineeritumale narritamisdialoogile:

Mis ühist on vihmaussil ja õmblusmasinal?

— ???

— *Algavad ühe tähega.*

— *Aga ei alga ju!*

— *Algavad ikka, sest ükski sõna ei alga rohkem kui ühe tähega*

SFL I, ptk. 1.3.1 on lühidalt räägitud ka sellest, et pragmaatilises plaanis rajanevad keerdküsimused väga tihti nn. **maksiimide** e. pragmaatiliste suhtlemisreeglite rikkumisele, ja seletatud maksiiimirikkeid küsimuste *Miks jookseb jänes üle mäe?* ja *Millal hakkavad pardid ujuma?* najal. Needsamad maksiiimirikkumised toimuvad tegelikult ka dialoogis vihmaussi ja õmblusmasina ümber:

1) esmakuulja püüab tõsimeeli lahendust leida (ja absurd peab olema konstrueeritud niiviisi, et õnnestumine oleks välistatud);

2) siis talle öeldakse "algavad ühe tähega" ja ta saab sellest loomulikult aru normaalseimal võimalikul viisil, st. 'algavad ühe ja sama tähega' — liiati et mängud algus- jm. tähtede ümber ongi keerdküsimustes üsna sagedased — ning leiab, et see, mis talle öeldi, ei pea paika;

3) ta protestib ja saab seejärel teada, et tegelikult peeti silmas sõna *üks* teist alltähendust 'üks(ainus)', mida tähtede ja algamisega olnuks väga raske mingil mõistlikul viisil seostada
Kaude saab narritatud partner teada ka seda, et talt ei oodatudki tegelikult midagi nutikat, vaid pigem midagi triviaalset, ja et selle triviaalsuskomponendi sissetoomine ise oli tavaliste mängureeglite rikkumine või täiendamine (mis on sisuldasa üks ja sama). St. oleks sobinud ka mõni muu triviaaltunnus: et nad mõlemad algavad või lõpevad mingi tähega, et nad mõlemad on sõnad, et neid kumbagi pimedas hästi ei näe vmt.

Kui vihamussi ja õmblusmasina kohta oleks küsitud mitte sarnasust, vaid vahet, oleks vastaja võinud rakendada ka seda tehnikat, mida keerdküsimused tihti rakendavadki — võetakse tunnus, mis ühel küsituist on olemas ja teisel puudub, ning öeldakse eituslause kaudu, et see ongi vahe: nt. et õmblusmasin ei vingerda või et vilmaussiga ei saa palistada vmt. Taolised võrdlused õnnestavad eriti hästi vist siis, kui asjaomaste A ja B vahel on tõesti mingi tegelik kokkukuuluvus või assotsiatiivsus:

Mis vahe on kirbul ja koeral? — Koeral võivad kirbud olla, vastupidi mitte.

Vihmaussi ja õmblusmasina näite juurde tagasi tulles võib öelda, et siin rikutakse pea kõiki maksime peale võib-olla kvaliteedi maksimumi — sest kui keegi teab, et tegu on keerdküsimuste küsimise situatsiooniga, siis ta ei eeldagi siit eriti siirast kommunikatsioonitüüpi, kus edastatakse tõest infot ning tehakse muid tõsiseid ja asjalikke asju. (Sedasama märgib **Victor Raskin** anekdootide kohta: kui keegi adub, et ta viibib kohas, kus toimub anekdootide rääkimine, siis ta kompetents ütleb talle, mida umbes siit võiks oodata.)

Maksimumid muidugi sulavad üksteisesse, kuna nad on n-ö. ühe ja sama asja eri küljed, kuid kvantiteedi maksimumi (ja ühtlasi meetodi maksimumi) rikutakse siin kindlasti: infot antakse desorienteerival viisil, midagi, mis oleks adekvaatseks mõistmiseks vajalik, jäetakse meelega ütle mata.

Ka relevantsi maksimumi rikutakse kindlasti. Sellega on küll ühest küljest mõnevõrra samamoodi kui kvaliteedi maksimumiga: võiks ju öelda, et keerdküsimuste küsimine tervikuna pole eriti oluline inimtegevuse tüüp. Kuid relevantsi maksimumi rikutakse päris ilmselt ka seespool seda "välisringi": meenutatakse triviaalse inimloogika automatismidega nagunii paikapandud tõsiasja, et sõna ei saa alata tavamõttes kahe tähega ühtaegu, vaid tähed peavad olema järjestikku.

[**Umberto Eco** tähelepanek maksimumide kohta on tõesti õpetlik ja heuristiline ka maksimumidest palju laiemal väljal. Kilplasnajandid ja valetamisnäjandid on näiteks head katselapid, mille kaudu inimene saab avastada oma meeles maailmapildilisi aksioome, mis kehtivad nii iseeneslikult ja automaatselt, et ta nende olemasolu ei märkagi — on vaja ilmutada piisavat nupukust, et neid n-ö. lavale tuua, konstrueerida piisavalt suur lollus või luua muu piisavalt tugev hüperbool või absurd:

panna keegi lootma, et kuristikku on võimalik ületada kahe hüppega;

panna keegi lootma, et kui ta ripub nõõri otsas ja nõõr on liiga lühike ega ulatu maani, siis on seda võimalik jätkata ülemisest otsast lõigatud jupi abil;

panna keegi uskuma, et ta on sattunud hiiglastemaale, kus kõik asjad on ülisuured, ja ühtäkki anda talle mõista, et tegelikult on selle maailma peale sahteldatud veel teine, eriti hiiglaslik maailm, mille suhtes endine tundub liliputi-maailmana;

vmt.]

Polüseemia, nagu kaude juba veendusime, on see vahend, mille abil maksimumirikkeid tihti esile kutsutakse.

Kes murrab ennem kaela, kas kirikutorni otsast või kapi otsasat kukkuja? (eeldatav "õige" vastus: kapi otsast kukkuja)

Kuna jutt on nii dramaatilise asjast nagu kaelamurdmine ja mängus on eeldatavasti päris suured riskid, sugereeritakse kuulajale, et *ennem* tähendab 'pigem', tegelikus "õiges" vastuses aga pannakse *ennem* tähendama 'varem'.

Mis on raskem kui tornist alla hüppata? (eeldatav "õige" vastus: torni otsa hüppata)

Siin on *raskem*-sõna tähendust meelega nihutatud. Kuna visandatud situatsioon on sisuliselt enesetapp, siis meetodi maksimum eeldaks siira kommunikatsiooni korral kindlasti alltähendust 'psühholoogiliselt raske', 'eluinstitkti tõttu raskesti teostatav' vms.; "õige", trikitegija enda poolt silmaspeetav alltähendus on aga 'füüsiliselt üliraske, võimatu'. Ka kogu agregaat on lisaks kirikutorni suhtes väliselt kenasti sümmeetriliseks korraldatud (üles / alla), nagu juhtub lühinaljades tihti. Oma tegeliku pragmaatilise või "skeemilise" konteksti poolest pole aga tornist alla hüppamise ja torni otsa hüppamise vahel mitte kui midagi sümmeetrilist, ei antiteesi ega muus mõttes.

Sõna kui tähejärjendi ja sõna kui oma referendi meelega äravahetamine on samuti mitmetes keerdküsimustes ekspluateeritav trikk:

Mis on Tartu keskel? ("õige" vastus pole mitte 'Emajõgi', 'raekoda' vmt., vaid 'r-täht')

Siin on ilmselt rikutud kvantiteedi ja meetodi maksimumi: siiras kommunikatsioonis tulnuks öelda vastavalt "sõna Tartu" või "Tartu linna".

Obstsöõnsus, mille kohta on siin järgnevas eraldi veidi põhjalikum skits @ , on keerdküsimuste (nagu ka mõistatuste, naljade jm.) tehnoloogias hea segadusseajamisvahend ja polüseemiamängude lisatugi igal sammul, kuna ühiskondlikud olendid teavad, et "basic instinct" on asi, mida on tarvis siivsas suhtluses vältida ning selletarvis on olemas eufemisme jm. võtteid.

Mis on naisel särki all? ("õige" vastus: palistus)

Küsimus juhib tõlgendaja mõtted üheselt teatud suunas, ta satub segadusse ega märkagi eeldatavasti, et rõivaste kohta tarvitatusena on sõnal *all* peale tähenduse 'seespool' ka tähendus 'alumises servas'.

Ka **küsisõna ise** võib olla see koht, kuhu polüseemial rajanev suhtlemisviga on peidetud, nagu nägime juba partide ujumahakkamise näite puhul. Veel paar lisanäidet:

Missuguseid puud on metsas kõige rohkem? ("õige" vastus: kõveraid)

Relevantsusmaksimum näib nõudvat, et kui räägitakse puude erinevusest, st. liikidest, siis peetakse silmas eelkõige mingeid pragmaatiliselt olulisi, tähtsaid liigitusaluseid: nt. kased, kuused, lepad, kadakad jne. Tegelikult tuleb aga välja, et *missugune?* oli pandud tähendama mitte 'mis liiki', vaid 'millise kujuga'.

Mis aeg on siis, kui kell lööb 13 pauku? ("õige" vastus: siis on aeg kell kellassepale viia)

Taas on meelega ära vahetatud sõna *aeg* kaks alltähendust — 'kellaaeg' ja 'õige, sobiv aeg'.

Eesti sotsialismiaegses keerdküsimuste fondis oli igal sammul poliitilisi nükked, vahel väga võimsa üldistusjõuga ja heuristilisi salvamisi, mis sellele, kes taustolusid tundis, väga kõnekad ja nauditavad olid.

Millised on sotsialismi kolm võitu? — Vähevõitu, kallivõitu, sitavõitu (NB! kindlasti Eestis leiutatud küsimus)

Millised on sotsialismi kolm põhiheli? — Kopikakõlin, peedika kulin, Brežnevi mulin

Mis see on: korruga käib, seisab ja jookseb? — Viinavõtmene käib, töö seisab ja palk jookseb

Poliitilistesse keerdküsimustesse võidi kontsentreerida ka konkreetsemat ajakajalist teavet:

Mis vahe on tavalistel ja väikekorterites kasutatavail ööpottidel? — Väikekorterite omadel on sang sissepoole

Võib-olla elab keegi teistki veel Mustakal või mujal 60-ndail aastail ehitatud hruštšovkades, kus arhitektuuri põhiprintsiibiks oli nimelt seesama "sang sissepoole", st. ruumi ja materjali kokkuhoid, köögid olid 4–5 m² suurused ja kööki pääses mitte esikust, vaid elutoast.

Mida teha aatomirünnaku puhul? — Võtta valge lina ümber ja astuda paanikat tekitamata surnuaia poole

See absurd on õieti vaid pisut-pisut korrastatud koopia tollest absurdist, mida kujutas endast nõukogudeaegne nn. tsiviilkaitse, mille õppusi pidid igal aastal kord või mitu läbima kõik nõukogude kodanikud lasteaiast kuni raugaeani: Neil õppustel soovitati valge lina ümbervõtmist ja vundamendijäänuse vmt. taha pikaliheitmist tuumarünnaku korral tõesti ja tõemeeli kaitsevahendina ning paanikasse sattumist loeti pea halvimaks, mis inimesega võib selles situatsioonis juhtuda.

Poliitilise keerdküsimuse (nagu ka anekdoodi) korral on tegelasrollide identifitseerimiseade narritamisküsimustega võrreldes täiesti teistsugune: küsija agressioon ei ole suunatud adressaadile, vaid nad on ühisrindes "kolmandate jõudude" vastu. Tahaks küll loota, et poliitiline aspekt ei saa eesti tulevikupilas enam iial nii kandvat rolli, kui tal oli lähiminevikus. See lootus võib täide minna muidugi vaid siis, kui meie lähitulevik ei kujune lähimineviku kordusetenduseks.

*

Keerdküsimused ja mõistatused on sattunud ka **humoriteooriate** vaatevälja. Olulisim autor, keda siin nimetada, on ilmselt **Albert Rapp**, psühhoanalüütilise suuna teoreetik, kellega oleme oma huumorikursuses juba põgusalt kohtunud ning kelle peateos on "*The Origins of Wit and Humor*" (1951).

Sigmund Freud on, nagu teame, psühhoanalüüsi ja ka psühhoanalüütilise huumoriteooria isa (vt. tema huumoriteooria kohta lähimbrusest ka **Astrid Tuisu** kirjutist @). Psühhoanalüütiline huumoriteooria kuulub nn. leevendus- ehk lõõgastusteooriate hulka ja selle peamised teesid on:

1) huumoril on oluline roll psühholoogiliste nn. asendusmehhanismide hulgas, mille kaudu inimene transformeerib oma sotsiaalselt vastuvõetamatud agressiivsed impulsid vastuvõetavaks ja saab nad niimoodi välja elada;

2) huumor on omamoodi otsetee, "shortcut", mis võimaldab säästa hulga närvienergiat.

Huumor, naer üldse on tõepoolest paradoksaalselt kahenäoline ilmum, mille üle teoreetikudki on alatasa imestanud ja päid murdnud: ühes küljest nii kena ja leebe, teisest küljest nii julm ja sõjakas.

Rapi jaoks on huumor põhimõtteliselt võitlus, duell, võitja väljaselgitamine. Ta arvab, et kogu huumori ajalugu algab sellest juubeldusmõirgest, mille saatel karvane esivanem oma äsjavõidetud vastase verise laiba kohal kivikirve taeva poole tõstis. Rapp leiab, et huumori ajaloo põhitrendiks on siiski olnud liikumine tooremate vormide poolt leebemate ja humaansemate poole.

On tõendeid selle kohta, et naer võis inimese arenguloos üldse olla vanem kui kõne. Ja sõnaline huumor pole kindlasti huumori esmavorm ürgduellist eemaldumise protsessis, vaid pigem need teolised naljavormid, mille praeguste järeltulijate ingliskeelseks nimeks on *practical jokes*: nõelte ja rõhknaelte panek toolipõhjadesse, sabade ja siltide kinnitamine ligimeste kuueselgale, "sarvede" tegemine fotodel, veetopside asetamine poikvel uste ülaservadele jpm. Ja üldisemalt — naer füüsilise ebaõnne üle, nagu Rapp seda nimetab (nt. teise kehaliste puuduste, inetuse, haavade ja sinikate, õnnetuste, äparduste, haigetsaamise üle) võiks kuuluda naeru primitiivsemate vormide hulka.

Kuna inimese **ontogenees (isendiareng)** mitmes mõttes jälgendab ta **fülogeneesi (liigiarengut)**, siis on paljud uurijad leidnud, et lapsed on hea polügon ka huumori algsemate vormide jälgimiseks, et laste omavahelises suhtlemises leidub palju looduslik-spontaanselt julma jne. (Meenutagem Goldingi "Kärbeste jumalat": "Tapa siga! Veri välja! Kõri maha!") Nali on selle eneseületamise teekonna endale teadvustanud ja oskab ka ise ironiseerida oma toore lapsepõlve üle — nii nt. eesti rahvanaljandis: "Küll sai eile nalja, kui isa suri: küll ta siputas ja saputas, enne kui hing välja läks!"

Ajapikku, sotsialisatsiooni arenedes mõtles inimene oma agressiivsuse väljaelamiseks, oma üleoleku näitamiseks välja vahendatud vormid:

mõistuslik üleolek asendas füüsilise;

sõnaline käitumine asendas teolise.

Ning inimene õppis naeruväärset mitte ainult spontaanselt juhtumitest ära tabama, vaid seda ka ise tegema ja esile kutsuma. Rääkimine ongi saanud põhivahendiks selletarvis.

Rapp annab mõista, et huumori ja naeru arengul humaansuse suunas võib olla ka religioonist tulenevaid põhjusi. Ja tõesti, kui me loeme Piiblit, siis Vana Testamendi Jehoova astub meie ette julma ja halastamatu Vihkamise Jumalana, Uue testamendi Kristus seevastu on Armastuse ja Andestamise Jumal. Naeru arenguloo lõpus, väidab Rapp, paikneb samuti armastav ja andestav naer. Ning samuti iseenda üle naermise võime.

Vaimukusduell on üks huumori arengu vahevorme, ja selle etapi esindajaiks peab Rapp paljusid asju, mis meie jaoks on folkloori lühivormid:

mõistatused,

keerdküsimused (*conundrums*);

kalambuurid ja sõnamängud (*puns*);

retoorilised tõrjevormelid (*repartees*);

pilkevormelid.

Mõistatuste kohta märgib Rapp, et ajaloost on teateid mõistatamisvõistlustest, on sõlmitud sellealaseid kihlvedusid jne. Ka tänapäeva inimesel on säilinud orgaaniline soov ise omal jõul lahenduseni jõuda ("Ära ütle! Las ma ise mõtlen!"). Vaimukusduelle ei peetud alul sugugi mitte meeelahutuseks, see oli üks neid duellivorme, mille kaudu inimekari oma hierarhiat paika pani (nagu loomakari tänapäevani). Nali oli alul vaid nende duellide kõrvalprodukt, kuid õnnestunud kõrvalprodukt, mis köitis tähelapnu, püsistus ning sai hiljem põhiproduktiks. Rodeo ja sportlik vehklemine on duellide humaniseerumise paralleelvormid naeru kõrval.

Mõistatus, ütleb Rapp, on meelega peitmine. Lahenduse otsimisega kaasneb suur psüühiline pinge, lahendus leitakse äkitselt ja see toob kaasa meeldiva lõõgastuse — kõik see on huumori loomulik konditsioon. Rapp

ütleb, et mõistatuses on kaks aspekti — kreatiivne ja kognitiivne, ning arvab, et võiski valitseda tööjaotus, kuna sootsiumis leidis neid, kes olid eriti osavad mõistatusi tegema, kui ka neid, kes olid osavad neid lahendama; need võimed ei tarvitsenud tingimata koos käia.

Rapp ütleb ka seda, mida oleme juba mujal rääkinud: tavamõistus on piisavalt, optimaalselt heatahtlik, ta ta jätab vastajale šansse. Põhimõtteliselt on mõistatuse esitaja / lahendaja ning nalja rääkija / kuulaja rollid kaunis analoogilised: ka nalja kuulaja otsib lahendust; puänt pakub lahenduse; puändi mahamagamine on suur häbi.

Conundrums-žanri, so. keerdküsimuste kohta ütleb Rapp tas seda, mida me juba eelnevast teame: see jätab lahendamiseks vähe šansse, võistlusmoment kui selline on kadunud, võitaj on juba ette otsustatud. Dialog taandub tegelikult jutustuseks. Rapi näide:

Väike loom. Suur hulk karvu. Ja suur, suur süda. Kes see on? — ??? — See on skunks: *he would give you his last* [sent]

Viimane hääldusvorm moodustab kalambuuri, kuna seda võib mõtestada sõnana *cent* 'tsent' kui ka sõnana *scent* 'hais'.

Võistlemisakt on niisiis selgelt asendunud petmisaktiga, kuid teisalt on ka rollid ümber jagunenud ja naer muutub pigem ühisnaeruks, kuna on ette teada, et äraarvamiseks šansse pole, seega ka mõistuseproovi kui sellist pole, kaotajat ja kaotust kui sellist samuti pole. Esmakordselt vaimuse ajaloo muutub pettasaamine petetule meeldivaks. Tähelepanu kandub dialoogi osaliste rollidelt enam tekstile endale, avaneb võimalus ohutult nautida keelemängude ilu. Nali kui jutt ongi selles plaanid järgmine aste: siin on kogu tähelepanu suunatud juba tekstis toimuvale.

Kalambuur e. **pun** pole Rapi arvates samuti midagi põhimõtteliselt muud kui lühenenud kalambuurne *conundrum*. Rapp õpetab lugejaid ka ise kalambuure tegema. Näiteks:

Miks teatud aega kutsuti *Dark Ages*? — Sest tollal oli palju [naitš], mille mõtestus hakkab siis ostsilleeruma sõnade *nights* ja *knights* tähenduste vahel.

Kus aru saada, kas puu on isane või emane? — Tuleb vaadata ta [limz] — st. kalambuurne mäng toimub homonüümipaari *limbs* : *limbs* tähendustega 'jäsemed' ja 'õiekrooni v. lehe servad'.

Rapp millegipärast kalambuuri eriti ei armasta ja ütleb, et see on tagasilööki naeru arengus, see on osaliste rollijaotuse plaanis hoop selja tagant, kuna keegi võidakse haarata mängu nii, et ta ise ei teagi, et ta sinna on haaratud. Kuid asjal on teisalt ka sotsiaalselt arendav, kasvatuslik mõte: teadvustub tõik, et ühiskond ootab oma liikmeilt väikeste solvumiste mahasurumist ja mitte-väljanäitamist.

VI. OBSTSÖÖNSUSE MENETLEMISMOODUSEID MÕISTATUSTES JM. FOLKLOORIS

Keerdküsimuste juures oli juba juttu sellest, et on kaks põhitüüpi tabusid, millele folkloor tavatseb reageerida:

- 1) poliitilised tabud;
- 2) seksuaaltabud, või üldisemalt: obstsöönustabud.

Obstsöönusel ja erootikal on ühtlasi loomupärased ja keerukad seosed koomilisega, huumoriga, naljaga. Ma ei püüa hakata neid siin lähemalt vaatlema.

Tähtsamad koomikateooriad

Nimetan lühidalt üle huumoriteooriate põhitüübid (või -aspektid), mida käsitlustes tavaliselt nimetatakse.

1. Inkongruentsi- e. kokkusobimatusteooriad

Nalja juures (nagu ka nt. metafoori juures) tekib ikka mingi vastuolu või kokkusobimatuse tajut, siin on midagi "valesti", midagi tuleb ümber mõtestada, et naljast aru saada.

Nt. minu lemmiknali kalamaksaõli joomisest:

Onu imestab:

Oi, Juku, sa jood kalamaksaõli! Kas vastik ei ole?

— On küll, aga isa annab mulle iga korra eest 20 senti.

— Ja mis sa selle rahaga teed?

— Mul on selline piluga siga, korjan sinna sisse.

— Ja kui siga täis on, mis siis saab?

— Siis isa lööb sea katki, võtab raha välja ja ostab uue kalamaksaõli.

Kuulaja saab siin alul jupikaupa teada hulga justkui väheütlemaid asju: Juku joob kalamaksaõli, see on vastik, kuid ta saab kompensatsiooni, Juku on pealegi pragmaatiline laps ega lase raha tuulde, vaid korjab sea sisse. Kuulaja (kui ta on esmakuulja) ei saa arvatavasti aru, kuhu nali välja viiakse ja millega see võiks lõppeda. Kuni Juku ütleb: "Siis isa lööb sea katki, võtab raha välja ja ostab uue kalamaksaõli." See on koht, kus tekib hetkeline vastuolutaju: midagi on väga viltu. Ja kohe plahvatab ka mõistmine: vaene loll laps, ta ei saa ju tegelikult oma piinade eest mingit kompensatsiooni, see kõik on pettus ja näilikkus! Talle näib täisealiste maailmast saadud muljete põhjal vist, et raha on kuidagi iseenesest juba hüve, mitte aga võimalus raha eest midagi meeldivat vastu saada! Ta on pandud igavesti sellesse oravarattasse ja ta ei saa vist ise arugi, kui rängalt teda petetakse, sest ta räägib onule kõigest rahulikult ja meeleldi! Ta ei näe matti ühe käiguga, see on talle juba käsitamatu sõrmkübaramäng!

Teine valvenäide:

Blondiin sõidab autoga.

Autoraadio ütleb: "Te kuulake Sky Plus'i."

Blondiin mõtleb: "Kust põrgust nemad seal ometi teavad, mida mina siin oma autos kuulan!"

See on nii raske nali, et adekvaatne sisseelamine blondiini mõttemaailma võib veidi aega võtta, kuna mõtlemine on nii rafineeritult jabur. Jaburustaju on kindlasti ülirumal jne. See lähenemisnurk oli valitsev nt. nõukogude koomikateooriates, nõukogude käibeestetikas üldse oli paljastamine seatud vaata et kunstiväärtuste esmakriteeriumiks.

2. Halvakspanu- e. hukkamõistu- e. kriitikateooriad

Nali on enamasti nali kellegi pihta, kellegi aadressil. Nali justkui paljastab kellegi juures mingeid puudusi (st. omistab need talle). Juku on rumal, blondiin on ülirumal jne. See lähenemisnurk oli valitsev nt.

nõukogude koomikateooriates, nõukogude käibeestetikas üldse oli paljastamine seatud vaata et kunstiväärtuste esmakriteeriumiks.

3. Kergendus- e. leevendus- e. lõõgastusteooriad

Seoses **Albert Rapi** ja keerdküsimustega mainisime juba **Sigmund Freudi**. Leevendusteooriad ongi eelkõige psühhoanalüütikute vaateviisi väljendavad teooriad. Inimene on ümbritsetud kõiksugu keeldude ja

kitsendustega ning huumor on üks vahendeid neist möödahiilimiseks, mentaalse energia säästmiseks ja vabastamiseks. Seksuaaltabud on vist kõige universaalsem tabuliiik ja nali annab võimaluse oma seksuaalset agressiivsust välja elada, teisendades selle nn. sublimatsiooni teel sotsiaalselt ja eetilisel vastuvõetavasse vormidesse. Ja need põhikohad, mille kaudu folkloor seda tööd teeb, ongi naljad ja mõistatused.

Folklooris (ja ka keeles ja retoorikas) on obstsöönustega opereerimiseks kaks põhimeetodit, mis töötavad põhimõtteliselt selsamal viisil, nagu töötab metafoor:

- 1) **midagi tegelikult mitteobstsöönset lastakse näida obstsöönseena;**
- 2) **midagi tegelikult obstsöönset lastakse näida mitteobstsöönseena.**

Annikki Kaivola-Bregenhøj uurimus erootilistest mõistatustest

Annikki Kaivola-Bregenhøj, tuntud mõistatuste uurija on avaldanud Joensuu väljaantavas folkloristlikus e-ajakirjas "Elektroloristi" (1997, nr. 1) väga hea ülevaate "*Sexual riddles: the test of the listener*" — vt.: http://cc.joensuu.fi/~loristi/1_97/kai197.html

Ta märgib, et selleteemaliste või -meeleliste mõistatuste esinemus publikatsioonides on mitmekihilise tsensuuri tõttu üsna vähene, kuid nt. **Christfried Gananderi "Aenigmata Fennica"** (1783) on selles mõttes üks harvu erandeid. **Archer Taylorig "English Riddles"** (1951) seevastu on oma ainevaliku poolest üpris puritaanlik.

Kaivola nimetab mõistatuste kohta u. samad obstsöönusega opereerimise moodsused, mida äsja mainisime folklooris ja retoorikas käibivate üldvõtetena, ning ütleb, et kurnamine (st. võitegemine) ja (kooguga) kaevust veevõtmine on soome kahemõttelistes mõistatustes ühed sagedasemad vastused.

Rootsi uurija **Inger Lövkrona** on püüdnud rootsi mõistatustest leida mees- ja naistegelaste erinevaid iseloomustusi: mees esindab tema väidet mööda mehe seksuaalset egotsentrismi ja mehepäraseid kujutelmi naiste ja nende seksuaalsete omaduste kohta, naine seevastu on vastuvõttev ja passiivne pool. Kaivola ise leiab, et mõistatustes on põhirõhk siiski ikka tegevusel, aktil, mitte tegelastel kui sellistel.

Tavalisim mõistatustes on see alljuht, kus tekstisse on meelega sisse kootud kahemõtteline kujund. Roppuste otsest väljaütlemist mõistatustekstides peab Kaivola pigem tehnilisteks või stiilivigadeks ja ütleb, et soome mõistatuste hulgas ei ole selliseid kuigi palju. (Eesti materjali sagedusandmed kinnitavad muide sedasama.) Selles mõttes on eri kultuurides siiski suuri erinevusi — nt. mari mõistatustes leidub rohkesti avameelselt seksuaalseid kujundeid.

Kaivola peatub lähemalt mõistatamise kontekstidel ja situatsioonidel. Ta on otsinud teavet erootiliste mõistatuste mõistatamise ja funktsioonide kohta mitmeis kultuurides.

Põhifunktsiooniks näib olnuvat n-ö. erootilise temperatuuri tõstmine: Soomes on nt. poisid noorte segaseltskondades ühistööde ajal esitanud tüdrukutele kahemõttelisi mõistatusi. Seksmõistatuste põhililjelejateks on ilmselt olnud mehed. Praegusel ajal on küll suitsupauside jm. jõudehetkede ajal moes mitte niivõrd traditsiooniliste, kui just uuemate keerdküsimuse vormis üksuste esitamine. Kogu "seksloori" kohta tervikuna on väidetud, et see on märksa vähem pärsitud ja tõkendatud ühesoolistes kui segaseltskondades (jutt kehtib ka vastavate naljade kohta). Sel võis olla ka soolise rühma kokkukuuluvust tugevdav funktsioon. Kahemõtteliste mõistatuste esitamise psühholoogilised funktsioonid võivad olla erinevad meeste ja naiste juures, ehk ka erinevaid sotsiaalsetel kihtidel.

Stanley Brandes on uurinud erootiliste mõistatuste kasutamist ühes Hispaania külas ja psühhoanalüütilises vaimus arvanud, et nii meeste kui ka naiste jaoks on erootiliste mõistatuste mõistatamise omalaadse ekshibitsiooni funktsioon — see on teatav vualeeritud genitaalide paljastamise moodus. Seksteemaliste anekdootide kui ka kahemõtteliste mõistatuste kultiveerimine meeste poolt võis olla omalaadne meheliku jõu demonstratsioon, omalaadne võrgutamise või flirtimise (või erandjuhtudel ka vägistamise) vorm. On oletatud, et ehk osalesid ka naised omal moel sellistes erootilistes mängudes. Kuid vähemalt soome rahvaluulesaatjate ja kutseliste kogujate muljed on olnud sellised, et naisinformandid on üsna järsult keeldunud sedalaadi materjali esitamisest ja vestluste teistele teemadele juhtinud või hoopis katkestanud.

Teisalt juhib Kaivola tähelepanu sellele, et soome seksmõistatustes näivad domineerivat just naiste elualade ja töödega seotud vastused (u. 40%); meeste aladega on seotud vaid 15% ja ülejäänud 45% neutraalsete, markeerimata aladega agraarses elulaadis. Vastavad sagedused soome mõistatuste üldkogumis on sootuks teised: ainult 24% on siin seotud naiste, 23% meeste ja 53% üldolmega. Kaivola arvab, et põhjuseks pole siiski olnud see, et taolisi mõistatusi oleksid sepitsenud peamiselt naised, vaid et naised olid ehk selliste mõistatuste esmaseks sotsiaalseks märklauaks ja seetõttu köideti seksuaalseid vihjeid just naistele tuttavamate denotaatide külge (sest mõistatuse kui ümberütleva kujundi konstrueerimine algabki tõenäoliselt just vastusest).

Igatahes on noorte juures igasuguse seksloori viljelemine olnud ka segaseltskondades päris sagedane meeleahutus. Kuid jällegi on raske leida selle kohta päris paikapidavaid andmeid, sest folkloorikogud on neist võrdlemisi tühjad. Teisalt on teada seegi, et seksloori kasutamise reglement eri kultuurides on sõltunud religioosest taustast, meeste ja naiste sotsiaalsest seisundist jne. **Donn V. Hart** (1964) on leidnud, et nt. Filipiinidel pole seksteemasid peetud mingilgi määral prohibitoorseiks, vaid seks on pandud samasse ritta muude meeldivate tegevustüüpidega, nagu sügamine või haigutamine. Või nt. quechua-indiaanlaste kultuuris on seksloori tundmine ja harrastamine pandud otsesesse korrelatsiooni inimese seksuaalse "eneseidentiteedi" otsingutega ja juba lapsed on sekslooriga kursis ammu enne tegelike sekssuhete algust.

Soome kogujailt on teateid, mis näitavad, et erootilised mõistatused on olnud teatav initsiatsioonakt, sootsiumi uutele liikmetele kohaldatav käitumistest (nt. uute teenijatüdrukute "kodustamisel" külapoiste poolt). Selles mõttes on nad ilmselt lihtsalt üks alaliik väga laialt levinud uustulnuka-testide hulgas, kuhu on liitunud palju igasugust muudki pila. Uustulnukas tuli narritamisest edukamalt välja, kui ta mängu teatud piirini kaasa mängis ja oma nutikust ja espiidilmutas. Vihastamine ja solvumine tõid kaasa seda innukama narritamise.

Kaivola mõönab, et tänapäeval, kus vanem mõistus on taandunud, on esiplaanile tõusnud uuem (keerd)küsimusvormiline seksloor.

Erootilised mõistatused võisid oma funktsioonilt olla ka protest iganenud, vanamoeliste käitumisharjumuste vastu. Nad võisid olla ka vahendiks suhtlemisjää murdmisel.

Keelatu ja lubatu piirid on ka eri aegadel olnud erinevad. Üksteise taluvuspiiride testimine, samuti sotsiaalsete normide testimine jätkub seksloori, sh. erootiliste mõistatuste abil ka tänapäeval, kus seks on enam-vähem lakanud olemast tabu. Kaivola märgib, et ealine konfiguratsioon on seejuures küll kardinaalselt muutunud: kui varem oli mureks, kuidas säästa laste kõrvu ja meelt täiskasvanute ropendamise eest, siis nüüd pigem see, kuidas kaitsta vanemate kõrvu ja meelt laste ropendamise eest.

Kaivola kõneleb lühidalt ka seksmõõtmest piltmõistatustes e. *reebustes* ning nn. *spoonerismides*, samuti *Mis ühist...?* ja *Mis vahet...?* -vormelitega keerdküsimustes.
[Vt. spoonerismidest lähemalt ka siin alamal.]

Juba varem, oma "*Nominativus absolutus*" -monograafia (FFC 222) sissejuhatuses on Kaivola öelnud midagi minu meelest väga tähtsat:

"Riddling is everywhere a social tradition requiring two role performers, a riddle poser and an answerer, and based on reciprocity between the two parties. The only exception to this mode of representation are trick questions, the very popularity of which lies in the fact that the correct answer cannot be deduced from the image, sexual riddles, the ultimate aim of which is to lead the answerer into stating precisely the "wrong" right answer that immediately comes to mind, and the current riddle jokes, in which the poser also takes the role of answerer." (lk. 8)

Ning veidi alamal (lk. 9): "... in the other guessing situation known in Finland the presentation of the riddle question is more important than finding the answer [Allakriipsutus minult. — A. K.]. This was the case with sexual riddles, not favoured or even approved of always if there were children present."

St. kahemõttelised mõistatused, kui sarnased nad teistega oma tekstiplaanis ka poleks, moodustavad funktsionaalses plaanis terava erandühma ja käituvad selles plaanis niisiis pigem keerdküsimustena, kus vastajat *in spe* eksiteele juhatakse, kui "siiraste" tavamõistatustena, kus kujund vastajat lahenduse äraarvamisel abistab. Nad on seega eriti rafineeritult petlikud. Ja nad pole üldjuhul ilmselt eeldanudki

tõsimeelset äralahendamist, vaid partneri segadusseajamist. Kuna see segadus lähtub tabueeritud sisuainest, on saadav efekt ju ehk tõhusam kui muude, "puhtmõistuslike" keerdküsimuste korral.

Pole nähtavasti kuigi oluline, kas taoline funktsioon täidetakse mõistatuse, keerdküsimuse või narratiivi kaudu. Vaatame paralleeliks näiteid (ju vist venelaenulisest) naljatiüübist, kus kõikjal säilib sama "kognitiivne mall" ning sama puäntvormel "Aga Teie mõttekäik mulle meeldib!", kuid konkreetne sisuaines võib oluliselt vahelduda ning sisaldada elemente, mis on arvatavasti võimelised funktsioneerima ka iseseisvate mõistatuste või keerdküsimustena:

- Õpetaja näitab klassile oma rusikassesurutud kätt ja küsib: "Lapsed, kas arvate ära, mis mul peos on?" — "Kriit?" arvavad lapsed kooris. "Õige, lapsed, ongi kriit," ütleb õpetaja ja tund jätkub.
Veidi aja pärast tõuseb Juku pingis püsti, käsi püksitaskus, ja ütleb: "Aga õpetaja, arvake Teie nüüd ära, mis MINUL pihus on!" Õpetaja läheb näost punaseks: böö, Juku, fui, Juku jne. Juku ütleb: "Tegelikult mul on kustukas peos. Aga Teie mõttekäik mulle meeldib!"
Kuuldud 1970-ndail aastail Kirjandusmuuseumis Olav Kiisilt
- Vene keele tund. Õpetaja ütleb lastele sõna esimese tähe ja viimase tähe ning lapsed peavad ära arvama, millise loomaga on tegemist. Õps: "Esimene täht on κ viimane a ja vihjeks teile: annab piima."
Juku: "Коза". Õpetaja: "Ei ole коза, hoopiski корова, aga sinu mõttekäik mulle päris meeldib..."
Juku ei saa rahu — kuidas nii, tema poolt pakutud variant, jumala õige variant ja ei kõlbagi...
Ajab käe püsti, saab õpetajalt loa ja küsib: "Mis sõna see selline on — esimene täht x , viimane $ü$, keskel y ?" Õpetaja: "Juku, marss klassist välja!" Juku: "Tegelikult on see sõna Хемингуэй — aga Teie mõttekäik mulle päris meeldib..."
Jokebook 6. mai 1996 (anonüümne saatja "Enc")
- Õpetaja pakub lastele mängu — asju ära arvata nende tunnuste järgi. Tuli Vovakese kord mõista. Ta loetleb tunnuseid: "Pikk, ripub, otsast tilgub, sõna koosneb kolmest tähest, keskmine on "u"...."
Õpetaja läheb näost punaseks ja käratab: "Klassist välja!!!!!" — "No mille eest, õpetaja?! See on ju dušš! Aga Teie mõttekäik mulle meeldib..."
Jokebook 1. dets. 1997 (anonüümne saatja "Tess")

Vaatame edasi näiteid obstsöönuste kahe vastandliku menetlemisviisi kohta kõigepealt eesti mõistatustest ja keerdküsimustest, seejärel mõnedest naljaainetest ja mujalt.

Näiteid eesti mõistatustest

Mõistatuste näited on toodud siis justkui 3 sarjana:

- 1) tekstid, mis sisaldavad eksplitsiitselt "paha" sõnavara;
- 2) kahemõttelise kujundi ja süütu tähendusega tekstid;
- 3) näiliselt "ohutu" kujundi, kuid obstsöönse tähendusega mõistatused.

Iga näitesarja pealkirja järel on sulgudes tähis **E** või **S** — esimene tähistab "ekskrementaalroppusi", teine "seksuaalroppusi".

1a1. Söök : *situb* -paarile üles ehitatud mõistatusi (**E**)

- Sealt, kust sööb, sealt situb* — Keris, leil (Vig 1888)
- Suvel sööb, talvel situb* — Heinaladu (Hlj 1888)
- Kõhust sööb, seljast situb* — Höövel (Hel 1874)
- Valget sööb, musta situb* — Põlev peerg (VMr 1889)
- Tuld süü, vett situs* — Piip (Ote 1889)
- Punast sööb ja musta situb* — Piip (Hel 1874)
- Raha sööb ja tuhka situb* — Piip (Lai 1897)
- Alt sööb, pealt situb* — Oherdi (Rei 1939)
- Tagast sööb, eest situb* — Püss (Võn 1895)
- Eest sööb, eest situb* — Püss (Vän 1897)
- Musta sööb ja valget situb* — Püss (Kõp 1903)
- Musta sööb ja punast situb* — Püss (Muh 1896)
- Raha sööb, tuld situb* — Püss (Pst 1889)
- Tina sööb ja tuld situb* — Püss (Trv 1893)
- Süse sööb, aga tuld situb* — Püss (Trv 1894)

Püsti sööb, külitu situb — Püss (Hls 1889)
Perssest sööb ja suust sittub — Vähk (Koe 1890/3)

1a2. Mõistatusi, mis sisaldavad "mittekirjakeelset" sõna *perse* (E)

Vanamiis nukan, perse pinde täüs — Ahi (Kan 1924)
Mees läheb metsa, peotäis peergu perses — Harakas (Pee 1927)
Pini hauk, perse pauk, kest küllä kükakil — Linakolkmise massin (Se 1929)
Tuhat turki, sada särki, läheb põllule, perse paljas — Kana (Iis 1936)
Üks karu, kaks perset — Katus olviaukudega (Kad 1888)
Käsi oisu persen — Kinnas (Krl 1889)
Laku perst — Kirvõst heotas (Se 1934)
Pea köökus, perse nõökus, jalad all kui murakalehed — Koer (Mus 1949)
Perses tsilgahas, suuhtõ pandas — Kanamuna (Se 1912)
Mõrsja ehiv metsa taga, peutäis peerge p[er]ses — Päike tõuseb (Äks 1894)
Kiki-miki mäe otsah, üts jalg perseh — Porovik (Se 1977)
Mäger mängib mäe pääl, perse tolmab taga — Jahu sõõlutakse (KJn 1870)
Pooleaastane poisikene, must lapp perses — Uba (Tor 1888)
Tillukene rakkakene lakub ega-alati pere perse ära — Tarelävi (Kan 1894)
Liislant, tuurlant, pakub perset taeva poole — Tuuleveski (Muh 1898)
Urr-urr, nurr-nurr, kaks karva perses — Vokk (Kuu 1937)
Talleke taga värati, perse pinde täis — Ägel (Trv 1888)

1b. Mõistatusi, mis sisaldavad eksplitsiitset "genitaalleksikat" (S)

Vanamiis nulgah, tilk suuh, türa hambih — Taaritõrdo iih aam, aami seeh pulk (Se 1940)
Mõista, mõista mõnni-sõnni, sugasõnni, tuhkamunni, laja lapiku lehe — Kartolis (Urv v. Krl 1892)
Üle putsi purre — Prees (Plt 1892)
Kümme kūrba ühe auguveere pääl — Lusikad kausiveere pääl (Äks 1889)
Tihasõl tillo titikõnõ, varblasõl väikene vitukene — Taarihaan (Se 1938)

2. Kahemõttelise teksti ja "süütu" tähendusega mõistatusi (S)

Selle sarja juures tahaksin tähelepanu juhtida folklooris nähtuval eetilisele ja esteetilisele polüfooniale. Meile on igasugu puhkudel lugematu arv kordi räägitud ja kirjutatud, et esiisad pidasid leiba pühaks ja austasid seda — ja neile väidetele on olemas kate folkloorses ja usundilises empiirikas. Ja teisalt näib leivasõtkumine Eestis olnuvad pea suurim inspiraator kahemõtteliste mõistatuste konstrueerimiseks.

Koigas karve sehen — Kuhjavarras (Trv 1889)
Muidu magusat kätte ei saa, kui harusid laiale ei aja — Hernekaun (Vig 1896)
Pealt must, seest punane, pistad sisse, on mõnus — Kaloss (Nrv 1992)
Isasel ripub ja emasel märg — Vibuga kaju (Jäm 1929)
Kui sisse läheb, siis väriseb, kui välja tuleb, siis tilgub — Kaevuvinn (Ksi 1923)
Sile läheb karvase sisse — Käsi läheb kindasse (Kuu 1963)
Ripendab ja tolgendab, igaiüks teda käperdab — Käterätik (Jäm 1929)
Neli kord aestas käib karune naiste reite vahel — Lambad niites (Rei 1889)
Vahel kõva, vahel pehme, mida kõvem, seda enam naesterahvad armastavad — Lehmanisad (Tor, dat-ta)
Pista sisse, tõmba välja, nikuta perset, töö läheb korda — Leiva sõtkutakse (Pal 1897)
Kui pistab, siis pirtsuub, kui tõmmab, siis tortsuub — Leivasõtkumine (Kad 1888)
Mida enam isand pistab, seda enam emand sallib — Leivasõtkumine (Trm 1894)
Ma tahan sind nikker nillida, et su kõht peaks suureks minema — Leivategemine (HJn 1889)
Tule minu juure, anna mulle suud, pane oma riist minu riista sisse — Aedavõti (Kos dat-ta)
Pia punane, kael karvane, ise alaspidi ripakille — Maasikas (Pil 1938)
Seest sile ja punane, päält must ja karvane — Muhv (TMr 1926)
Must mätas, mulk sehen — Kübar (Ran 1889)
Enne lakub ja pärast pistab — Niiti aetakse nõela taha (KJn 1870)
Must mulk, punane pulk — Porgand (Ran 1889)
Verrev mulk, valgõ pulk — Vabarnamari (Se 1927)
Tipi, tipi, kasta, kasta, ära turka tugevaste, ära valjuste vaota, ära riku riistukest — Pudru sees võiauk (Jür 1888)

Tüma ja valge, kõva ja kange, püksis kasvab, püsti seisab, noor himustab, vana ei taha — Pähkel (Jõh 1955)

Tõsta reit ja tõsta teist, pane karvane vahele — Hobuse rakendamine (MMg 1889)

Kaks auku vastastikku, pista sisse noh — Toobri kõrvad (Pst 1888)

Punane jupsib musta — Tuletegemine (Trm 1935)

Papa-mamma paaristiku, kahed reied ristastiku, kahed karvad vastastiku — Kraasid (Mär 1939)

Tütar tiine, ema aher, elab surnu reite vahel — Okk (Jäm 1977)

Plitsub ja plitsub perenaise jalge vahel — Võitegemine (VMr 1888)

Kribadi-krabadi kõhtu mööda, otsib auku sisse minna — Võti ja lukk (Koe 1931)

3a. "Süütu" kujundileksika, obstsöönne tähendus (E)

Rääkisime eespool sellest, et mõistatusi, niisamuti kui vanasõnu selgub olevat loodud kõige enam just pragmaatilisel oluliste asjade kohta, nagu toidud, riietusesemed, konkreetsed tööd ja tööriistad, koduloomad jne. Teine inspiiraator on olnud objektid, millest on jäänud huvitavaid (eriti visuaalseid, aga ka auditivseid vm.) muljeid. Seesuguste hulka näib olevat kuulunud ka nt. selline pragmaatilisel tühine lõik tegelikkusest nagu lamba fekaaliväljastustegevus (Erna Normanni mõistatuste kartoteegis on asutatud vastusmärksõna *Lammas juurde terve omaette allrühm Lammas roojab*) — vt. ka näiteid käesolevas seerias. Huvitava analoogia võib märkida, et lamba see eluaspekt on ajendanud ka ühe rahvapärase võrdluse teket — inimese kohta, kes räägib pobinal, öeldakse: *Nagu lammas situb kobrulehe peale ~ paberi peale ~ laudpõrandale.*

Vihma sadab kahe samba vahelt — Kusemine (Kuu 1960/4)

Mees läheb metsa, viskab looga lumme — Kuseb lume pääle (Hel 1874)

Vesi juusk üle lepälehti — Kusemine (Rõu 1895)

Lihane pakk aab muste ube väilla — Lammas situb (Kos 1892)

Köster näitab näpuga, kirik läheb välja — Lammas situb (Hlj 1889)

Peremies tostab peugla üles, pere kaik lähteb pilla-palla — Lamba sittumine (Kuu 1903)

Sada roodu tantsivad, pänt-rönt lööb põialt pääle — Lammas situb (Tor 1888)

Pekker tõstab põialt, mustad saiad tansivad — Lammas situb (Kaa 1939)

Vanamees huikab kahe mäe vahel — Peer (SJn 1890)

Susi oroh undas — Piir (Se 1929)

Siist sõit siidisaks, siist siidikuningas, and suud sulasille, and kätt noorile mehile — Puss, piir (Kan 1889)

Nahkpüss, udukuul, kandu laseb, pähe mõidub — Peer (Vig 1896)

Sile pale, nina põle, üks silm peas, seegi pime — Tagumik (Muh 1958)

Mees lähleb metsa, teeb ilma vardata kuhja — Sitahunnik (Jõh 1889)

Miis läheb mõtsa, pistab tiku tii viiri — Situb (Hls 1889)

Tõsõl pool mäke luvvas kuhja, tõsõl pool satas vihma — Sittumine ja kusemine (Ote 1889)

3b. "Süütu" kujundileksika, obstsöönne tähendus (S)

Verstapost kuusikus — M... (Lai 1937)

Hõbeora, kuldkerä, kaks teemandikivi sees — M...d (Lai 1888)

Põrilind põesas, kaks muna kurgu all — M... (Vig 1896)

Kahe rattaga kaarikas, sületäis heinu peal — M... (HJn 1889)

Vanamehe päss ilma küüdseldä — Tilk (Vas 1903)

Kaks poega uputavad isa ära — M... (Khk 1909)

Hiirepesa levalõime otsa siis — Naisterahva asi (Hää 1969)

Must mõisa ja punased piidad, karvane katus pääl — Naiste asi (Pde 1926)

Oh sa ime, esi pime, habe suus ja hambid pole — P... (Hls 1889)

Ruhik sammelde sehen — Naise asi (Krk 1936)

Kaju kadakapõõsas — Naise suguelund (Krk 1940)

Allikas haukubu all — Pibi (Hlj 1892)

Nahkkott ja narmad suus, suu alaspidi, aga peab vee — Naiste asjad (Kaa 1938)

Surnu tõuseb elavaks, mõõdab haua sügavust, valab silmapisaraid, sureb jälle ära — Meessugu (Krk 1974)

Verrev kikakõnõ tsaga musta mätäkeist — Miis naase man (Se 1935)

Hiir lääp urgu, kaits kullust kaalan — Mehe asi (Krk 1936)

Üte haluga kütetäs ahi, sais ütessä kuud kuum — Käima pääl olek (Ote 1893)

Vehmer lätt vesitarre, jätt koti kolu pääle — Sugutegemine (Krl 1887/94)

Nudi pääga Rein lääb karvakortsi — Mehe suguliige (Trv 1940)
Nahkne saun, karvane keris, üks vihtleb ja kaks viskavad leini — Meesterahva asi (Lai 1897)

Kahemõttelisuste tekitamise leksikaalsed põhivahendid eesti mõistatustes

Substantiivid:

auk, mulk, pilu
juurikas, kaigas, pulk, riist
kott, kera
ots
harud, reied
karvad

Adjektiivid jm. seisundimäärangud:

alaspidi, ripakil, tolgendab, ülespidi, püsti, tõuseb
kõva/pehme, suur
sile/karvane, paljas
märg, libe
must/punane, must/valge

Adverbiaalsed vm. kohamäärangud:

all/peal ~ alumine/pealmine
sees(t)/peal(t) ~ väljas(t), sisse
sügavale
jalge vahel, reite vahel, kõhu peal, allpool naba, seljas, püksis

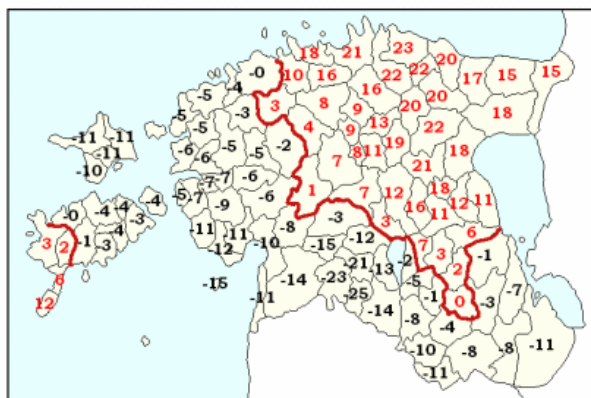
Verbid:

annab/saab
seisab
väriseb
tallab, pistab, paneb, torkab, suskab, topib, vajutab, jupsib, näpib, nühib
pirtsuab, plätsuab, supsuab, ähib, puhub,
tilgub, vahutab

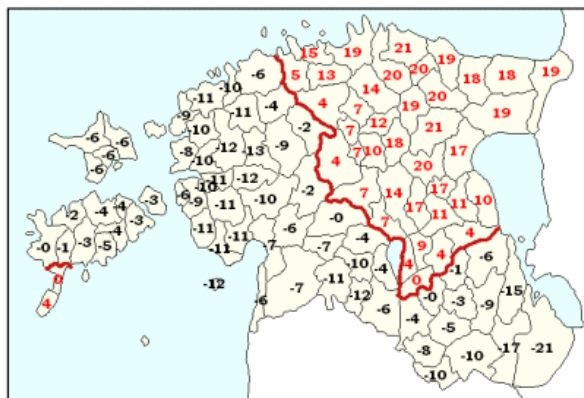
Tabuteemade ja/või -leksikaga seotud mõistatuste suhteline levik Eestis

Tundsin põgusalt huvi ka selle vastu, milline võiks olla kõnealuste mõistatusainete osakaal Eesti eri aladel. Oletasin, et siin võiksid esile tõusta mõningad perifeersed piirkonnad (Setu, Saaremaa vm.). Koostasin regressioonivälja, kus x -parameetriks oli igast Eesti kihelkonnast üleskirjutatud mõistatustekstide üldarv, y -parameetriks aga samast kihelkonnast pärinevate "selliste" mõistatustekstide arv, normeerisin välja ja arvutasin residuaalid. Selles hinnangus võib olla müra Setu osas, kuna see on oma ainehulgalt kaugelt suurem kõigist teistest üksustest, seega välja otspunkt, seega moodustab teada-tuntud normeerimisprobleemi. Kuid täiesti regulaarselt selgusid statistilist normi ületavat mitmed kirdepoolsed (Virumaa ja Põhja-Harjumaa) kihelkonnad. Tegin kaks vaatlust: ühes oli hinnangu all kogu asjaomane aines, teises "S-tiiba" kuuluvad mõistatused — silutud kartogrammide nende kummagi kohta on toodud siin alamal. Neilt näeme, et favoriidiks osutus tõesti Eesti kirdeosa (väikest normiületust on märgata ka Sõrves), absoluutseks favoriidiks aga Simuna — minu kodukihelkond!

TERVIK

"S-OSA"

Näiteid eesti keerdküsimustest

A. Obstsöönne assotsiatsioon (ootus) — "süütu" vastus:

Mis on naisel särki all? — Palistus

Mida teeb naine istudes, mees püsti ja koer kolme jala peal? — Tervitavad

Mis on 4 tähega, algab m-tähega, asub allpool vööd? — Mõök

Mis see on: 4 tähte (nende seas m ja n), mõnel pikem, mõnel lühem, abielludes antakse noorele naisele? — Nimi

Mis on taadil ees ja eidel taga? — t-täht

Mis see on: punane ja väriseb jalge vahel? — "Jawa"

Mis see on: 10 ~ 12 cm pikk, pool punane, ots valge, mõnel seisab, mõnel mitte? — 10-rublane

B. Justkui neutraalne küsimus — obstsöönsete assotsiatsioonidega vastus

Miks kirjutatakse kepp kahe p-ga? — Et pikem oleks

Miks armeenlastel alati veab? — Sest Fortuna kardab neile selga keerata

Millega võib mune värvida? — Pintsliga, kui kõdi ei karda

Mis on sardell? — Viiner ärritatud olekus

Miks ei võeta naise armeesse? — Täidavad valesti käsklust "Pikali!"

Miks on lehmadel silmad vesised? — 3 korda päevas lüpstakse, kord aastas näidatakse pulli

Miks kukel pole käsi? — Sest kanal pole pükse

Miks on lest lame? — Magas vaalaga

Nn. spoonerismide näiteid (Annikki Kaivola-Bregenhøj järgi)

Täisvastuse saamiseks tuleb vastuse mõnedes sõnades esihäälikud ära vahetada

- *What is the difference between a nun and a girl in a bathtub?* — The nun has hope in her soul...
- *What's the difference between a chorus girl during the day and a chorus girl at night?* — A chorus girl during the day is fair and buxom...

Vrd. analoogilisel põhimõttel töötavaid eesti folkloorseid anagramme: *Juta Silk, murukannike* jts.

Taoline anagrammimäng võib nähtavasti olla ka individuaalharrastuseks — leidsin nt. anonüümse saidi Eesti netis —

<http://www.fortunecity.com/rivendell/ultima/98/sonad.html>

Seal esinevad järgmised jpt. üksused:

jube linn

mudased mehed

mullivann

Nissi nukuteater

patsid punti

pundunud mats

singli hitt

tihedad vallid

Tiidu kell

tunnid muusikutega

tünnitüis mutreid

vigased setud

viisakas rott

vilunud kutt

Kui olin mais 1999 EKS-is pidanud siinse jutuga umbes samateemalise ettekande, rääkis üks mu tuttav mulle üllatava tõsielujuhtumi, mis tõendab, et spooneristlikud "rimaldad" nagu malapropismidki (mõlemad baseeruvad lõppeks metateesil) võivad tekkida ka spontaanselt. Praamitais reisijaid oli tulnud Muhust ja osa neist asunud Tallinna? suunduva bussi peale. Mõni aeg pärast bussi startimist avastas keegi tädi õudusega, et tal pole enam oma reisikotti, tahtis selle elamuse vormistada spontaanseks hüüdeks "Jumal küll, kott jäi Virtsu!", kuid tegi meeltesegaduses metateetilise vea. (Meeltesegadus on teatavasti ka malapropismidele soodne tekkepinnas.)

Venekeelseid näiteid Victor Raskini raamatust "Semantic Mechanisms of Humor" (1984)
(vt. ka referaati Raskini seksskriptide analüüsist üldse)

A. Leksikaalselt mitteobstsöönisel tekstil obstsöönne "halo":

- Не психуй!
- Себя от холода страхуя
купил доху я на меху я
- Ах у Эли, Ах у Эли
что за глазки, что за лоб!
Всё смотрел бы, всё смотрел бы,
всё смотрел бы на неё б

B. Leksikaalselt (tüveliselt) obstsöönisel tekstil mitteobstsöönne tegelik sisu:

- Он захуярил (= viskas, virutas) кость за шкаф
- Он спиздил (= varastas) книгу из библиотеки
- Он совсем заебал (= väsis, närvutas ära) аудиторию

Naljanäiteid V. Raskini samast raamatust

2. skriptiklass: seksuaalne/mitteseksuaalne -opositsioon — avalik, spetsifitseeritud (PROSTITUTSIOONI ja KOGENUSE / VÕHIKLIKKUSE skriptid) --- tabuteemadest kõneldakse "läbi lillede":

Väike tüdruk tuleb väljast koju, 3-rublane käes. "Kust see raha pärit on?" küsib ema. "Oh, tänavalt leidsin," ütleb tüdruk. "Noh," ütleb ema, "esiteks harja oma selg prahist puhtaks, ja teiseks — kui mina olin sinuealine, ei leidnud ma tänavalt iial alla 5 rubla!"

3. skriptiklass: mitteseksuaalne opositsioon eksplitsiitselt seksuaalses huumoris --- tegelikult mitteobstsöönsest ainest jäetakse obstsöönseid muljeid:

Ohvitser saadetakse kuhugi jumalast mahajäetud garnisoni. Mõne aja pärast küsib ta tentsikult, kes on juba mõned aastad kohapeal elanud: "Kuidas te seksiga hakkama saate? Siin pole ju ainsatki naist!" — "Me kõik pruugime seda vana kaamelit seal, Teie ausus." — "Tõesti?! Ohvitserid kah?" — "Jah, Teie ausus."

Pärast mõningast kõhklust otsustab ohvitser toimida saadud info kohaselt. Õhtul tuleb ta korterisse tagasi, sassis, must ja pettunud. "Kuidas te sellega toime tulete? Kaamel ei sobi selleks ju üldse! Ta viskas mu iga kord maha, kui ma vaid üritasin." — "Me kasutame seda kaamelit selleks, et sõita naiste poole naaberkülla 6 versta eemal, Teie ausus."

4. skriptiklass: spetsiifiline seks-opositsioon eksplitsiitselt seksuaalses naljas (konkreetselt spetsifitseeritud GENITAALIMÕÖTMETE skript) --- obstsöönne grotesk esitatakse maskeerivate parafraside kaudu:

Jänes ja elevant otsustasid üheks ööks naised vahetada. Järgmisel hommikul teatas "Metsa Uudised", et jäneste perekonda on tabanud topeltõnnetus: naine läks lõhki ja mees kadus jäljetult.

Kaks selgelt vastandliku konstruktsiooniga teksti eesti rahvaluulearhiivist

A. Tegelikult obstsöönset esitatakse mitteobstsöönsest:

Kord läks Püha Antonius suplema ja tal varastati kõik peale mütsi ära. Ta hakkas koju minema. Teel tulid nunnad vastu ning Püha Antonius kattis oma alastuse mütsiga. Nunnad olid jumalavallatud tütarlapsed ja üks neist ütles: "Püha Antonius, tõsta parem käsi üles!" Antonius tõstis parema käe üles ja hoidis mütsi

vasakuga. Teine nunn ütles: "Antonius, tõsta vasak käsi üles!" Antonius võttis mütsi paremasse kätte ja tõstis vasaku käe üles. Kolmas nunn ütles: "Antonius, tõsta nüüd mõlemad käed korraga üles!" Ja vaata, ime oli sündinud — Antonius tõstis mõlemad käed korraga üles, ja müts ei kukkunud tepele mitte maha.

B. Tegelikult mitteobstsöönne on peidetud obstsöönseks tunduvasse mõistukõnnesse:

Paks härra tulnud sõidult võõrastemajja. Saanud õhukeste vaheseintega toa. Heidab magama, kuuleb, et kõrval ähitakse ja puhitakse. Üks ütleb: "Oota, ma lähen otsa, siis läheb paremini!" Teine ütleb: "Ma lähen ise otsa, siis läheb paremini!" Ähkinud edasi. Üks ütleb: "Särk jäi vahele!" — "Lähme mõlemad otsa, siis läheb kinni!"

Mees läheb nüüd vaatama. Vanataat ja vanaeit sikutasid pesukasti kinni.

(Tavalisemalt on tegevuseks vist tõmbelõõri paigaldamine)

Pastori suhu pandud vormeleid eesti naljanditest (kavatsus mitteobstsöönne, tulemus halva keeleoskuse tõttu vm. põhjusel obstsöönne):

Tahtis saada, tahtis saada..., tahtis ikka õndsaks saada

Mul on kõva, mul on kõva..., mul on kõva usk Jumalasse

Kell kange, ei saa selga hüipata (kavatsetav: Keel kange, ei saa selgesti ütelda)

Ussinussis ja kassinussis (kavatsetav: usinuses ja kasinuses)

Teie ei tuleb pühapäeval kiriku, vaid käib metsas nussi (st. pähkleid) otsimas!

Seletused, mida naiivsust teesklev sulasekandidaat jutus AT 1543* annab paarituvate loomade kohta:

Pull vaatab, kui kõrgel on päike ~ päev

Härg tahab näha kuu kerkimist ~ Kult vaatab, kas kuu tõuseb

Koerad vaatavad, kas päike on keskhommikus

Täkk vaatab, kas päike looja läheb

Ups tahab näha, kas ehatäht paistab

Härg vaatab taeva kõrgust

Täkk vaatab, kas märal on rangid kaelas

Täkk vaatab, kui kaugel teised on

Maa on kõva ja kult aitab emisel tuhnida (lökkab takka)

Kult tahab kõhtu täis süüa

Valge hani tahab kirjut ka puhtaks pesta.

Dekameronlikud mõistukõnevormelid, mida pastor ütleb jutus AT 1735 tüdrukule, keda ta võrgutada püüab:

Kas Johannes ~Peetrus ~Paulus ~Mooses ~Aadam ~Jeesus kahe käruga ~Pilaatus ~Paljaspea Tiitus ~Nikutiimus ~püha purikas võib (Uude) Jerusalemma ~Reiterusalemma ~Rooma ~paradiisi (minna)? ~Lase Johannes... minna!

Näitan sulle, kuidas Noa laev Ararati mäe otsa kinni jäi

Mul on hea- ja kurjatundmise puu, sul on mao suu, mis Aadamat ja Eevat petnud — kas anname puu mao kätte?

Seksuaalne sisu esitatakse grammatilise terminoloogia vahendusel:

Prantslane oli vene tüdrukule lapse teinud ja tüdruku vanemad kaebasid prantslase kohtusse. Prantslane võttis kogu oma nabi vene keele oskuse kokku ja pidas kohtus iseendale järgmise kaitsekõne:

Я именительный. Она именительный.

Я предложный. Она дательный.

Я творительный. Она родительный.

Почему же я один винительный?

Obstsöönse sisu esitatakse raudtee-metafoori töötlemise ja laiendamise teel:

Puškin sõitis rongiga ja kupees tema vastas istus triibuliste sukkadega daam. Puškin küsis: "Preili, kuhu need rööpad viivad?" Daam ütles: "Makske 10 rubla, ma näitan Teile jaama!" Puškin vastas: "Makske Teile mulle 25, ma näitan punase mütsiga jaamaülemat!"